

Ужгородський національний університет
Факультет суспільних наук
КАФЕДРА СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Маріан ТОКАР, Федір ШАНДОР

СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
для здобувачів вищої освіти
зі спеціальності 054 «Соціологія»

Ужгород ▪ ТОВ «РІК-У» ▪ 2024

УДК 316.277

Токар М., Шандор Ф. Соціологія громадянського суспільства: інституціональний вимір: навчальний посібник (для здобувачів вищої освіти зі спеціальності 054 «Соціологія») / УжНУ; Каф. соціології та соціальної роботи. Ужгород: РІК-У, 2024. 228 с.

Навчальний посібник укладено для здобувачів вищої освіти зі спеціальності 054 «Соціологія», зокрема тих, хто навчається в Ужгородському національному університеті. Зміст сформовано відповідно до освітніх програм підготовки фахівців-соціологів на кафедрі соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук УжНУ. Подання матеріалів пропонується у формі акцентованого конспекту лекцій з відповідними коментарями, у яких враховано інноваційні підходи та практичні здобутки для вивчення соціології громадянського суспільства. Головний акцент зроблено на інституціональному вимірі досліджуваної сфери з метою максимального охоплення простору громадянського суспільства та вивчення місця, ролі й значення в ньому людини/громадянина.

Автори-упорядники:

Маріан ТОКАР, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук Ужгородського національного університету;

Федір ШАНДОР, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук Ужгородського національного університету.

Рецензенти:

Дмитро АФАНАСЬСВ, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук Ужгородського національного університету;

Руслан ЖИЛЕНКО, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку

Науково-методичною комісією факультету суспільних наук

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

(протокол № 7 від 15.05.2024 р.) та

Вченою радою факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (протокол № 10 від 15.05.2024 р.)

© Маріан Токар, Федір Шандор, 2024

© Кафедра соціології та соціальної роботи УжНУ, 2024

ISBN 978-617-8390-27-3

ЗМІСТ

Вступ	5
Тема 1. Дослідницькі виміри соціології громадянського суспільства	9
Тема 2. Громадянське суспільство і людина, громадянин	19
Тема 3. Громадянське суспільство і держава, влада, еліта	33
Тема 4. Громадянське суспільство і політичний режим . . .	49
Тема 5. Громадянське суспільство і місцеве самоврядування	63
Тема 6. Громадянське суспільство і політичні партії . . .	79
Тема 7. Громадянське суспільство і неурядові організації	93
Тема 8. Громадянське суспільство і ЗМІ	105
Тема 9. Громадянське суспільство і соціальна політика	123
Тема 10. Громадянське суспільство і публічні послуги . .	137
Тема 11. Громадянське суспільство і культура, толерантність, ідентичність	149
Тема 12. Громадянське суспільство і мілітаризація	165
Додатки. Класики-соціологи про громадянське суспільство	181
Іммануїл Кант	183
Георг Вільгельм Фрідріх Гегель	185

Огюст Конт	186
Гаррієт Мартіно	188
Алексіс де Токвіль	189
Карл Маркс	191
Герберт Спенсер	193
Максим Ковалевський	195
Еміль Дюркгейм	197
Георг Сіммель	200
Джордж Герберт Мід	202
Макс Вебер	204
Антоніо Грамші	206
Моріс Дюверже	207
Мішель Фуко	209
Юрген Габермас	211
Література до навчального курсу	215

ВСТУП

Навчальний посібник укладено за змістом навчальної дисципліни «Соціологія громадянського суспільства», яка вивчається в контексті здобуття відповідних компетентностей здобувачами вищої освіти зі спеціальності 054 «Соціологія». Тут пропонується розглянути різні підходи до суті поняття, історію розвитку досліджуваного феномену, його структуру та функції, емпіричні й теоретичні моделі його інституціонального виміру. Попри різні підходи до визначення терміну, саме його інституціоналізація розкриває повною мірою практичне призначення й слугує дороговказом у еволюційній системі соціо- та людиноцентричності. І саме різноманітність проявів громадянського суспільства в швидкоплинному глобалізаційному розвитку сучасної цивілізації залишає людину/громадянина «Цінністю №1», яка й надалі сприймається головним рушієм змін та прогресу.

Виходячи з того, що громадянське суспільство включає в себе найбільш ціннісні уявлення, інституційну складову, особливі вертикальні та горизонтальні взаємодії в різних суб'єктних диспозиціях, соціологічний вимір дозволяє безпристрасно вивчати всі ті аспекти людської життєдіяльності, які впливають із того чи іншого впливу громадянського суспільства на людину. Адже громадянське суспільство виступає одночасно об'єктом і суб'єктом такого дослідження, інструментом демократичного розвитку, індикатором соціо- і людиноцентризму у найширшому розумінні.

Вивчення навчальної дисципліни «Соціологія громадянського суспільства» може бути цікавим і важливим для здобувачів вищої освіти з декількох причин:

1. *Розуміння суспільних процесів та структури суспільства.* Здобувачі освіти дізнаються про те, як організоване суспільство поза рамками державних інститутів і в різних умовах політичних режимів чи владних впливів. Це включає вивчення ролі неурядових організацій, громадських рухів, благодійних фондів та інших інституцій, що впливають на суспільство й сприяють його роз-

витку. Водночас це допомагає зрозуміти, як люди організовуються для захисту своїх прав і просування своїх інтересів.

2. *Актуальність для сучасного світу.* У сучасному суспільстві громадянське суспільство відіграє важливу роль у вирішенні соціальних проблем. Вивчення цієї навчальної дисципліни допомагає здобувачам зрозуміти, як можуть діяти активісти, волонтери, правозахисники, щоб змінювати соціальні умови або реагувати на соціальні та політичні кризи, конфлікти і війни.

3. *Формування критичного мислення.* Соціологія громадянського суспільства сприяє розвитку критичного мислення, оскільки здобувачі аналізують різні соціальні рухи, їхні методи роботи та вплив на суспільний загаль. Вивчаючи різноманітні теорії та концепції, студенти навчаються оцінювати ефективність громадянських ініціатив та їхню роль у розвитку демократичних суспільств.

4. *Навички для громадянської активності.* Здобувачі отримують знання, які можна застосовувати на практиці у сфері місцевого самоврядування та громадської активності. Це може бути корисно для тих, хто планує займатися соціальною роботою, правозахисною діяльністю або створювати й супроводжувати діяльність в царині неурядових організацій.

5. *Розвиток громадянської відповідальності.* Вивчення громадянського суспільства допомагає здобувачам усвідомити свою роль як активних громадян. Вони краще розуміють, як можна впливати на суспільні процеси, державну політику через участь у громадських ініціативах і соціально-політичних процесах.

6. *Міждисциплінарність.* Соціологія громадянського суспільства інтегрує знання з різних наукових сфер і навчальних дисциплін: політології, економіки, соціології та права. Це робить її цікавою для здобувачів різних спеціальностей і допомагає їм бачити суспільні процеси з різних перспектив.

7. *Знання про права і свободи.* Здобувачі вивчають основи демократичних процесів, прав людини та громадянських свобод, що допомагає їм краще орієнтуватися в правових і політичних системах.

Загалом навчальна дисципліна не лише збагачує теоретичні знання, але й допомагає здобувачам стати активнішими учасниками суспільно-громадського життя. Відповідно до змісту навчальна дисципліна «Соціологія громадянського суспільства» допомагає краще зрозуміти складні процеси взаємодії соціуму з різними інституціональними проявами Людини. Тому тут зосереджено увагу на таких дослідницьких вимірах соціології громадянського суспільства, як людина/громадянин та її місце в громадянському суспільстві, державі, владі, еліті, політичному режимі, місцевому самоврядуванні, політичній партії, неурядовій організації, засобах масової комунікації, соціальній політиці, публічних (соціальних) послугах, культурі, толерантності, ідентичності, а також мілітаризації.

Метою викладання навчальної дисципліни «Соціологія громадянського суспільства» є засвоєння здобувачами знань про зміст соціального феномену громадянського суспільства та практичного уявлення про його інститути (інституції), структуру, функції, прояви, взаємовідносини та рольові можливості. Це спонукає до формування у здобувачів повноти уявлень про комплексні процеси громадянської активності, самоорганізації та інших форм соціо- та людиноцентричного прояву.

Урешті-решт, навчальний посібник «Соціологія громадянського суспільства» побудований змістовно таким чином, щоб максимально охопити простір громадянського суспільства і сфокусувати на його фоні Людину – її місце, роль, значення. Тому у цьому *вступі* ми свідомо подавали з великої літери слово Людина. І така постановка питання доводить, що *соціологія громадянського суспільства* перевершує своїм дослідним змістом і політологію, і державне (публічне) управління, і всі інші повчальні аспекти життєдіяльності Людини. Тому пропонуємо пронестися тими світами-середовищами, які пронизують її сучасну буденність чи безпосередньо, чи опосередковано...

Тема 1.

ДОСЛІДНИЦЬКІ ВИМІРИ СОЦІОЛОГІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Соціологія – сфера дослідження життєдіяльності людини/громадянина та їх середовища.

2. Дослідницькі виміри соціології громадянського суспільства.

1. Соціологія – сфера дослідження життєдіяльності людини/громадянина та їх середовища.

Сучасна соціологія – це наукова дисципліна, що вивчає закономірності та принципи функціонування суспільства, різноманітні соціальні відносини між людьми/громадянами, соціальні інститути (інституції), взаємовідносини між ними та їхній вплив на життя громадян. Вона аналізує, як люди взаємодіють між собою, з соціальними групами, а також з оточуючим їх середовищем. Соціологія допомагає достеменно зрозуміти, як формуються суспільні норми, цінності, структури влади, соціальна стратифікація і як ці елементи впливають на поведінку й культуру людей, а також на розвиток суспільства в цілому.

Ця сфера досліджує різні аспекти людської життєдіяльності, включаючи культуру, економіку, політику, освіту, релігію, родину, а також питання соціальної нерівності, соціальних змін і соціальних проблем.

Загалом сучасна соціологія досліджує широкий спектр соціальних явищ і соціальних процесів, що впливають на життя людей і суспільство. Серед основних напрямків досліджень соціології передусім перебувають:

1. *Соціальні структури* (вивчення ієрархії, ролей та статусів у суспільстві, таких як класова, гендерна, расова, етнічна або релігійна диференціація).

2. *Соціальні інститути* (дослідження основних соціальних інститутів, таких як сім'я, освіта, релігія, економіка, політика, право та медіа, а також їхнього впливу на суспільство).

3. *Соціальні взаємодії* (аналіз того, як люди взаємодіють у повсякденному житті, на робочому місці, в соціальних групах і різноманітних спільнотах).

4. *Соціальні зміни* (дослідження процесів змін у суспільстві, включаючи інновації, революції, технологічний прогрес і соціальні рухи).

5. *Культура* (вивчення культурних норм, цінностей, символів, традицій та впливу культури на соціальну поведінку).

6. *Соціальні проблеми* (аналіз явищ, зокрема таких як бідність, безробіття, злочинність, расова або гендерна дискримінація, соціальна нерівність та екологічні проблеми, тощо).

7. *Соціалізація* (вивчення процесу, через який індивіди засвоюють соціальні норми, цінності та ролі, починаючи з дитинства і протягом усього життя).

8. *Соціальні групи* (дослідження різних типів груп (формальні й неформальні), їхньої структури, динаміки та впливу на особистість і суспільство).

9. *Соціальна мобільність* (аналіз можливостей і механізмів переходу людей між різними соціальними класами або станами).

Названі напрями досліджень розкриваються в соціології чи не найповніше. Вони пронизані інституціональним виміром, що дає розуміння та пояснення того, як функціонують суспільства та їх елементи, а також як вони впливають на поведінку окремих осіб (індивідів).

Соціологія оперує соціоцентричним та людиноцентричним спогляданням процесів і явищ. І хоча це два різні підходи до розуміння суспільства та взаємодії людини з соціумом у соціології, вони відрізняються актуалізованим акцентом на тому, що є основою соціальної організації та соціальної поведінки.

Так, зокрема, *соціоцентризм* зосереджується на суспільстві як на центральній одиниці аналізу. Цей підхід виходить з того,

що соціальні структури, норми, інститути та колективні процеси мають ключовий вплив на індивідуальну поведінку та формування особистості. Серед основних характеристик *соціоцентризму* можна назвати:

1) первинність суспільства (у цьому підході вважається, що суспільство має вирішальний вплив на індивідуумів, які діють відповідно до соціальних норм, правил і структур);

2) колективізм (соціоцентризм акцентує увагу на колективних інтересах, соціальній злагоді та функціонуванні соціальних інститутів як ключових для стабільності суспільства);

3) формування особистості через суспільство (людина формується через процес соціалізації, який є продуктом взаємодії з суспільством і його інститутами, а індивідуальні рішення та поведінка є похідними від соціальних норм);

4) приклад соціоцентричних теорій (теорії структурного функціоналізму Еміля Дюркгейма, де суспільство розглядається як система, в якій кожен елемент (інститути, ролі) має свою функцію для підтримки соціального порядку).

У свою чергу *людиноцентризм*, навпаки, зосереджується на Людині як на основній одиниці аналізу і стверджує, що соціальні структури та норми є результатом індивідуальних дій, переконань та усвідомленого вибору. Серед основних характеристик *людиноцентризму* слід назвати:

1) первинність індивідуума (людиноцентризм підкреслює, що особистість та її воля є центральними в соціальних процесах, а соціальні структури розглядаються як продукт людської діяльності);

2) індивідуалізм (у цьому підході важливими є інтереси та права окремих осіб, а соціальні зміни починаються з індивідуальних дій, і кожна особа може мати вплив на суспільство);

3) формування суспільства через індивідуальні дії (суспільство розглядається як результат дій та взаємодій окремих людей, які надають зміст і значення соціальним інститутам);

4) приклад людиноцентричних теорій (теорії символічного інтеракціонізму Джорджа Герберта Міда та Макса Вебера, які

акцентують увагу на індивідуальних діях та значенні, яке люди надають своїм діям у соціальному контексті).

Таким чином, соціоцентризм і людиноцентризм доповнюють один одного саме в соціологічному аналізі. Соціоцентризм пояснює вплив суспільних структур на індивіда, а людиноцентризм показує, як люди впливають на ці структури своїми діями та рішеннями. Обидва підходи важливі для розуміння складних процесів, що відбуваються у постійно змінюваному соціумі та відстежують у ньому різноманітні інституціональні взаємодії.

2. Дослідницькі виміри соціології громадянського суспільства.

Соціологія і громадянське суспільство є тісно пов'язаними сферами, оскільки соціологія вивчає суспільні явища, структури та процеси, в той час як громадянське суспільство є результатом взаємодії цих явищ та процесів у суспільстві. Важливим, навіть ключовим, у країнах демократичних традицій і публічного управління є й місце людини. Саме рівень постановки людини в епіцентрі суспільного буття, а особливо в контексті розвитку громадянського суспільства, і визначає характер та зміст демократичності держави. Тому цілком закономірно рівень поваги до людини визначається впорядкованою системою взаємодії «людина – громадянин – громадянське суспільство – держава». У такій системі саме соціологія дає можливість прослідкувати еволюцію об'єкту – людини в усьому, з чим вона пов'язує своє існування.

Розглянемо детальніше, яким чином соціологія громадянського суспільства визначає соціо- і людиноцентричні цінності інститутів та інституцій, які покликані забезпечити всебічний розвиток Людини. І на відміну, скажімо, від політології (що зосереджує увагу переважно на політичних аспектах людського буття) та державного управління (організаційно-управлінських аспектах) соціологія безпосередньо надає такому людиноцентризму природню властивість пояснення сутності людського життя в спільнотах, суспільстві, державі.

Отже, *соціологія громадянського суспільства* виступає такою галуззю соціології, яка вивчає структуру, функції, динаміку та роль громадянського суспільства в соціальному житті людини. Середовище громадянського суспільства переважно включає в себе сукупність недержавних інститутів та організацій, що функціонують на добровільних засадах і виражають інтереси й волю людей, громадян. Дослідницький спектр соціології громадянського суспільства зосереджений на вивченні взаємодії між громадянами, їхніми об'єднаннями, соціальними рухами, а також їхнім впливом на державу, політику й суспільні процеси.

Основними аспектами соціології громадянського суспільства виступають структура й функції громадянського суспільства, роль громадянського суспільства у соціальних змінах, умови і характер взаємодії з державою, інституціоналізація громадянського суспільства, глобальні процеси (глобалізація). Детальніше ці аспекти концентрують увагу людини в епіцентрі соціумного буття та її адаптації до різноманітних змін. Коротко це можна довести такими аргументами:

1. *Структура громадянського суспільства* фокусує соціологію громадянського суспільства на вивченні взаємозалежної ролі людини в діяльності інститутів, організацій, асоціацій, соціальних рухів, неурядових організацій (НУО), профспілок, благодійних фондів релігійних об'єднань, тощо і навпаки – на ролі цих інституцій у житті людини. Також важливим є аналіз їхньої організаційної структури, внутрішніх процесів і взаємодії між різними суб'єктами.

2. Соціологія громадянського суспільства вивчає *функції громадянського суспільства*. Серед них найважливішими слід розглядати наступні:

- *посередницька функція*, що доводить як громадянське суспільство виступає посередником між державою і людьми (громадянами), забезпечуючи їхній вплив на прийняття рішень;
- *контрольна функція*, яка вказує, що громадянське суспільство може здійснювати контроль за діяльністю держави та

її інституцій, приділяючи особливу увагу питанням дотримання прав людини та демократичних принципів;

- *освітньо-виховна функція*, що переймається підвищенням рівня соціальної свідомості, політичної участі та громадської активності через різні форми просвітницької діяльності (активності);
- *інтеграційна функція*, що сприяє соціальній інтеграції, солідарності та взаєморозумінню між різними соціальними групами (спільнотами).

3. *Роль громадянського суспільства у соціальних змінах* вивчається крізь дослідження впливу громадянського суспільства на суспільні зміни і перетворення, соціальні реформи та модернізацію, а також за допомогою аналізу ролі представників громадянського суспільства в революціях, протестних рухах, у трансформаціях політичних режимів та ін.

4. *Взаємодія з державою* є чи не найважливішим індикатором рівня вмотивованої участі людини і громадянина в житті суспільства та держави. Тому важливим є місце, яке у соціології громадянського суспільства займають вивчення взаємовідносин між громадянським суспільством і державою (зокрема, як громадянське суспільство може підтримувати або протидіяти державній владі) та аналіз механізмів співпраці, рівнів конфліктності та компромісності між державою та громадянським суспільством.

5. *Інституціоналізація громадянського суспільства* спонукає до дослідження процесу формування і розвитку інституцій громадянського суспільства, їхньої легітимності та впливу на суспільне життя та аналізу правового, політичного і соціального контексту, в якому діє громадянське суспільство. Але важливо більш прискіпливо поглянути на проблему соціальної ролі неурядових організацій через їх інституціональне розуміння, переваги інтересів громадянського суспільства і його соціальної природи, тобто людино- і соціоцентристське призначення. Проте, у цьому ж контексті, варто застерегти від процесу надмірної інституціоналізації, яка може привести до втрати сутності демократичної та соціоцентричної ролі неурядових організацій. На жаль досить

часто і помилково їх розглядають на певній відстані від інституціональної форми через їх слабку формалізацію, а тому наділяють обмеженим статусом елементу громадянського суспільства як інституту демократії. Однак останнім часом соціальна та демократична роль організованих форм громадської діяльності зростає і цей процес буде тільки поглиблюватися (особливо в умовах війни та в післявоєнну добу).

6. *Глобалізація і громадянське суспільство* дають підстави соціології громадянського суспільства більш уважно досліджувати вплив глобалізаційних процесів на соціум (зокрема, транснаціональні соціальні рухи, міжнародні НУО та глобальні мережі солідарності, тощо), а також аналізувати виклики і можливості, які створює глобалізація для сучасного громадянського суспільства.

Таким чином, соціологія громадянського суспільства загалом досліджує, як громадяни через свої добровільні об'єднання, організації та ініціативи впливають на суспільне життя, політику і державу. Вона аналізує, яким чином громадянське суспільство може сприяти соціальним змінам, підтримувати демократичні процеси, забезпечувати захист прав людини та сприяти розвитку суспільної солідарності.

Але, щоб чітко усвідомлювати *дослідницькі виміри соціології громадянського суспільства* необхідно розуміти й те, як соціологія впливає на розуміння та функціонування самого громадянського суспільства. Тут також виходимо із об'єкту дослідження. Отже маємо серед них наступне:

1. *Дослідження суспільних явищ.* Соціологія досліджує різноманітні аспекти суспільного життя, такі як соціальна структура, культура, спільноти, інститути та взаємодії між людьми. Ці дослідження допомагають розуміти, як формується та функціонує громадянське суспільство, які процеси в ньому відбуваються та які чинники впливають на його розвиток/занепад.

2. *Аналіз структур та взаємовідносин.* Соціологічний аналіз дозволяє розглядати громадянське суспільство як систему з різноманітними соціальними структурами, такими як класи, групи, інститути та організації. Він також допомагає вивчати взаємовід-

носини між цими структурами та їхні вплив на соціальний порядок та динаміку у суспільстві.

3. *Роль в розвитку громадянськості.* Соціологія визначає та досліджує різні аспекти громадянськості, яка є основою громадянського суспільства. Це включає в себе розуміння громадянських прав та обов'язків, участь у громадських ініціативах та діяльності, культуру демократії та правової системи.

4. *Активна участь у формуванні політики.* Соціологічні дослідження допомагають зрозуміти потреби, цінності та інтереси різних груп населення, що є важливим для формування й ведення ефективної та представницької політики в громадянському суспільстві.

5. *Формування громадянського світогляду.* Соціологія сприяє формуванню громадянського світогляду, що включає в себе розуміння соціальних процесів, взаємодію з іншими громадянами та відповідальність за суспільне життя.

Названі аспекти допомагають соціології не тільки аналізувати громадянське суспільство, але й активно сприяти його інституціоналізації, розвитку та покращенню, сприяючи формуванню свідомого, відповідального і по-громадянськи активно налаштованого населення. Таким чином, поняття «громадянське суспільство» слід розуміти настільки широко та глибоко, наскільки це в принципі можливо через участь людини в усіх суспільних процесах. Це справді практично необ'ємний вимір соціальної організації та інституціоналізації, що поєднує суб'єктивну індивідуалізацію з реальним колективізмом, поглибленим глобалізмом.

Запитання для самоконтролю:

1. *Що таке соціологія?*
2. *Що досліджує сучасна соціологія?*
3. *Назвіть основні напрями досліджень сучасної соціології.*
4. *Що таке соціоцентризм?*
5. *Що таке людиноцентризм?*
6. *Як взаємопов'язані соціологія і громадянське суспільство?*
7. *Що таке соціологія громадянського суспільства?*

8. *Які основні аспекти соціології громадянського суспільства?*
9. *Що таке інституціоналізація громадянського суспільства?*
10. *Які дослідницькі виміри соціології громадянського суспільства?*

Додаткові джерела:

1. Вергун О. Соціологія громадянського суспільства: пост-структуралістична парадигма М. Фуко. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Том II. СОЦІОЛОГІЯ*. С. 53-57. URL: <https://ekmaair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d2902a7f-4627-4f6d-96e0-eeca81f8e66f/content>
2. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / Г.Ю. Васильєв та ін.; за ред. М.П. Требіна; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. 536 с.
3. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. / В.М. Яблонський та ін.; за ред. О.А. Корнієвського, Ю.А. Тищенко, В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 112 с.
4. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія. У 2-х т. Т. 1. *Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні* / за ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Скрипнюка. Київ: Юридична думка, 2018. 676 с.
5. Колодій А. Чим є і чим не є громадянське суспільство. URL: <http://www.hgi.org.ua>.
6. Кузьменко Т. Соціологія: навч. посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2019. 320 с.
7. Соціологія: терміни і поняття: навчальний словник-довідник / за заг. ред. В.М. Пічі [Ю.Ф. Пачковський, О.І. Пташник-Середюк, С.А. Шудло та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2018.

8. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.
9. Титаренко О. Соціологія: навч. посібник. К.: ДАКОР, 2020. 190 с.
10. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

ТЕМА 2.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ЛЮДИНА, ГРОМАДЯНИН

1. Цінність людини в контексті соціологічного виміру громадянського суспільства.

2. Громадянське суспільство та гарантії громадянських прав і свобод.

3. Громадянське суспільство в Конституції України.

1. Цінність людини в контексті соціологічного виміру громадянського суспільства.

Цінність людини в громадянському суспільстві є фундаментальною основою, яка визначає принципи, на яких базується розвиток соціум. Громадянське суспільство ставить у центр уваги права і свободи людини, її гідність, автономію та активну участь у суспільному житті. Розглядаючи основні аспекти цієї цінності наголосимо, що пріоритетним серед усіх є наявність *гарантованих прав та свобод людини*. Це, насамперед, основні права і свободи та захист прав людини.

Отже, громадянське суспільство визнає та захищає основні права і свободи людини, такі як право на життя, приватність, свободу слова, свободу зібрань, право на справедливий судовий процес тощо. Права і свободи людини є невід'ємними та універсальними. Їх повинні поважати всі члени суспільства та органи влади. Водночас інституції громадянського суспільства (ІГС) активно працюють над захистом прав людини, надаючи правову та іншу допомогу, здійснюючи моніторинг порушень прав та інформуючи громадськість про такі порушення. Відтак, громадянське суспільство виступає проти будь-яких форм дискримінації та забезпечує рівність прав для всіх громадян.

Наступним серед основних аспектів цінності людини в громадянському суспільстві є захист її *гідності та автономії*. Адже

гідність є ціною людського існування. Кожна людина має невід'ємну гідність, яку потрібно поважати і захищати. Громадянське суспільство визнає, що гідність є основою для реалізації всіх інших прав і свобод. Поважаючи гідність людини, громадянське суспільство одночасно сприяє розвитку культури поваги, толерантності та взаєморозуміння. А щодо автономії, самовизначення людини та прийняття нею власно прийнятих рішень, то громадянське суспільство підтримує на це право кожної людини. І вона повинна мати можливість вільно обирати свій життєвий шлях, розвиватися і реалізовувати свій потенціал.

Важливим аспектом цінності людини в громадянському суспільстві є її *участь у суспільному житті*. Насамперед, громадянське суспільство заохочує активну участь громадян у суспільній життєдіяльності, залучаючи їх до процесів прийняття рішень на різних управлінських рівнях – місцевому, національному та міжнародному. Крім того, участь громадян сприяє підвищенню прозорості, підзвітності та ефективності державного управління. Така результативність має бути наслідком системної громадянської освіти. Зокрема, громадянське суспільство повинно систематично надавати важливе значення громадянській освіті, яка сприяє розвитку критичного мислення, обізнаності про права й обов'язки громадян та здатності брати участь у суспільному житті. Освітні програми і тренінги мають допомагати громадянам розвивати необхідні для активної громадянської участі практичні навички та знання.

У контексті демократизації та побудови соціально справедливої і правової держави необхідним аспектом цінності людини в громадянському суспільстві є *пропаганда і відстоювання соціальної справедливості та солідарності*. Так, громадянське суспільство бореться за соціальну справедливість, забезпечуючи рівність можливостей та захист прав для всіх без виключення членів суспільства. Тоді соціальна справедливість передбачає рівний доступ до відповідних ресурсів, послуг та можливостей, незалежно від соціального, господарсько-економічного або культурного статусу. Водночас громадянське суспільство сприяє розвитку солідарності та співпраці між людьми, громадами й організаціями.

А взаємна підтримка та співпраця допомагають створювати міцні та стійкі суспільства, здатні справлятися з викликами та кризами.

Сучасне глобалізоване суспільство вимагає змін до етичних цінностей через пропаганду таких людських цінностей, як взаємоповага і толерантність, справедливість і чесність. Громадянське суспільство базується на принципах поваги до кожної людини, незалежно від її походження (соціального, етнічного, релігійного), переконань (соціальних, політичних, ідеологічних, духовних) чи способу життя. Толерантність сприяє створенню гармонійного і мирного суспільства, де кожен може вільно жити і розвиватися. Так само громадянське суспільство покликане підтримувати етичні принципи справедливості та чесності у всіх аспектах суспільного життя. Такі цінності сприяють виробленню довіри між людьми та зміцнюють соціальні зв'язки й інститути.

Отже, цінність людини в громадянському суспільстві завжди залишається центральним принципом, який визначає всі аспекти її соціумного життя, а відтак повною мірою відповідає соціо- і людиноцентризму як пріоритетної демократичної цілі існування держави. Повага до прав і свобод людини, гідності, автономії та активної участі у суспільному житті також є ключовими елементами громадянського суспільства. Таке суспільство забезпечує умови для розвитку соціальної справедливості, солідарності та етичних цінностей, що в кінцевому результаті сприяє створенню стабільного, справедливого та процвітаючого суспільства.

Цінність людини в контексті соціологічного виміру громадянського суспільства є фундаментальною, оскільки громадянське суспільство існує і функціонує завдяки активності та взаємодії вільних індивідів. У соціологічному контексті розуміння цінності людини дозволяє аналізувати, яким чином індивідуальні та колективні дії впливають на розвиток соціальних структур, норм і взаємовідносин.

Крізь призму *індивідуальної цінності та соціальної ролі* людина розглядається (зокрема в соціології) як носій певних соціальних ролей, норм і цінностей, що впливають на її поведінку та взаємодію з іншими членами соціуму. Це акцентовано прояв-

ляє в людини *унікальність і самовираження* (коли кожна людина має унікальні риси, переконання, досвід і потреби), особливо в контексті громадянського суспільства через стимулювання її активної участі в соціальних ініціативах, волонтерській діяльності, співпраці з неурядовими організаціями, благодійними фондами, що й відображає її індивідуальну цінність. Водночас це виховує *соціальну відповідальність*, коли людина, як частина громадянського суспільства, несе відповідальність за свої дії та їхній вплив на суспільство загалом і кожного її представника, зокрема. Це включає захист прав інших, участь у демократичних процесах і сприяння соціальній справедливості. Важливим є і *моральний вимір*, де цінність людини проявляється через її здатність до емпатії, солідарності та підтримки інших членів суспільства. Тоді моральні цінності, такі як справедливість, свобода, рівність, стають основою для громадської активності.

Індивіди формують колектив. Тому слід зважати і на *колективну цінність та соціальний капітал*. Громадянське суспільство формується завдяки тісній взаємодії людей, які поділяють спільні цінності та цілі. Така взаємодія створює соціальний капітал, який є важливим ресурсом для розвитку суспільства. Так зростає важлива цінність людського співіснування, зокрема *довіра та співпраця*. Соціологічний вимір громадянського суспільства підкреслює важливість довіри між його учасниками. А довіра сприяє зміцненню соціальних зв'язків і підвищує ефективність колективних дій. Відтак, люди об'єднуються навколо спільних ідей та цілей, формуючи відповідну колективну ідентичність. Це дозволяє мобілізувати ресурси і досягати значних соціальних змін, які були б недостижними на індивідуальному рівні. Важливою є *взаємна підтримка*, коли цінність людини у громадянському суспільстві проявляється у здатності надавати й отримувати підтримку, що посилює зв'язки всередині соціальної групи або громади і сприяє її стійкості.

Однією з ключових цінностей людини в громадянському суспільстві є *розширення її прав і можливостей* (емпавермент (*empowerment*)) через надання людині мотивації, внутрішніх сил

і натхнення для активних дій. Це практика активності й здатності до самоврядування, активної участі в соціальних процесах та прийнятті рішень. Така, людина відчуває свою цінність у суспільстві, отримує стимул і мотивацію для активної участі в ньому. Це виражається у прагненні впливати на соціальні й політичні процеси, захищати свої права і права інших людей. Особлива цінність людини також проявляється через її активність у громадському житті, її ініціативність у створенні нових соціально орієнтованих проєктів, організації волонтерських рухів або участі в громадських дебатах.

Цінність людини у громадянському суспільстві визначається також її *гідністю і невід'ємними правами*. У соціологічному контексті це означає, що суспільство має визнавати і поважати права кожного індивіда, створюючи безперешкодні умови для реалізації цих прав. Так, громадянське суспільство має захищати гідність кожної людини, забезпечуючи їй можливість вільно висловлювати свої думки, брати участь у суспільному житті та розвиватися як особистість, індивід. Крім того, людина має право на участь у громадському житті, доступ до інформації, свободу слова та об'єднання, що і є основою демократичного суспільства, яке тяготіє до самовдосконалення.

Таким чином, цінність людини в контексті соціологічного виміру громадянського суспільства є основою для розуміння того, як індивідуальні дії і колективна взаємодія формують загальносуспільні процеси. У такій ситуації людина є не тільки активним учасником громадянського суспільства, але й визначає вектор його розвитку, сприяючи створенню стійких соціальних структур, захищаючи права та гідність кожного члена соціуму, водночас підтримуючи основоположні демократичні принципи.

2. Громадянське суспільство та гарантії громадянських прав і свобод.

Громадянське суспільство та людина, громадянин – поняття, які постійно взаємодіють та мають важливе значення для розуміння сучасного соціального й політичного контексту соціумного буття.

Загалом, поняття *громадянське суспільство* багатогранне й багатоаспектне. Із інституціональної точки зору воно є сукупністю незалежних від держави інституцій, організацій та груп громадян, які взаємодіють між собою на основі цивільних принципів і цінностей, мають відповідні ознаки, видову мозаїчність (різноманітність незалежних громадських організацій, таких як неприбуткові організації, профспілки, громадські об'єднання, благодійні фонди і т.д.). середовище громадянського суспільства природно підживлює активну громадянську участь і залучення громадян у суспільно корисні, громадські справи. А акцент на незалежності від державних владних структур (неурядовості) спонукає до проявів свободи й ініціатив знизу.

Тепер щодо громадянина. Його статус визначається індивідуальністю й місцем та роллю, яку виконує у суспільному житті. Насамперед, це особа, яка належить до певної країни чи території та має чітко визначені права та обов'язки перед державою (досить часто апелюють до прав, забуваючи про обов'язки). Однак саме у цьому поєднанні (*прав і обов'язків*) ми повинні сприймати ознаки громадянина – *права і свободи, громадянську відповідальність, участь у громадському житті*. Адже виходячи з розуміння прав і свобод, усвідомлюємо їх непорушність через гарантії законами та конституцією держави. Водночас це спонукає і до громадянської відповідальності – громадяни зобов'язані дотримуватися законів, брати участь у виборчих процесах, сплачувати податки тощо. А свобода дій та ініціатив відповідно має проявлятися в їх участі в громадському житті в індивідуальній (активістській) чи колективній формі (наприклад, у різних громадських об'єднаннях та неурядових організаціях).

Важливо враховувати, що громадянське суспільство і громадянин постійно перебувають у процесі взаємодії, утворюючи основу для розвитку демократії та гармонійного функціонування суспільства. У даному випадку активна громадянська участь сприяє формуванню відповідальної та свідомої громадянської спільноти. Тому громадянське суспільство і гарантії громадян-

ських прав та свобод мають взаємопов'язаність, що визначає структуру та функції демократичного суспільства.

Що тут найбільше впливає на таку диспозицію?

1. Громадянське суспільство відіграє важливу роль як незалежна, самоорганізована й саморегульована сукупність громадянських інститутів, організацій та груп, які функціонують за межами державного апарату й впливу. До них включають понад усе неприбуткові (неурядові) організації, громадські рухи, профспілки, благодійні фонди та ін. Таке громадянське суспільство активно сприяє розвитку демократії та гарантує різноманіття інтересів, поглядів і думок громадян. Крім того, воно слугує контрольним механізмом над діяльністю держави та виступає за захист громадянських прав і свобод.

2. Гарантії громадських прав і свобод забезпечуються дотриманням конституційних та законодавчих засад, незалежністю судової системи, чіткими рамками механізмів захисту прав людини. Тобто більшість світових країн мають конституційні та інші закони, які гарантують основні права та свободи громадян. Ці документи визначають правові рамки та обов'язки держави відносно громадян. Їх підживлює безапеляційне забезпечення незалежності судової системи, що допомагає гарантувати справедливість і захист прав громадян від можливих порушень. Нарешті, в багатьох країнах світу (зокрема, демократичних) існують органи та інституції, такі як омбудсмени (*ombudsman* – «представник», посадова особа, на яку покладаються функції контролю за дотриманням законних прав та інтересів людей, громадян у діяльності органів виконавчої влади і посадових осіб), які відповідають за захист прав і свобод громадян від надмірно підконтрольних дій держави чи приватних осіб.

Тому зв'язок між громадянським суспільством і гарантіями громадянських прав та свобод полягає в тому, що активне громадянське суспільство може діяти як стимул для розвитку та підтримки ефективних механізмів захисту прав і свобод. Громадська участь і контроль сприяють зміцненню демократії та забезпеченню більш широкого захисту прав громадян. Громадянське

суспільство є ключовим фактором в забезпеченні гармонійного функціонування суспільства. Воно включає різноманітні громадські організації, неприбуткові організації, профспілки, благодійні фонди і громадські об'єднання. Ці структури активно взаємодіють з владними інститутами та виконують важливі функції у встановленні стандартів громадської моралі, захисті громадських інтересів і вирішенні різноманітних соціальних проблем. Водночас громадянське суспільство виступає ключовим гарантом громадських прав і свобод. Його активність сприяє контролю і створенню тиску на владні структури для забезпечення прав людини, захисту свободи слова, права на зібрання та об'єднання.

Крім названого, громадянське суспільство відіграє важливу роль у мирному врегулюванні конфліктів та сприянні стабільності в суспільстві. Це також гарантія того, що при цьому забезпечуються права і свободи людей. Для цього задіяють низку механізмів. Так, інституції громадянського суспільства часто виступають посередниками між конфліктуючими сторонами, створюючи надійні платформи для діалогу. Вони допомагають сторонам конфлікту знайти спільну мову та дійти компромісу. Також неурядові організації можуть проводити просвітницькі кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності населення щодо причин конфліктів, а також пропонувати шляхи їх вирішення. Це допомагає знижувати рівень напруженості і сприяє мирному співіснуванню. Громадянське суспільство активно займається моніторингом і захистом прав людини в зонах конфлікту. Це включає документування порушень, надання допомоги постраждалим та привертання уваги міжнародної спільноти до проблем. Після завершення конфлікту інституції громадянського суспільства можуть брати участь у процесах реінтеграції та відновлення, допомагаючи колишнім учасникам конфлікту повернутися до нормального життя та сприяючи відбудові зруйнованих спільнот і захисту прав та свобод населення в зоні ризику.

Варто пам'ятати, що громадянське суспільство відіграє важливу роль у попередженні конфліктів, створюючи умови для мирного співіснування, підтримуючи соціальну справедливість і

боротьбу з дискримінацією. Високий ризик корупції та зловживання владою у країнах, що демократично розвиваються, може бути також однією з причин конфліктів. Громадянське суспільство може виконувати функцію незалежного контролю за владою, сприяючи прозорості та відповідальності уряду, що знижує ризик виникнення конфліктів.

Через ці та інші механізми громадянське суспільство повинно суттєво впливати на зниження рівня насильства та сприяння довгостроковій стабільності в суспільстві.

3. Громадянське суспільство в Конституції України.

Конституція України є основним правовим актом (Основний Закон), який визначає ключові принципи державного устрою, гарантує права і свободи громадян, встановлює обов'язки та повноваження публічних органів влади.

Найголовніший здобуток – гарантії громадських прав та свобод. Конституція України гарантує широкий спектр громадських прав і свобод. До них входять право на життя, свободу та особисту недоторканність, свободу думки і слова, право на освіту, право на здоров'я та інше. Ці права не обмежуються. Конституція визначає механізми їх захисту, зокрема через судову систему.

Відтак, громадянське суспільство та конституція взаємодіють між собою для забезпечення стабільності та захисту прав і свобод громадян в Україні. Громадянське суспільство виконує важливу роль у висвітленні соціальних потреб і вимог (запитів і очікувань), а Конституція України є основою для правового устрою та гарантованих прав громадян.

Конституція України визначає основоположні принципи громадянського суспільства й гарантує права та свободи громадян. Деякі основні положення стосовно громадянського суспільства в Конституції України зафіксовані в:

- Статті 5, де визначається, що влада в Україні належить народу, який здійснює її через виборчі органи та інші органи влади, визначені Конституцією.

- Статті 8, де сказано, що громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та однакові обов'язки перед законом.
- Статті 21, де йдеться про забезпечення прав і свобод громадян, що є основною функцією держави, а держава відповідає перед громадянами за свою діяльність.
- Статті 31, де акцентовано на тому, що кожен має право на свободу особистого життя, недоторканість своєї особи та забезпечення її безпеки.
- Статті 34, де вказано, що кожен має право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.
- Статті 36, де констатовано, що громадяни мають право на об'єднання в громадські організації для реалізації та захисту своїх прав і свобод.
- Статті 39, де підкреслено, що громадяни мають право брати участь в управлінні справами держави, в місцевому самоврядуванні.

Ось саме ці положення Конституції створюють правовий фундамент для розвитку громадянського суспільства в Україні. Вони гарантують громадянам права та свободи, а також сприяють активній громадянській участі в управлінні справами держави та реалізації їхніх прав через об'єднання в громадські (неурядові) організації.

Громадянське суспільство на законодавчому рівні сприяє і соціальному активізму, що є важливою складовою його сталого розвитку й представляє собою активну участь громадян у різних сферах суспільного життя з метою досягнення певних соціальних, політичних або культурних змін. Цей процес включає в себе організацію та участь у громадських заходах, акціях, протестах, петиціях, кампаніях, волонтерстві та інших формах активності, спрямованих на вирішення конкретних проблем або вплив на прийняття рішень на різних рівнях суспільства.

Серед основних аспектів соціального активізму можна назвати:

1) *свідоме залучення громадян* (активісти добровільно вступають у діалог з громадськістю та владою, розуміючи важливість своєї ролі у формуванні позитивних змін у суспільстві);

2) *посилення й підтримка свободи слова* (соціальний активізм сприяє збільшенню свободи висловлювання, обговоренню важливих проблем та висуненню альтернативних ідей);

3) *розширення прав та свобод* (активісти працюють над захистом прав і свобод громадян, борючись проти будь-якої форми дискримінації та несправедливості);

4) *культурна і соціальна трансформація* (соціальний активізм сприяє розвитку культурної та соціальної свідомості, а також впливає на зміну стереотипів та цінностей у суспільстві);

5) *екологічна й економічна стабільність* (активісти звертають увагу на проблеми екології та економіки, працюючи над збереженням природних ресурсів і створенням стійкого економічного середовища).

Важливим аспектом соціального активізму є також його вплив на розвиток громадянського суспільства, формування громадянської культури, зміцнення демократії та створення умов для активної участі громадян у прийнятті рішень. Цей процес є важливим фактором у побудові справедливого, рівноправного та прогресивного громадянського суспільства. Й не останню роль у цьому відіграють прийняті положення Основного Закону.

Загалом демократичні конституції відіграють важливу роль у гарантуванні прав і свобод громадян та розвитку громадянського суспільства, оскільки вони закладають основні принципи, права та механізми, що забезпечують його функціонування. Основні аспекти, які включаються в демократичні конституції щодо громадянського суспільства, можна підсумувати так:

Конституції проголошують свободу асоціацій та об'єднань, зазвичай гарантуючи право громадян створювати інституції, включаючи політичні партії, профспілки, громадські (неурядові) організації тощо й забезпечуючи вільне формування і діяльність організацій, які можуть об'єднувати громадян на основі спільних інтересів, ідей чи цілей.

Свобода слова та його вираження, в тому числі й свобода преси, є важливим для прозорості та підзвітності влади, адже вільна і незалежна преса, разом із активною громадянською позицією, сприяє розвитку критичного мислення та контролю над владою, що є ключовим елементом громадянського суспільства.

Право на мирні зібрання та маніфестації також є важливою частиною конституційних прав. Це дозволяє громадянам виражати свої думки, протестувати проти несправедливості та висловлювати підтримку різним соціальним та політичним ініціативам. Такі заходи підвищують участь громадян у політичному житті та сприяють мобілізації суспільства навколо важливих питань.

Право на участь у державному управлінні закріплюють механізми безпосередньо, так і через обраних представників, що створює умови для активного залучення громадян до прийняття рішень на всіх рівнях влади і є основою демократичного розвитку.

У демократичних конституціях зазвичай детально прописані основні права і свободи людини, які держава зобов'язується захищати. Захист прав людини є фундаментом для створення справедливого суспільства, в якому громадянське суспільство може активно розвиватися і виконувати свої функції.

Конституції демократичних країн закріплюють принцип верховенства права, що означає рівність усіх перед законом і обов'язковість дотримання правових норм. Це забезпечує передбачуваність і стабільність правового середовища, що є важливим для розвитку громадянських ініціатив та діяльності неурядових організацій.

Конституції закріплюють незалежність судової системи, яка повинна забезпечувати справедливий розгляд справ та захист прав громадян. Незалежні суди є ключовими для забезпечення справедливості і захисту прав громадян, що стимулює розвиток активного громадянського суспільства.

Демократичні конституції передбачають механізми контролю громадянського суспільства за діяльністю державних органів, що сприяє підзвітності влади та зменшенню ризиків зловживання

владою, що є важливою умовою для розвитку демократії та громадянського суспільства.

Таким чином, демократичні конституції закладають правову основу для існування і розвитку громадянського суспільства, створюючи умови для активної участі громадян у суспільному житті, захисту їхніх прав та свобод і забезпечення підзвітності влади.

Запитання для самоконтролю:

1. *Що визнає і захищає громадянське суспільство?*
2. *Назвіть головні цінності людини в громадянському суспільстві.*
3. *Яка цінність людини в контексті соціологічного виміру громадянського суспільства?*
4. *Як у соціології розглядається людина крізь призму індивідуальної цінності та соціальної ролі?*
5. *Що таке соціальний капітал?*
6. *Які гарантії прав дає громадянське суспільство?*
7. *Що таке емпавермент?*
8. *Хто такий ombudsman?*
9. *Який найголовніший здобуток Конституції України?*
10. *Назвіть статті Конституції України, що стосуються питань розвитку громадянського суспільства.*

Додаткові джерела:

1. Вергун О. Соціологія громадянського суспільства: пост-структуралістична парадигма М. Фуко. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Том 11. СОЦІОЛОГІЯ*. С. 53-57. URL: <https://ekmaair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d2902a7f-4627-4f6d-96e0-eeca81f8e66f/content>
2. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. / В.М. Яблонський та ін.; за ред. О.А. Корнієвського, Ю.А. Тищенко, В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 112 с.
3. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія. У 2-х т. Т. 1.

- Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні* / за ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Скрипнюка. Київ: Юридична думка, 2018. 676 с.
4. Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-susplstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>.
 5. Конституція України. Науково-практичний коментар / Авер'янов В.Б., Батанов О.В., Баулін Ю.В. та ін.; ред. кол.: В.Я. Тацій (гол. редкол.), Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. Харків: Право; К.: Ін Юре, 2003. 808 с.
 6. Людина. Адаптація. Соціалізація (соціологічний контекст): підручник / М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор, Л.М. Червона; рец.: Н.І. Варга, Ю.В. Романенко, М.В. Туленков. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2023. 208 с.
 7. Макеєв С. Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. Вип. 5. Львів, 2011. С. 3–10.
 8. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. Львів: Українські технології, 2016.
 9. Токар М. Державна політика і громадянське суспільство: чим важливі акценти взаємодії. *Українське державотворення: Альманах*. Вип. 3. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2020. С. 30 – 35.
 10. Українське суспільство в умовах війни. 2022: колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

ТЕМА 3.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА, ВЛАДА, ЕЛІТА

- 1. Комунікаційна складова на прямій «громадянське суспільство – держава».*
- 2. Співвідношення держави і громадянського суспільства.*
- 3. Державна влада і еліта в умовах розвитку громадянського суспільства.*
- 4. Поняття справедливості та законності у відносинах між державою і громадянським суспільством.*

1. Комунікаційна складова на прямій «громадянське суспільство – держава».

Глобалізаційні зміни сучасності й гібридні видозміни суспільно-політичних процесів вимагають оперативної адаптації людей до буденних перипетій. Все більша залежність життя громадян від зовнішніх чинників, які впливають на його плин, змушують їх бути готовими до різного роду соціальних трансформацій. Інтерес людини, її індивідуалізм та свобода часом потрапляють у залежність від навколишнього середовища. У такій ситуації вона може губитися й втрачати свою цінність. У демократичних державах цю цінність захищає громадянське суспільство, яке супроводжує людину в її багатогранних проявах. Держава, як гарант людської багатогранності в процесі її життєдіяльності, виступає універсальним інститутом її безпеки. Однак, не завжди... Про ці та інші вияви впливу на людину зовнішніх інструментів дізнаємося далі.

Передусім, необхідне розуміння сутності й природної необхідності громадянського суспільства для людини та визначення його ролі у сучасному світі. Для людського життя в умовах сучасної цивілізації необхідно знати обґрунтовані важелі взаємодії громадянського суспільства і держави. Тоді в цій системі знай-

деться й чітке розуміння місця та призначення людини. Більше того, саме в цій комунікації отримуємо якісну категорію «громадянина».

Історія розвитку громадянського суспільства та його ролі в державі та в історії різних країн свідчить про необхідність актуалізованої уваги до людських прав і свобод. На цьому базуються й основні принципи громадянського суспільства у змісті громадянської активності й участі, захисті прав та свобод громадян, ролі неурядових організацій та громадських спільнот. Усі ці принципи перебувають у епіцентрі взаємодії громадянського суспільства і держави через формування умов належного партнерства між громадянським суспільством і державою, а також через механізми впливу громадянського суспільства на прийняття державою рішень тощо.

Звісно не обійтися й без проблем і викликів громадянського суспільства, де найважчими для сучасного світу є наявність різномасштабних корупційних ризиків за участі влади й різноманітність громадянських рухів та конфліктів. Для мінімізації негативних наслідків необхідно складати перспективні шляхи розвитку та зміцнення громадянського суспільства таким чином, щоб інтерес людини/громадянина, її індивідуалізм та свобода відчували себе комфортно в системі взаємодії «громадянське суспільство – держава».

Соціологія актуалізує комунікаційну складову на прямій «громадянське суспільство – держава» і вивчає взаємодію та взаємозв'язок між різними суб'єктами соціуму – громадянами, їхніми спільнотами, громадськими організаціями та державою.

Таку постановку питання можна розглядати з декількох диспозицій. Зупинимося на них детальніше.

1. *Визначення громадянського суспільства.* Громадянське суспільство – це сукупність громадян, громадських організацій та інших неприбуткових утворень, які об'єднані спільними цінностями та інтересами. Водночас громадянське суспільство виступає важливим суб'єктом громадської комунікації, громадських відносин, спрямованих на вирішення соціальних, економічних та політичних питань (проблем).

2. *Місце і роль держави.* Держава (як найбільший соціальний і політичний інститут) виступає основним суб'єктом політичної системи та відповідає за забезпечення правопорядку, соціального зростання, захист прав та свобод громадян. Функціональна складова держави включає прийняття та реалізацію законів, забезпечення безпеки і розвитку суспільства.

3. *Взаємодія громадянського суспільства і держави.* Громадянське суспільство та держава взаємодіють через різні інструменти і механізми, такі як вибори, консультації, громадські обговорення та петиції. Також громадянське суспільство може впливати на прийняття рішень держави через громадський тиск, акції та участь у різних формах демократичного процесу.

4. *Сфери співпраці.* Співпраця між громадянським суспільством і державою може охоплювати різні сфери, наприклад такі як соціальна політика, охорона здоров'я, освіта, екологія, інші. Громадянське суспільство може виступати й ініціатором та партнером у вирішенні соціальних проблем і поліпшенні життя громадян.

5. *Виклики та перспективи.* Розгляд проблем, які можуть виникнути в процесі взаємодії між громадянським суспільством та державою, такі, наприклад, як конфлікти і корупція. Це спонукає розглядати можливості подальшого розвитку цієї взаємодії для покращення демократії, прав людини та розвитку суспільства.

Найголовніше, що комунікаційна складова на прямій «громадянське суспільство – держава» є важливою для забезпечення ефективної взаємодії між громадянами та урядовими інституціями. Адже держава повинна бути відкритою та прозорою у своїх діях, надаючи громадянам доступ до інформації про прийняті рішення, плани та ресурси. Це сприяє підвищенню довіри між суспільством і владою. Одночасно громадянське суспільство повинно мати можливість висловлювати свої думки, пропозиції та критику щодо діяльності державних органів. Це може здійснюватися через громадські слухання, консультації, онлайн-платформи або інші форми участі.

Самі громадяни повинні мати легкий доступ до інформації, яка впливає на їхнє життя та діяльність. Це включає доступ до

законодавчих актів, державних програм, рішень органів влади та іншої публічної інформації. Тому важливо, щоб держава активно залучала громадян до процесу прийняття рішень. Це можна здійснювати через різні форми громадянської участі, такі як громадські ради, ініціативні групи, опитування тощо. На сучасному етапі розвитку людства для ефективної комунікації громадянське суспільство повинно бути добре інформованим і здатним критично оцінювати інформацію. Це сприяє формуванню обґрунтованої громадської думки. А відтак і довірі та співпраці. Адже для успішної взаємодії між державою і громадянським суспільством необхідна довіра. Вона формується через постійний діалог, співпрацю, виконання зобов'язань і врахування інтересів громадян при прийнятті рішень.

Тому ефективна комунікація на прямій «громадянське суспільство – держава» є ключем до створення стійкої, демократичної і відповідальної системи управління, яка здатна реагувати на потреби та інтереси суспільства.

2. Співвідношення держави і громадянського суспільства.

Отже, як співвідносяться держава і громадянське суспільство? Перш за все, вони розглядаються як взаємозалежні, але окремі сфери суспільного життя. Вони мають різні функції та завдання, але їхня взаємодія є важливою для гармонійного розвитку суспільства. Розглянемо основні аспекти їхньої взаємодії, відзначаючи подібність елементів їхнього функціонування.

1. *Функціональна основа держави (функції).* У їх назви закладено й змістовну відповідь – законодавча (тобто, створення та прийняття законів), виконавча (реалізація політики та управління державними установами), судова (забезпечення правосуддя та правопорядку), захисна (забезпечення національної безпеки та оборони), економічна (регулювання економіки та забезпечення стабільного розвитку).

2. *Функції громадянського суспільства* – контроль (громадянське суспільство контролює діяльність держави, забезпечуючи її

відповідальність перед громадянами), адвокація (захист прав та інтересів громадян, вплив на прийняття рішень), соціальна підтримка (надання допомоги вразливим верствам населення), освіта і просвіта (підвищення рівня знань та обізнаності громадян), культура і мораль (збереження культурних цінностей та моральних норм).

3. *Взаємодія між державою та громадянським суспільством.* Вона здійснюється на основі партнерства (державна і громадянське суспільство можуть співпрацювати у вирішенні соціальних, економічних та культурних проблем), діалогу (через діалог та консультації громадянське суспільство може впливати на державну політику), конфлікту (буває, що між державою та громадянським суспільством можуть виникати конфлікти через різні погляди на певні питання), взаємне доповнення (державні інститути можуть доповнювати діяльність громадянського суспільства, і навпаки).

4. *Формування балансу влади та свободи.* Держава повинна забезпечувати умови для функціонування громадянського суспільства, захищати права та свободи громадян. А громадянське суспільство, зі свого боку, повинно бути активним і відповідальним, щоб запобігати зловживанням владою та сприяти розвитку демократичних процесів. Таким чином, держава і громадянське суспільство взаємодіють, створюючи динамічний баланс, що сприяє розвитку та стабільності суспільства.

Але для конкретного розуміння суті двох провідних інстанцій, необхідно знати як їх спільні, так і відмінні характеристики попри те, що і держава і громадянське суспільство є двома важливими компонентами соціально-політичної системи, які взаємодіють між собою і впливають на розвиток суспільства.

Так, держава є політичною організацією суспільства, яка має суверенітет на певній території і здійснює владу через систему інститутів, законів і норм. Основні її функції включають: *гарантування безпеки* (захист громадян від внутрішніх і зовнішніх загроз), *відстоювання законодавства і правопорядку* (створення та дотримання законів), *економічна регуляція* (регулювання економіки для забезпечення стабільності та розвитку), *соціальний*

захист (надання соціальних послуг, таких як освіта, охорона здоров'я, соціальні виплати, ін.).

У свою чергу громадянське суспільство складається з недержавних (неурядових) організацій та інституцій, що представляють інтереси громадян і забезпечують їх участь у суспільному житті. До громадянського суспільства належать: *неприбуткові організації* (благодійні фонди, екологічні організації, правозахисні групи), *громадські рухи* (активісти, що виступають за певні соціальні, політичні чи економічні зміни), *професійні спілки та асоціації* (організації, що представляють інтереси певних професійних груп), *media та громадська думка* (засоби масової інформації, які впливають на суспільну свідомість).

Водночас взаємодія між державою та громадянським суспільством може бути різноманітною і включати:

- *співпраця*: держава і громадянське суспільство можуть співпрацювати для вирішення соціальних проблем, розробки політик та реалізації проєктів;
- *контроль і баланс*: громадянське суспільство виконує роль контролера державної влади, сприяючи прозорості та відповідальності уряду;
- *конфлікти*: іноді виникають конфлікти між державою та громадянським суспільством, особливо коли уряд обмежує права та свободи громадян або зловживає владою;
- *мобілізацію*: громадянське суспільство може мобілізувати громадян для захисту своїх прав, участі у виборах та інших формах громадської активності.

Отже, взаємодія між державою та громадянським суспільством є ключовою для демократичного розвитку, соціальної стабільності та процвітання суспільства.

3. Державна влада і еліта в умовах розвитку громадянського суспільства.

Термін «*державна влада*» стосується системи органів, установ і осіб, що здійснюють управління суспільством і забезпечу-

ють виконання законів та інших нормативно-правових актів. Державна влада має декілька рівнів, зокрема, законодавчу, виконавчу та судову гілки, кожна з яких виконує свої функції в управлінні державою.

Щодо терміну «еліта», то це може стосуватися привілейованої групи осіб, яка займає провідні позиції в суспільстві завдяки своїм особистим якостям, впливу, багатству або іншому виду ресурсу. Найчастіше вона асоціюється з керівництвом. У державі провідною є політична еліта – невелика група людей, яка має значний вплив на прийняття рішень та визначення напрямків її розвитку. У контексті державної влади еліта часто відіграє ключову роль у формуванні політики, управлінні ресурсами та прийнятті стратегічних рішень. Вони можуть включати високопосадовців, лідерів політичних партій, бізнесменів, військових та інших впливових на політику держави осіб.

Але на державну владу і політичну еліту може здійснювати суттєвий вплив і розвиток громадянського суспільства. Адже громадянське суспільство включає в себе різноманітні об'єднання, організації та ініціативи, що представляють інтереси різних груп громадян і діють незалежно від держави. В умовах його розвитку змінюється взаємодія між державою, елітою та суспільством.

Так, зокрема, вплив на державну владу здійснюється за допомогою:

1) *прозорості та підзвітності* (розвинене громадянське суспільство сприяє підвищенню прозорості державної влади, може вимагати підзвітності від посадовців, впливати на процес прийняття рішень і контролювати виконання законів);

2) *процесу демократизації* (із розвитком громадянського суспільства підвищується рівень демократії в країні, її громадяни стають активнішими учасниками політичних процесів, мають змогу впливати на вибори, брати участь у громадських слуханнях та ініціювати реформи);

3) *соціальної справедливості* (громадянське суспільство часто стає захисником прав людини, гендерної рівності, соціальної

справедливості та інших фундаментальних цінностей, що змушує державну владу реагувати на запити суспільства, приймати закони та реалізовувати політики, що відповідають цим цінностям).

Громадянське суспільство може і повинно впливати й на еліту. Це здійснюється за допомогою:

1) *перебудови політичної еліти* (громадянське суспільство може впливати на зміну складу політичної еліти, вишкіл нових лідерів, які представляють інтереси суспільства, а не лише вузьких елітарних груп);

2) *зменшення концентрації влади* (із розвитком громадянського суспільства відбувається децентралізація влади, коли місцеві громади й організації отримують більше повноважень, що зменшує концентрацію влади в руках традиційної політичної еліти);

3) *етичних стандартів* (під впливом громадянського суспільства еліта змушена підвищувати етичні стандарти своєї діяльності).

Загалом громадянське суспільство стає важливим гравцем у політичному процесі, формуючи ідеї, що впливають на державну політику. Воно може виступати посередником між владою та громадянами, підвищуючи ефективність державного управління через конструктивну критику та пропозиції. Однак ця взаємодія не завжди безконфліктна. Існують випадки, коли еліта намагається обмежити вплив громадянського суспільства, контролювати або навіть репресувати його активістів. У таких умовах розвиток громадянського суспільства залежить від здатності об'єднувати зусилля для захисту своїх прав і свободи діяльності.

Розвиток громадянського суспільства змінює традиційні підходи до державної влади і ролі політичної еліти. Він підвищує рівень демократії, прозорості та відповідальності в державному управлінні, а також стимулює зміни в складі та діяльності політичної еліти. Взаємодія між державою, елітою та громадянським суспільством має вирішальне значення для побудови ефективної і справедливої політичної системи.

4. Поняття справедливості та законності у відносинах між державою і громадянським суспільством.

У контексті людської та інституціональної взаємодії завжди постає питання справедливості. Одні говорять, що воно відносне і формалізоване, інші – що це гарантія ефективного державотворення. У даному контексті справедливість означає забезпечення балансу, де кожна зі сторін виконує свої функції достатньо відповідально, взаємодіє на рівноправних умовах і дотримується принципів законності та прозорості.

У справедливих відносинах між державою та суспільством закладено такі принципи, як *прозорість, відповідальність, рівноправність і законність*.

Адже держава повинна діяти відкрито, надаючи громадянам інформацію про свою діяльність. А громадянське суспільство має право на доступ до інформації і можливість її використовувати для контролю за діями влади, це засади прозорості.

Щодо відповідальності, то часто цей принцип недооцінюють в країнах, які демократично розвиваються. А дарма... Держава повинна відповідати за свої дії перед громадянами, забезпечуючи захист їх прав та інтересів. Відповідно і громадянське суспільство має брати на себе відповідальність за свої ініціативи та проекти, спрямовані на покращення суспільного життя.

У контексті рівноправності, то держава має створювати умови для рівного доступу громадян до прав і можливостей, а громадянське суспільство повинно забезпечувати представництво різних груп та інтересів без дискримінації.

Законність як принцип доводить, що державні інституції повинні діяти відповідно до закону, захищаючи права і свободи громадян, а громадянське суспільство має діяти в рамках законодавства, дотримуючись правил і норм.

Таким чином, бачимо, що названі принципи взаємопов'язані й актуалізують питання справедливості у відносинах між державою і громадянським суспільством на певних паритетних умовах.

Щодо механізмів забезпечення справедливості, то до них відносять *інститути правосуддя* (справедлива і незалежна

судова система, яка може розглядати справи про порушення прав з боку держави чи громадянського суспільства), *механізми участі громадян* (проведення публічних консультацій, громадських слухань, референдумів та інших форм участі громадян у прийнятті рішень), *антикорупційні заходи* (запобігання корупції та зловживанням владою через впровадження ефективних антикорупційних програм і органів), *засоби масової інформації* (вільні та незалежні медіа, соцмережі, які можуть висвітлювати діяльність держави та громадянського суспільства, сприяючи підвищенню їхньої підзвітності), *громадський контроль* (нааявність організацій та ініціатив, що здійснюють моніторинг та оцінку діяльності держави, забезпечуючи тим самим громадський контроль).

Справедливість у відносинах між державою та громадянським суспільством є ключовою для забезпечення соціальної гармонії, розвитку демократичних інститутів і захисту прав та свобод громадян.

Водночас вплив держави на громадянське суспільство має носити чіткі рамки, бути справедливим і може здійснюватися через різні механізми та інструменти. Основні варіанти впливу включають:

1) *законодавче регулювання* (держава може приймати закони, які регулюють діяльність інституцій громадянського суспільства, їх реєстрацію, фінансування та звітність, а також забезпечує виконання законів через судову та виконавчу гілки влади, що може впливати на діяльність інституцій громадянського суспільства);

2) *фінансовий вплив* (держава може надавати фінансову підтримку інституцій громадянського суспільства через гранти, субсидії або державні замовлення, надання податкових пільг або пільгових умов для неурядових організацій може стимулювати їх розвиток);

3) *адміністративний вплив* (регулювання процесу реєстрації інституцій громадянського суспільства може спрощувати або ускладнювати їх створення та діяльність);

4) *контроль і нагляд* (державні органи можуть здійснювати нагляд за діяльністю інституцій громадянського суспільства, що впливає на їх роботу);

5) *інформаційний вплив* (держава може впливати на громадську думку через державні медіа, просуваючи певні ідеї або політики, що впливають на громадянське суспільство, організація державою освітніх та інформаційних кампаній для підвищення обізнаності громадян та активізації їх участі в суспільному житті);

6) *співпраця та партнерство* (створення платформ для діалогу між державою та громадянським суспільством, що дозволяє враховувати думки інституцій громадянського суспільства у формуванні державної політики, а також реалізація спільних проєктів держави та інституцій громадянського суспільства для досягнення суспільно важливих цілей);

7) *здійснення репресивних заходів* (введення обмежень або заборон для певних видів діяльності інституцій громадянського суспільства або конкретних організацій, використання правоохоронних органів для переслідування активістів, лідерів інституцій громадянського суспільства, що критикують урядову політику).

Такі варіанти можуть використовуватися як для підтримки розвитку громадянського суспільства, так і для його контролю або обмеження, однак за будь-яких умов не порушувати поняття і дієве розуміння справедливості у відносинах між державою і громадянським суспільством.

Взаємодіють у складному взаємовідношенні, яке формує основу правового та соціального ладу в суспільстві, й *громадянське суспільство, і закон*. Аспекти цієї взаємодії складені таким чином:

1. Закон як механізм регулювання розглядається як основний інструмент, що регулює відносини в громадянському суспільстві й встановлює правила поведінки, визначає права та обов'язки громадян, організацій і державних інституцій.

2. Створення і зміна законів громадянським суспільством можлива через різноманітні механізми, такі як лобіювання, пе-

тиції, громадянські акції та участь у консультаціях та робочих групах.

3. Захист прав і свобод громадян визначається законом, а громадянське суспільство виступає важливим чинником у забезпеченні відповідності стандартам прав людини та відстоюванні прав громадян.

4. Громадянське суспільство як гарант правопорядку викриває порушення законів, корупцію, антигромадянські законодавчі ініціативи та інші недоліки в системі правосуддя.

5. Взаємодія з правоохоронними органами дає можливість громадянському суспільству забезпечувати правопорядок і супроводжувати вирішення проблем в сфері прав людини, зокрема, наданням неурядовими організаціями правозахисних послуг, сприянням усуненню корупції та поліпшенню якості правосуддя.

6. Правова освіта і свідомість сприяє ініціюванню програм з правової освіти та підвищення правової свідомості громадян, що підвищує рівень праворозуміння в суспільстві.

7. Громадський контроль над владою доводить, що закон слугує інструментом для врегулювання балансу влади, а громадянське суспільство може використовувати закони для контролю дій владних структур і вимагання відповідальності за їхні дії.

Загалом, взаємодія громадянського суспільства і законності є ключовою для стабільності, справедливості та демократії в сучасних суспільствах. Ця взаємодія визначає, як правова система відповідає потребам громадян, і як громадянське суспільство впливає на формування та вдосконалення законів.

Яким чином співвідноситься законність і громадянське суспільство? Законність і громадянське суспільство взаємопов'язані, оскільки ефективне функціонування громадянського суспільства залежить від дотримання законності, а водночас активне громадянське суспільство сприяє зміцненню законності в державі. Так, законність виступає основою для громадянського суспільства, де задіяні:

- ✓ *правова основа* (законність забезпечує правову основу для існування та діяльності організацій громадянського су-

спільства, включаючи неприбуткові організації, профспілки, громадські рухи тощо);

- ✓ *захист прав і свобод* (законність гарантує захист прав і свобод громадян, таких як свобода слова, зібрань, асоціацій, які є критичними для розвитку громадянського суспільства);
- ✓ *стабільність і передбачуваність* (законність забезпечує стабільність і передбачуваність суспільного життя, що створює сприятливі умови для громадської активності і участі).

Як гарант законності громадянське суспільство використовує:

- ✓ *моніторинг і контроль* (громадянське суспільство відіграє важливу роль у моніторингу діяльності державних інституцій і влади, сприяючи їх підзвітності та дотриманню законності);
- ✓ *адвокацію і лобіювання* (організації громадянського суспільства можуть адвокатувати за прийняття і вдосконалення законів, які сприяють соціальній справедливості і правам людини);
- ✓ *правову допомогу* (чимало інституцій громадянського суспільства надають правову (юридичну) допомогу громадянам, захищаючи їхні права в судах і інших інституціях).

Для відстоювання і дотримання законності важливими є правова освіта і підвищення обізнаності шляхом організації освітніх програм і кампаній, що сприяє формуванню правової культури і розумінню важливості законності серед населення. Важливим є і зворотній зв'язок через залучення громадян до активної участі в суспільному житті і прийнятті рішень, що сприяє підвищенню прозорості та підзвітності влади, ініціювання судових процесів для захисту прав громадян і відновлення законності, документування і публічне висвітлення інформації про порушення прав людини, привернення уваги до проблем та пропаганда їх вирішення.

Таким чином, законність і громадянське суспільство взаємно підсилюють одне одного. Дотримання законності створює спри-

ятливі умови для розвитку громадянського суспільства, в той час як активне громадянське суспільство сприяє зміцненню законності, прозорості та відповідальності державних інституцій. Разом вони формують основу для сталого і справедливого суспільного розвитку.

Через підтримку верховенства права законність передбачає, що всі дії держави та громадян повинні відповідати законам. Це включає забезпечення рівності перед законом, захист прав людини та гарантії справедливості. Громадянське суспільство у першу чергу сприяє підтримці верховенства права через участь у законодавчому процесі, моніторинг дотримання законів і контроль за діями державних органів. Інституції громадянського суспільства часто виступають як адвокати прав людини і борці за справедливість. Законодавча база забезпечує правила гри для всіх учасників суспільства, включаючи громадянське суспільство. Законодавство має бути прозорим, справедливим і доступним для всіх громадян. А громадянське суспільство здійснює контроль за дотриманням законів, виступає проти зловживань владою та забезпечує підзвітність держави перед громадянами. Для функціонування демократії необхідні й чіткі та справедливі закони, які захищають права громадян і гарантують їхню участь у політичному процесі. Громадянське суспільство активно залучає громадян до політичного життя, сприяє їхній участі у виборах, проводить кампанії з підвищення обізнаності та захищає демократичні цінності.

Урешті-решт, закони повинні гарантувати захист основних прав і свобод, таких як свобода слова, зібрань, асоціацій та інші. Інституції громадянського суспільства активно працюють над захистом і просуванням прав та свобод громадян, надаючи правову допомогу, інформуючи про порушення та підтримуючи жертви порушень. Взаємодія законності та громадянського суспільства є основою для побудови стабільного, справедливого і демократичного суспільства. Законність забезпечує правила, які регулюють діяльність усіх учасників суспільства, тоді як громадянське суспільство сприяє дотриманню цих правил, захищає

права громадян і контролює дії держави. Разом вони створюють систему, яка здатна адаптуватися до викликів і забезпечувати добробут громадян.

Запитання для самоконтролю:

1. *На чому базуються основні принципи громадянського суспільства?*
2. *На чому актуалізує соціологія комунікаційну складову на прямій «громадянське суспільство – держава»?*
3. *Які головні аспекти взаємодії держави і громадянського суспільства?*
4. *Які сфери співпраці держави і громадянського суспільства?*
5. *Які виклики та перспективи в процесі взаємодії держави і громадянського суспільства?*
6. *Яка функціональна основа держави?*
7. *Які основні функції громадянського суспільства?*
8. *Як формується баланс влади та свободи?*
9. *Як впливає громадянське суспільство на еліту?*
10. *Яку роль відіграють справедливість і законність у відносинах між державою і громадянським суспільством?*

Додаткові джерела:

1. Андріяш В.І. Державна політика: концептуальні аспекти визначення. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2013_9_6.
2. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. / В.М. Яблонський та ін.; за ред. О.А. Корнієвського, Ю.А. Тищенко, В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 112 с.
3. Кравчук В.М. Державна влада в умовах громадянського суспільства. *Забезпечення реалізації прав людини: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 6 вересня 2007 р. Тернопіль, 2007. С. 17–22. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=162.*

4. Людина. Адаптація. Соціалізація (соціологічний контекст): підручник / М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор, Л.М. Червона; рец.: Н.І. Варга, Ю.В. Романенко, М. В. Туленков. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2023. 208 с.
5. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5–22.
6. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.
7. Токар М. Державна політика і громадянське суспільство: чим важливі акценти взаємодії. *Українське державотворення: Альманах*. Вип. 3. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2020. С. 30–35.
8. Токар М., Готра М., Машкаринець В. Механізми координації дій державних та недержавних суб'єктів управління під час повоєнного відновлення України. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електронне видання*. 2024. №4. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/3466/3516>
9. Токар М.Ю. Місце громадської організації в розвитку системи координат держави і суспільства. *Державне будівництво*. 2019. № 2. URL: <http://db.journal.kharkiv.ua/index.php/db/article/view/60/54>.
10. Токар М.Ю. Практика ефективної взаємодії публічної влади і громадських організацій: європейський досвід для України. *Ефективність державного управління: зб. наук. пр.* Вип. 2 (63) / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. С. 156–169. URL: <http://edu.lvivacademy.com/article/view/212673>

Тема 4.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ

1. Поняття «політичного режиму» крізь розуміння соціології громадянського суспільства.

2. Взаємодія громадянського суспільства і політичних режимів.

3. Предмет вивчення соціології громадянського суспільства в змісті політичних режимів.

1. Поняття «політичного режиму» крізь розуміння соціології громадянського суспільства.

Поняття «політичного режиму» крізь дослідницький вимір соціології громадянського суспільства визначає характер взаємодії між державою, її інститутами та громадянським суспільством, а також вивчає, як ці відносини впливають на функціонування та розвиток суспільства в цілому. Соціологія громадянського суспільства досліджує, як різні типи політичних режимів впливають на можливості громадянського суспільства здійснювати своє функціонування, захищати права та інтереси громадян, формувати публічну думку та брати участь у соціально-політичних процесах.

Отже, розглянемо види політичних режимів крізь призму громадянського суспільства:

1. Демократичний режим.

За демократичного режиму державна влада легітимізується через вільні та справедливі вибори, захищаються права і свободи громадян, діють принципи верховенства права та розподілу влади. У демократичному режимі громадянське суспільство має широкий простір для діяльності, впливу на політику, висловлення критики та організації громадських ініціатив. Інституції громадянського суспільства відіграють важливу роль у формуванні по-

літики, захисті прав людини та забезпеченні підзвітності влади. Соціологія громадянського суспільства акцентує увагу на умовах, в яких людина/громадянин здійснюють свою життєдіяльність.

2. Авторитарний режим.

Влада концентрується в руках однієї особи або групи осіб, вибори, якщо і проводяться, не є (як правило) вільними, права громадян обмежуються, а опозиція пригнічується. В умовах авторитарного режиму громадянське суспільство стикається з значними обмеженнями. Держава може контролювати або забороняти діяльність незалежних організацій, репресувати активістів та лідерів громадських рухів. Громадянське суспільство за таких умов є слабким та перебуває під сильним державним тиском. Соціологія громадянського суспільства в даній ситуації акцентує увагу на умовах, в яких принципові права і свободи людини/громадянина можуть обмежуватися.

3. Тоталітарний режим.

Держава повністю контролює всі аспекти суспільного життя, включаючи приватне життя людей/громадян. Влада базується на ідеології, що пронизує всі сфери життя, опозиція та будь-які форми інакодумства знищуються. Громадянське суспільство практично не існує як самостійний інститут, оскільки будь-яка організаційна діяльність, що не контролюється державою, суворо заборонена. Існує лише держава, яка підпорядковує собі всі громадські організації та структури. Соціологія громадянського суспільства в таких обставинах аналізує негативні тенденції для інституціонального виміру життя соціуму.

4. Гібридний режим.

Такий режим в сучасному світі надзвичайно поширений внаслідок глобалізаційних та популістських впливів. Він поєднує елементи демократії та авторитаризму. Формально існують вибори та деякі демократичні інститути, але вони суттєво обмежені в правах і контролюються владою. У гібридному режимі громадянське суспільство стикається з неоднозначною ситуацією. З одного боку, існують формальні механізми для діяльності інституцій громадянського суспільства й активності громадян, а з іншого

боку – держава може здійснювати вибірковий тиск на організації, що представляють загрозу для влади.

Соціологія громадянського суспільства підкреслює, що саме громадянське суспільство є ключовим елементом, що впливає на стабільність, легітимність та демократичність політичного режиму. У демократичних режимах активне громадянське суспільство може сприяти розвитку демократії, підзвітності влади та забезпеченню прав людини. В авторитарних і тоталітарних режимах громадянське суспільство часто зазнає репресій, але його існування може стати основою для майбутніх демократичних змін.

Загалом, тема «громадянське суспільство і політичний режим» висвітлює важливий аспект сучасного політичного життя. Давайте розглянемо, як можна пояснити цю тему. Громадянське суспільство представляє собою сукупність неправлінських організацій, громадських груп і індивідів, які діють в певному соціокультурному середовищі. Це сфера діяльності, де громадяни можуть виражати свої інтереси, взаємодіяти для досягнення спільних цілей і впливати на політичний режим.

У свою чергу політичний режим описує систему влади та організацію політичної діяльності в країні. Він визначає структуру та функції органів влади, механізми прийняття рішень і взаємодію громадян з владою.

Громадянське суспільство виступає як важливий актор, який може впливати на політичний процес і владні структури. А громадяни, об'єднані в різні групи, мають можливість висловлювати свої думки, вимагати змін і впливати на рішення, які приймаються на рівні держави. Важливою є роль громадянського суспільства у зміцненні демократії. Воно є необхідним елементом демократичного устрою, оскільки забезпечує активну участь громадян у прийнятті рішень та контролі за діяльністю влади. також громадянське суспільство сприяє розвитку громадянських прав і свобод, підтримує прозорість та відповідальність влади.

В умовах розвитку громадянського суспільства зростає можливість обговорення викликів, з якими воно стикається в процесі людської життєдіяльності. Серед таких називають традиційно

корупцію, обмеження свободи, інституційну слабкість громадянського суспільства тощо. Відповідно зростають і перспективи розвитку громадянського суспільства та його впливу на формування ефективного політичного режиму.

В сучасному глобалізованому світі всі політичні режими піддані гібридному впливу. Вони безпосередньо впливають на суспільні процеси й людину, яка перебуває в їх епіцентрі. Кожен політичний режим має свої інструменти і важелі впливу на людину й підпорядковує її служінню своїм інтересам. На цьому етапі важливо, щоб ці інтереси збігалися, а не тяготіли над людиною. Її вибір погодження з правилами гри політичного режиму вже залежать від особистого свідомого/несвідомого вибору. На це розраховує і політичний режим. Тому питання життєдіяльності режимів є центральною проблемою їхнього функціонування, на чому й акцентує свою увагу в дослідницькому інституціональному вимірі соціологія громадянського суспільства.

2. Взаємодія громадянського суспільства і політичних режимів.

Вивчаючи тему «громадянське суспільство і політичний режим», важливо звертати увагу на взаємодію цих двох сфер та їхній вплив на формування стабільного і демократичного суспільства.

Демократичний режим. Громадянське суспільство в демократичному політичному режимі відіграє ключову роль у забезпеченні ефективності, прозорості та відповідальності влади. Нижче подано основні аспекти взаємодії громадянського суспільства і демократії:

1. *Громадянське суспільство як основа демократії.* У демократії громадянське суспільство виступає як незалежна, самостійна сила, яка контролює владу та допомагає забезпечити баланс і протизавагу в політичному процесі. Його роль полягає в тому, щоб забезпечити активну участь громадян у прийнятті рішень та формуванні громадянського суспільства як цілісної системи.

2. *Громадянська участь і активізм.* Громадянське суспільство в демократії стимулює громадянську участь та активізм (зусилля, спрямовані на просування соціальних, політичних, економічних, екологічних чи інших змін з бажанням зробити поліпшення в суспільстві), сприяючи формуванню громадянської свідомості та відповідальності. У такій ситуації громадяни виступають як активні учасники, обранці та спостерігачі соціально-політичного процесу.

3. *Свобода об'єднань і асоціацій.* У демократичному суспільстві гарантується свобода об'єднань, що дозволяє громадянам формувати різні групи і організації для представлення своїх інтересів. Ці об'єднання можуть бути громадськими організаціями, політичними партіями, профспілками, неурядовими організаціями і т.д.

4. *Прозорість і відкритість влади.* Громадянське суспільство відіграє важливу роль у забезпеченні прозорості та відкритості державних інституцій. За допомогою моніторингу і нагляду воно сприяє уникненню корупції та неефективності в системі влади.

5. *Співпраця з державними органами.* Громадянське суспільство може взаємодіяти з державними органами для спільного вирішення соціальних, економічних та політичних проблем. Співпраця створює можливість для діалогу та вироблення компромісів.

6. *Захист прав і свобод.* Громадянське суспільство виступає важливим чинником у захисті громадянських прав і свобод. Судова система та активізм громадських організацій можуть допомагати в протидії будь-яким порушенням прав людини.

Звідси робимо висновок, що громадянське суспільство у демократичному політичному режимі є необхідним компонентом, який забезпечує участь громадян у владних процесах, захищає їхні права та сприяє стабільності та розвитку суспільства.

Авторитарний режим. У контексті авторитаризму, громадянське суспільство часто стикається з обмеженнями та репресіями, оскільки авторитарні режими часто домінує владарююча еліта, обмежуючи політичні права та свободи громадян. Нижче розгля-

нуті основні аспекти взаємодії громадянського суспільства та авторитарних режимів:

1. *Обмеження свободи вираження думки та об'єднання.* У авторитарних системах часто існують обмеження щодо свободи слова, зборів та об'єднань. Громадянське суспільство, яке прагне висловлювати свої думки чи об'єднуватися, може стикатися з репресіями та цензурою.

2. *Контроль над неурядовими (громадськими) організаціями.* Авторитарні режими часто намагаються контролювати громадські організації та неприбуткові організації, обмежуючи їхню діяльність та вплив на суспільство.

3. *Обмеження доступу до інформації.* Авторитарні режими можуть контролювати засоби масової інформації та обмежувати доступ до незалежних джерел інформації. Це ускладнює вільний обмін ідеями та формування об'єднаного громадянського суспільства.

4. *Політична репресія.* Умови авторитарного правління часто включають політичну репресію, що може охоплювати арешти, переслідування та інші форми тиску на опозиційно налаштованих громадян та групи.

5. *Пасивність громадянського суспільства.* В умовах авторитаризму громадянське суспільство може бути вимушеним до пасивності або навіть відмови від політичної активності з опаски перед репресіями та переслідуваннями.

6. *Ізоляція від світової спільноти.* Авторитарні режими можуть утруднювати взаємодію громадянського суспільства з міжнародними організаціями та іноземними партнерами, що обмежує можливості впливу та підтримки.

Незважаючи на ці труднощі, громадянське суспільство може виявляти різні стратегії в опозиції авторитарному правлінню, включаючи участь у підпільній діяльності, залучення міжнародного тиску та розвиток незалежних громадських ініціатив. У таких умовах важливо захищати основні принципи громадянського суспільства та демократії, навіть попри виклики авторитарного правління. Слід також підкреслити, що авторитарні режими най-

більш схильні до гібридності й у своєму функціонуванні можуть використовувати формальні й неформальні аспекти демократичності.

Тоталітарний режим. Громадянське суспільство та тоталітаризм представляють суперечливі підходи до організації суспільства, де роль громадян та влади розглядається іншим чином. Давайте розглянемо, як вони взаємодіють:

1. *Визначення тоталітаризму.* Тоталітаризм – це політичний режим, в якому влада має абсолютний контроль над усіма сферами життя суспільства, включаючи політику, економіку, культуру та ідеологію. Держава повністю поглиблюється в особистий та громадський життя громадян, змушуючи їх виконувати офіційну ідеологію.

2. *Громадянське суспільство в умовах тоталітаризму.* У тоталітарних режимах громадянське суспільство не часто має можливість функціонувати в повному розмаїтті. Панівна влада часто обмежує створення незалежних неурядових (громадських) організацій і дискредитує будь-які форми активності, що не відповідають ідеології режиму.

3. *Авторитарний контроль над громадянами.* В тоталітарних системах громадянське суспільство піддається строгому контролю з боку влади. Громадяни можуть бути винятково обмежені у своїх правах на свободу вираження, збирання та асоціації.

4. *Ідеологічна єдність та конформізм.* Тоталітарні режими найчастіше пропагують єдину ідеологію та вимагають від громадян конформізму до неї. Громадянське суспільство стає інструментом для поширення ідеології держави, і невідповідність цій ідеології може мати серйозні наслідки.

5. *Відсутність громадянської участі.* В умовах тоталітаризму громадяни не мають можливості активної участі в політичному процесі. Влада стрімко обмежує права на свободу слова та суспільну активність.

6. *Постійний нагляд і невибіркові репресії.* Тоталітарні режими відомі за своїми репресивними заходами проти будь-яких форм опозиції чи вираження незгоди. Громадянське суспільство

опиняється під постійним наглядом, і його діяльність може бути пригніченою чи припиненою в будь-який момент.

Таким чином, у тоталітарних умовах громадянське суспільство не тільки має обмежені можливості, але і може стати інструментом державного контролю та пропаганди, який служить цілям тоталітарного режиму.

Отже, яке ставлення до громадянського суспільства в різних політичних режимах? Ставлення до громадянського суспільства значно варіюється в залежності від типу політичного режиму. Основні типи політичних режимів включають демократичний, авторитарний і тоталітарний. Кожен з них має свої особливості у взаєминах з громадянським суспільством.

Демократичний режим має такі основні характеристики з боку позиції держави, як: плюралізм (демократичні режими підтримують різноманітність думок і сприяють існуванню різних організацій громадянського суспільства), свобода слова і зборів (громадяни мають право на вільне вираження своїх думок, організацію протестів та демонстрацій), прозорість та підзвітність (держава відкрита для контролю з боку громадянського суспільства і сприяє підзвітності влади). Держава стимулює децентралізацію.

Щодо ставлення демократії до громадянського суспільства, то тут здійснюється підтримка і заохочення активної участі громадян, створюються правові та інституційні умови для діяльності неурядових (громадянських) організацій, визнається роль громадянського суспільства у формуванні політики і контролі за владою.

Авторитарний режим має наступні з основних характеристики: централізована влада (влада зосереджена в руках невеликої групи осіб або одного лідера), обмеження свобод (свобода слова, зібрань і асоціацій часто обмежується), контроль і репресії (використання державних інститутів для контролю та придушення опозиції).

Щодо ставлення до громадянського суспільства, то авторитаризм обмежує діяльності незалежних організацій, переслідує активістів та критиків режиму, натомість стимулює і контролює

провладні громадські інституції, створює навколо них надійне середовище захисників режиму.

Тоталітарний режим використовує такі основні характеристики в своєму функціонуванні, як: повний (тотальний) контроль (держава контролює всі аспекти життя суспільства, ідеологічний монополізм (єдина офіційна ідеологія, яку повинні підтримувати всі громадяни), репресії та терор (масові репресії проти опозиції і будь-яких проявів інакомислення).

Щодо ставлення тоталітаризму до громадянського суспільства, то тут маємо заборону будь-якої незалежної від влади діяльності, тотальний контроль над організаціями, які повинні підтримувати державну ідеологію, жорсткі репресії проти активістів та організацій, що виступають проти режиму.

У результаті ставлення до громадянського суспільства в різних політичних режимах визначається ступенем свободи і відкритості, яку держава готова надати своїм громадянам. У демократичних режимах громадянське суспільство заохочується і підтримується, тоді як в авторитарних і тоталітарних режимах воно зазнає обмежень та репресій.

3. Предмет вивчення соціології громадянського суспільства в змісті політичних режимів.

Соціологія громадянського суспільства вивчає взаємодію громадянського суспільства з політичними режимами, зосереджуючи увагу на тому, як різні типи режимів впливають на можливості, функції та розвиток громадянського суспільства, а також на роль самого громадянського суспільства у формуванні політичного ладу.

Основні аспекти, які вивчає соціологія громадянського суспільства в контексті політичних режимів наступні:

1. *Вплив політичних режимів на громадянське суспільство.* У розрізі цих аспектів увага здійснюється на рівень свободи та автономії та регулятивні механізми. Тобто, досліджується як різні політичні режими (демократичні, авторитарні, тоталітар-

ні, гібридні) визначають ступінь свободи, який надається організаціям громадянського суспільства, а також дослідження того, як закони, нормативні акти та політичні практики впливають на створення, діяльність і фінансування організацій громадянського суспільства.

2. *Роль громадянського суспільства в політичних режимах.* Соціологія вивчає умови формування політичної свідомості, вплив на політичну владу, опір різним видам тиску і репресіям. Тобто тут маємо за предмет вивчення проблеми як інституції громадянського суспільства впливають на політичну культуру, формування громадської думки та підвищення політичної активності громадян, аналіз того, як громадянське суспільство впливає на процеси прийняття політичних рішень, забезпечує підзвітність влади, бореться за права людини та просуває демократичні реформи та як громадянське суспільство реагує на репресивні дії з боку держави в авторитарних і тоталітарних режимах, та які стратегії виживання і протидії воно використовує.

3. *Розвиток громадянського суспільства.* Це важливий критерій, що залежить від ставлення панівного режиму до громадян та їхніх об'єднань. Тому тут важливими є аспекtnі проблеми формування інституцій та інших умов еволюції громадянського суспільства. Досліджується, як в умовах різних політичних режимів розвиваються інституції громадянського суспільства, зокрема такі як неурядові організації, профспілки, громадські рухи, медіа тощо. Вивчення ж процесів еволюції та трансформації громадянського суспільства в умовах зміни політичних режимів також прослідковує динаміку і перспективи його сталого розвитку, а також зокрема, як громадянське суспільство адаптується до нових політичних умов (правил режиму).

4. *Громадянське суспільство та демократизація.* Розвиток громадянського суспільства безпосередньо пов'язаний і залежний від процесів демократизації. Особливим предметом вивчення соціології є умови та характер переходів до демократії та дослідження, як громадянське суспільство сприяє переходу від авторитарних режимів до демократичних, яку роль та який вплив

воно має на соціум в процесі демократизації. Також важливим предметом вивчення є питання стійкості демократії, а саме – як розвинене громадянське суспільство допомагає зберігати та зміцнювати демократичні інститути й провадити взаємодію з різними соціальними структурами та спільнотами суспільства.

5. *Соціальна інтеграція та конфлікти*. В умовах російсько-української війни актуальним є проблема згуртованості суспільства. Соціологія громадянського суспільства досліджує як воно сприяє соціальній згуртованості, вирішенню конфліктів та інтеграції різних соціальних груп. До цього слід додати проблеми вивчення процедур протистояння та діяльності протестних рухів. Дослідження соціальних рухів та протестів, які виникають у відповідь на політичні репресії, корупцію чи соціальну несправедливість – окремий дослідницький вимір сьогодення.

Окремо слід згадати про те, як соціологія громадянського суспільства досліджує вплив пануючого політичного режиму на громадян та їх об'єднання. Зокрема йдеться про розгляд як різні форми політичного правління (демократія, авторитаризм, тоталітаризм) формують і регулюють відносини між державою та громадянським суспільством, включаючи організації, рухи та інституції, що виникають з ініціативи громадян. Вивченню також підлягають умови впливу режимів на структуру та функціонування громадянського суспільства, зокрема на діяльність громадських організацій, асоціацій, рухів, і навіть індивідуальної громадянської активності.

Основні аспекти такого дослідження включають:

1) *політичні умови та свободи* (досліджується, як рівень політичних свобод (свобода слова, зборів, асоціацій) впливає на активність громадянського суспільства);

2) *реакція громадянського суспільства* (аналізується, як громадянське суспільство реагує на репресії або, навпаки, на сприятливі умови, створені режимом);

3) *роль неурядових (громадських) організацій* (розглядається, як різні політичні режими формують ролі та функції громадських організацій);

4) *соціальний капітал* (вивчається, як політичний режим впливає на рівень довіри між громадянами, а також між громадянами і державними інституціями).

Такі дослідження допомагають зрозуміти, яким чином політичні умови можуть стимулювати або обмежувати розвиток громадянського суспільства, що є критично важливим для демократизації та соціальної стабільності.

Таким чином, соціологія громадянського суспільства також вивчає, як громадяни взаємодіють з політичними структурами, яким чином політична влада впливає на розвиток громадянських ініціатив, а також які можливості та обмеження існують для громадян у контексті певного політичного режиму. Це охоплює аналіз таких питань, як свобода слова, право на зібрання, участь у політичному житті, роль неурядових організацій, а також вплив політичної культури на формування громадянської активності.

Крім того, соціологія громадянського суспільства у контексті політичних режимів досліджує складну взаємодію між державою та суспільством, аналізує, як різні політичні режими формують умови для функціонування громадянського суспільства і, навпаки, як активність громадянського суспільства впливає на характер та стабільність політичних режимів.

Із умовами глобалізації та впливу гібридності на всі суспільні процеси зростають виклики для самоорганізованої та відповідальної життєдіяльності людини. Особливо це стосується розвитку демократичного режиму, який перебуває під тиском неусвідомлених переваг гібридних режимів, змішаних типів управління суспільством, вибірковістю впливу на людину, її попит і вимоги. Тому соціологія громадянського суспільства має можливість виявляти такі протиріччя, прослідковувати динаміку змін, пропонувати варіанти перспективних місця й ролі людини/громадянина в змінних процесах, допомагати адаптовуватися в трансформованому суспільстві, адекватно і ефективно підживлювати демократичний режим необхідними елементами розвитку.

Запитання для самоконтролю:

1. Поясніть поняття «політичного режиму» крізь розуміння соціології громадянського суспільства.
2. Які головні аспекти взаємодії громадянського суспільства і політичних режимів?
3. Який предмет вивчення соціології громадянського суспільства в змісті політичних режимів?
4. Як ставляться різні види політичних режимів до громадянського суспільства?
5. Які особливості гібридних режимів?
6. На яких підставах взаємодіють громадянське суспільство і політичні режими?
7. Назвіть основні аспекти взаємодії громадянського суспільства та авторитарних режимів.
8. Який предмет вивчення соціології громадянського суспільства в змісті політичних режимів?
9. Які протиріччя виявляє соціологія громадянського суспільства в змісті дослідницького виміру?
10. Як ставляться неурядові організації до влади різних політичних режимів?

Додаткові джерела:

1. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. / В.М. Яблонський та ін.; за ред. О.А. Корнієвського, Ю.А. Тищенко, В.М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 112 с.
2. Лотюк О.С. До проблеми розуміння функцій громадянського суспільства. URL: <http://leslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-3-2013/item/106-do-problemy-rozuminnia-funktsii-hromadianskoho-suspilstvalotiuk-o-s>.
3. Канавець М. Сучасний стан і перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні та взаємодії органів державної влади з громадськістю. *Ефективність державного управління*. 2018. Вип. 2 (55). Ч. 1. С. 153–168.

4. Колосовська І.І. Формування ефективної моделі партнерства інститутів публічної влади та громадянського суспільства. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 45. С. 161–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2015_45_21.
5. Корнієвський О.А., Палій Г.О. Громадські ініціативи та їх роль у формуванні демократії участі. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 2. С. 27–31. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/4-1440588994.pdf>
6. Людина. Адаптація. Соціалізація (соціологічний контекст): підручник / М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор, Л.М. Червона; рец.: Н.І. Варга, Ю.В. Романенко, М.В. Туленков. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2023. 208 с.
7. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5–22.
8. Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/848>
9. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.
10. Українське суспільство в умовах війни. 2022: колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

Тема 5.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

1. Місцеве самоврядування та роль територіальних громад у розвитку громадянського суспільства.

2. Суб'єктність місцевого самоврядування з точки зору предметного вивчення соціології громадянського суспільства.

3. Взаємодія між громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням.

1. Місцеве самоврядування та роль територіальних громад у розвитку громадянського суспільства.

Сучасний стан України як держави, що постійно анонсує безповоротно демократичний шлях розвитку, змушує до ефективнішого співробітництва між головними відповідальними суб'єктами суспільно-політичного процесу, а саме: державними органами влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства. У світлі продовження державою політичного курсу на демократизацію та прозорість сфери публічної влади, децентралізації системи управління актуальною залишається необхідність систематизації потенційних важелів взаємовигідної та глибоко відповідальної співпраці між усіма національними інститутами держави і суспільства. Враховуючи той факт, що значну роль у цих та інших подіях відіграє й громадянське суспільство, то динаміка розвитку його інституцій змушує дослідників ретельно вивчати проблеми взаємодії органів державної влади й громадянського суспільства, прослідкувавши еволюцію їх взаємин, логіку і тенденції ефективної взаємодії, позитивні й негативні варіації цього процесу тощо.

Але необхідно відштовхуватися від розуміння *місцевого самоврядування*. Насамперед це система організації та діяльності

місцевих громад, яка передбачає самостійне вирішення місцевих питань через обрані ними органи та посадових осіб. Це найбільший успіх показників децентралізації та важливий елемент демократичного управління, який забезпечує громадянам можливість безпосередньо впливати на рішення, що стосуються їхнього життя на місцевому рівні.

Принциповість особливостей місцевого самоврядування криється в тому, що воно діє незалежно від центральних органів влади у межах своїх повноважень, чітко визначених законодавством. Відповідно до останнього, територіальні громади мають право самостійно управляти своїми ресурсами, вирішувати місцеві питання та приймати рішення, що відповідають їхнім потребам. Отже діяльність місцевого самоврядування регулюється Конституцією, законами України та іншими нормативно-правовими актами, які визначають структуру, повноваження та обов'язки органів місцевого самоврядування. Саме місцеве самоврядування здійснюється в межах певної територіальної громади, яка може охоплювати місто, село, селище, хутір тощо. Ця територія є місцем, де населення об'єднуються для спільного вирішення питань територіальної життєдіяльності.

Органи місцевого самоврядування формуються через вибори, де громадяни обирають своїх представників (мера, депутатів місцевих рад). Вибори є головним механізмом забезпечення підзвітності та легітимності органів місцевого самоврядування. Місцеві органи самоврядування мають бути підзвітними перед громадою, яка їх обрала, а також перед державними органами в межах законодавства. Це включає в себе й обов'язок звітувати про використання бюджетних коштів, результати роботи та виконання покладених на них обов'язків.

Місцеві громади мають право на володіння, користування та розпорядження своїми ресурсами: землею, майном, бюджетними коштами. Це дозволяє їм ефективніше задовольняти місцеві потреби та реалізовувати програми розвитку. Місцеве самоврядування створює умови для активної участі громадян у прийнятті рішень через громадські слухання, збори, референдуми та інші

форми участі, що дозволяє громадянам бути безпосередньо залученими до процесів управління на місцевому рівні.

Функціональну основу місцевого самоврядування склали: *адміністративне управління* (організація роботи місцевих служб, забезпечення правопорядку, управління комунальним майном), *бюджетне управління* (планування та виконання місцевого бюджету, збір місцевих податків і зборів), *соціальні послуги* (забезпечення населення медичними, освітніми, культурними та соціальними послугами), *інфраструктура та житлово-комунальне господарство* (управління розвитком інфраструктури, забезпечення комунальних послуг, ремонт та утримання доріг, благоустрій території).

Таким чином, місцеве самоврядування є ключовим елементом демократичного суспільства, що забезпечує ефективне та прозоре управління на місцевому рівні з урахуванням потреб і бажань, запитів громади.

Крім цього, місцеве самоврядування забезпечуючи безпосередню участь громадян у прийнятті рішень, що стосуються їхнього повсякденного життя. Цей процес створює основу для формування активної та відповідальної громади, яка здатна самостійно визначати свої пріоритети та вирішувати місцеві проблеми.

Серед основних аспектів ролі місцевого самоврядування в контексті розвитку громадянського суспільства можна назвати:

1. *Забезпечення участі громадян у прийнятті рішень.* Місцеве самоврядування створює можливості для громадян брати участь у громадських слуханнях, консультаціях та інших формах участі в ухваленні рішень. Громадяни можуть впливати на прийняття бюджетів, планування міського розвитку, а також на впровадження інших важливих для громади ініціатив.

2. *Розвиток громадянської активності.* Місцеве самоврядування стимулює формування громадських організацій, комітетів та ініціативних груп, які працюють на місцевому рівні. Взаємодія з місцевими органами влади сприяє розвитку навичок самоврядування, відповідальності та активного громадянства.

3. *Підвищення прозорості та підзвітності.* Місцеві органи самоврядування мають бути підзвітними перед громадою, що забезпечує контроль над витратами бюджетних коштів та іншими ресурсами. Прозорість у прийнятті рішень сприяє зростанню довіри громадян до влади та активнішій їх участі у громадянському житті.

4. *Створення сприятливих умов для розвитку громадянських ініціатив.* Місцеве самоврядування може підтримувати громадські ініціативи шляхом надання ресурсів, інформаційної підтримки або сприяння у взаємодії з іншими рівнями влади. Також воно може бути ініціатором або партнером у проектах, що спрямовані на покращення умов життя у громаді.

5. *Формування місцевої ідентичності та згуртованості.* Завдяки залученню до процесів управління, громадяни стають більш свідомими своєї ролі у житті громади, що сприяє формуванню сильної місцевої ідентичності та солідарності. Це також допомагає об'єднувати різні соціальні групи на основі спільних інтересів та цілей.

Таким чином, місцеве самоврядування є важливим інструментом у розвитку громадянського суспільства, сприяючи формуванню активної, відповідальної та згуртованої громади, здатної до ефективного самоуправління та вирішення своїх локальних проблем.

Розвиток територіальних громад в Україні в умовах громадянського суспільства є важливим процесом, який сприяє децентралізації влади, зміцненню місцевого самоврядування та підвищенню якості життя громадян. Взаємодія між територіальними громадами та громадянським суспільством є ключовим чинником у цьому процесі. Вона проглядається крізь зміст децентралізації та адміністративно-територіальної реформи (передача повноважень і ресурсів від центральних органів влади до місцевих громад дозволяє територіальним громадам самостійно вирішувати свої проблеми та розвиватися, зміцнення місцевого самоврядування та надання більшої автономії територіальним громадам, створення спроможних адміністративно-територіальних одиниць, здатних

забезпечувати належний рівень послуг населенню, зменшення кількості дрібних, фінансово неспроможних громад і створення великих, економічно самодостатніх громад).

Водночас, громадянське суспільство сприяє активній участі громадян у прийнятті рішень на місцевому рівні, мобілізації громадян до участі у виборах, громадських слуханнях, консультаціях тощо, здійсненню контролю за діяльністю місцевих органів влади, забезпечуючи прозорість та підзвітність їхніх дій, динамічному моніторингу виконання місцевих програм, бюджетів і проєктів, боротьбі з корупцією та зловживань владою, вирішенню соціальних конфліктів та забезпеченню соціальної справедливості.

Існують і певні виклики та загрози в цьому контексті. Вони пов'язані, насамперед, з недостатнім фінансуванням і ресурсним забезпеченням територіальних громад, відсутністю належного досвіду та компетенцій у представників місцевої влади, спротивом з боку деяких місцевих еліт до змін та реформ, проблемами з прозорістю та корупцією у місцевих органах влади.

Натомість очевидними є перспективи, які вказують на підвищення ефективності управління та якості надання послуг населенню завдяки зміцненню місцевого самоврядування, розвиток місцевої економіки через залучення інвестицій, створення нових робочих місць та розвиток інфраструктури, підвищення рівня громадянської активності та свідомості, що сприятиме сталому розвитку громад, створення умов для розвитку місцевих ініціатив та проєктів, які покращують життя громади.

Місце людини в контексті взаємодії громадянського суспільства і територіальної громади є центральним, оскільки саме громадяни визначають напрям розвитку своїх місцевих спільнот. Активна участь кожної людини в житті громади та громадянського суспільства забезпечує сталий розвиток території, зміцнення демократичних процесів та підвищення якості життя. Адже людина є ключовим елементом у взаємодії між громадянським суспільством і територіальною громадою, оскільки вона може брати участь в обох середовищах, впливаю-

чи на розвиток громади та забезпечуючи реалізацію своїх прав і інтересів, може використовувати можливості громадянського суспільства для просування ініціатив, важливих для їхньої громади, таких як захист навколишнього середовища, розвиток місцевої інфраструктури, забезпечення соціальної справедливості, брати участь у контролі за діями місцевої влади, забезпечуючи підзвітність органів самоврядування перед громадою через громадські організації чи ініціативи, об'єднуватися в неурядові організації та спільно працювати над розвитком громади, вирішуючи актуальні проблеми і реалізуючи проєкти, які сприяють поліпшенню життя в громаді. І саме людина/громадянин повинна бути посередником між громадянським суспільством та органами місцевого самоврядування, сприяючи конструктивному діалогу та ефективній співпраці.

Розвиток територіальних громад в Україні в умовах громадянського суспільства є важливим кроком до зміцнення демократії, підвищення якості життя громадян та забезпечення сталого розвитку країни. Співпраця між територіальними громадами і громадянським суспільством сприяє активній участі громадян у прийнятті рішень, контролю за діяльністю місцевих органів влади та ефективному вирішенню місцевих проблем. Виклики, які стоять на цьому шляху, можуть бути подолані завдяки спільним зусиллям держави, місцевих громад та громадянського суспільства.

2. Суб'єктність місцевого самоврядування з точки зору предметного вивчення соціології громадянського суспільства.

Суб'єктність місцевого самоврядування з точки зору соціології громадянського суспільства відображає здатність громадян і місцевих громад діяти як активні учасники процесів управління, приймати самостійні рішення та впливати на свій розвиток через демократичні механізми. У цьому контексті місцеве самоврядування виконує роль платформи для розвитку громадянського суспільства, сприяючи соціальній інтеграції,

мобілізації ресурсів громади та активній участі громадян у прийнятті рішень.

Сама суб'єктність місцевого самоврядування справді означає наявність у місцевих громад або органів місцевого самоврядування (наприклад, міських, сільських чи селищних рад) права самостійно вирішувати ключові питання місцевого значення в межах, визначених законодавством. Це проявляється у здатності громади ефективно реалізовувати свої інтереси через відповідні органи публічної влади, брати участь у прийнятті рішень та контролювати діяльність органів місцевого самоврядування. Тому ефективна робота місцевого самоврядування також є предметом вивчення соціології громадянського суспільства.

Ось ключові аспекти суб'єктності місцевого самоврядування з позиції соціології громадянського суспільства:

1. *Громадянська автономія.* Соціологія громадянського суспільства досліджує, як місцеве самоврядування надає громадам та індивідуальним громадянам можливість впливати на процеси управління, виражати свої інтереси та реалізовувати права. Суб'єктність тут полягає в тому, що громада виступає самостійним агентом дії, а не лише пасивним об'єктом впливу державних структур.

2. *Самоорганізація громади.* Місцеве самоврядування є механізмом, через який громадяни можуть створювати і розвивати форми самоорганізації, які відповідають їхнім потребам та інтересам. Це може бути створення і просування місцевих ініціатив, формування громадських об'єднань чи публічних органів, що забезпечують вирішення проблем на місцевому рівні.

3. *Взаємодія з державою та владою.* Суб'єктність місцевого самоврядування передбачає співпрацю громад із державними органами. З соціологічної точки зору, це створює важливий механізм зворотного зв'язку між громадянами та владою, де громади стають учасниками процесу ухвалення рішень, а не лише їх споживачами.

4. *Розвиток громадянської відповідальності.* Соціологія громадянського суспільства аналізує, як участь у місцевому самовря-

дуванні сприяє формуванню відповідальної громадянської позиції. Коли громада бере участь у процесі управління, це підвищує відповідальність громадян за прийняті рішення і стимулює їх до активної участі в житті суспільства.

5. *Мобілізація ресурсів.* Місцеве самоврядування, як суб'єктний актор, може використовувати свої ресурси та можливості для вирішення локальних проблем. Це стосується як фінансових, так і соціальних ресурсів, таких як взаємодія громадян, місцеві ініціативи та участь у суспільних проєктах.

6. *Захист потреб та інтересів громади.* Суб'єктність місцевого самоврядування також полягає у здатності захищати інтереси громади на вищих рівнях влади, представляти їх національним та міжнародним інституціям, а також брати участь у формуванні політик, що стосуються місцевого розвитку.

Таким чином, із точки зору соціології громадянського суспільства суб'єктність місцевого самоврядування розглядається як активна участь громад у процесах управління, що сприяє розвитку громадянської свідомості та особистої відповідальності, підвищенню рівня якості життя та забезпеченню більшої автономії громадян.

Щодо автономії як суб'єктності місцевого самоврядування з точки зору соціології місцевого самоврядування, то вона відображає здатність місцевих громад і органів самоврядування самостійно вирішувати питання місцевого значення та управляти своїми справами. Ця автономія є ключовим елементом у структурі місцевого самоврядування і залежить від рівня *правової та функціональної автономії*, коли місцеві органи самоврядування наділені повноваженнями, що дозволяють їм ухвалювати рішення, діяти на власний розсуд у межах встановлених законодавством, і водночас відповідати за ці рішення перед місцевою громадою, бути підконтрольними у питанні власного бюджету, управління комунальними ресурсами, інфраструктурних проєктів, соціальних послуг. Важливими є й *інституційна* (місцеві громади можуть створювати власні органи управління та обирати посадових осіб, що є важливим показником їхньої суб'єктності, для забезпе-

чення можливості адаптації до конкретних потреб місцевого населення і можливості громадам організовувати процес управління, враховуючи власні соціокультурні особливості) та *фінансова автономія* (соціологія місцевого самоврядування також вивчає, як фінансова самостійність впливає на суб'єктність громади через власні доходи (місцеві податки, збори, інші фінансові інструменти), що дає змогу забезпечувати ефективне управління та незалежність від центральної влади).

Надважливим аспектом є і *громадянська автономія*. Із соціологічної точки зору, автономія місцевого самоврядування тісно пов'язана із залученням громадян до процесу прийняття рішень. Це може бути здійснено через прямі механізми, такі як вибори, громадські слухання, референдуми або через активну участь у місцевих ініціативах. Громада має не лише впливати на рішення місцевої влади, а й сама стати активним агентом змін. Останнє породжує і *соціальну відповідальність та зворотний зв'язок*. Тут автономія як суб'єктність виявляється у відповідальності місцевих органів самоврядування перед громадою. Соціологія вивчає, як зростання автономії сприяє підвищенню відповідальності за розвиток територій та добробут громадян. Здатність громади до самоорганізації і ефективного управління своїми ресурсами підвищує рівень довіри до органів місцевої влади.

Урешті-решт, ефективність життєдіяльності автономних суб'єктів визначається ступенем *взаємодії з різними рівнями влади*. Автономія місцевого самоврядування не означає ізоляції від центральних органів влади. Вона передбачає співпрацю на принципах децентралізації. Це дозволяє громадам діяти самостійно, але водночас узгоджувати свої дії з національною політикою та законодавством.

Отже, *автономія як суб'єктність місцевого самоврядування* з точки зору соціології розглядається як ключовий чинник, що визначає здатність громади до активної самоорганізації, самостійного управління, прийняття рішень та відповідальності за свій розвиток. Це не лише правовий чи політичний аспект, а й соціологічний, який включає участь громадян, формування більш

демократичного суспільства, розвиток громадянської культури та посилення соціальних зв'язків. Тому із соціологічної точки зору, автономія місцевого самоврядування є не лише технічним механізмом, але й соціальним феноменом, який впливає на структуру суспільних відносин.

Місцеві органи самоврядування мають і правову (юридичну) основу для здійснення своїх функцій, що закріплено в Конституції та законах України. Таким чином, суб'єктність місцевого самоврядування полягає в можливості громад вирішувати питання місцевого значення, які стосуються їхнього розвитку і благополуччя з урахуванням власних інтересів та в межах законодавства.

3. Взаємодія між громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням.

Соціологія громадянського суспільства відслідковує взаємодію між громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням через вивчення різних механізмів, структур та процесів, які сприяють/заважають ефективній співпраці між цими двома ключовими елементами демократичного устрою.

Соціологією в цьому контексті досліджуються ось такі основні аспекти:

Громадянська участь і політична активність. Соціологія досліджує, як громадяни та різні громадські об'єднання (неурядові організації, ініціативні групи, асоціації, благодійні фонди) залучаються до діяльності місцевого самоврядування. Це включає в себе активну участь у виборах до органів місцевого самоврядування, залучення до процесів прийняття рішень через громадські слухання, консультації, петиції та референдуми, ініціювання і підтримка місцевих ініціатив, спрямованих на вирішення конкретних проблем громади. Соціологи аналізують рівень активності громадян у цих процесах, а також бар'єри, які можуть обмежувати їхню участь, такі як низький рівень довіри до місцевої влади або недостатня інформованість, відсутність зворотного зв'язку, рівень конфліктності між суб'єктами тощо.

2. *Форми співпраці між громадянськими організаціями і місцевим самоврядуванням.* Неурядові (громадські) організації та місцеве самоврядування взаємодіють у багатьох формах. Серед них найпоширеніші: *партнерські проекти* (соціологи досліджують, як неурядові організації беруть участь у проєктах, що спільно реалізуються з місцевими органами самоврядування (освіта, соціальна допомога, екологія тощо) та *координація дій* (вивчається, як місцеві органи влади співпрацюють з громадськими організаціями для координації місцевих дій та вирішення проблем через громадський контроль, соціальне партнерство і делегування частини функцій).

3. *Взаємний вплив та адаптація.* Соціологи аналізують, як місцеві органи влади адаптуються до запитів та вимог громадянського суспільства, і як неурядові організації впливають на процеси прийняття рішень, зокрема шляхом *політичного тиску* (вивчення ролі громадянських організацій у формуванні місцевих політик через лобювання, громадські кампанії та інформаційний вплив) чи *зворотного зв'язку* (дослідження того, як місцеве самоврядування враховує громадську думку при ухваленні рішень та реагує на ініціативи громадян).

4. *Довіра і легітимність.* Соціологи вивчають, наскільки місцеве самоврядування має підтримку серед громадян та неурядових організацій. Це включає в себе аналіз рівня довіри до місцевих органів влади та впливу громадянського суспільства на легітимність прийнятих рішень. Довіра є ключовим фактором, який визначає ефективність взаємодії між громадянами та місцевою владою.

5. *Соціальний капітал.* Одним із важливих інструментів аналізу є концепція соціального капіталу – рівня взаємної довіри, співпраці та солідарності у громаді. Соціологи відстежують, як місцеве самоврядування підтримує розвиток соціального капіталу через відкриті процеси ухвалення рішень, сприяння громадським ініціативам та залучення громадян до участі у спільних проєктах.

6. *Конфлікти і співпраця.* Соціологія досліджує не лише позитивні аспекти взаємодії, а й потенційні конфлікти між громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням. Це можуть бути *конфлікти інтересів*, коли інтереси місцевих громад не збігаються з планами місцевої влади, виникають конфлікти, які соціологи вивчають як важливу частину демократичного процесу або ж *механізми вирішення конфліктів*, коли аналізуються інструменти, які використовуються для вирішення конфліктів (медіація, громадські слухання, судові процеси тощо).

7. *Інституційні рамки та законодавство.* Соціологи також вивчають, як інституційні та правові умови (закони, регламенти, процедури) впливають на можливості взаємодії між громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням. Це включає аналіз законодавства про місцеве самоврядування та його вплив на автономію громад та тих політик і стратегій, які спрямовані на підтримку громадських ініціатив та інституцій громадянського суспільства.

8. *Дослідження ефективності.* Соціологи також вивчають ефективність різних форм взаємодії між громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням. Це включає оцінку впливу громадських ініціатив на місцеву політику, аналіз успішності спільних проєктів та вивчення результатів громадської участі.

Таким чином, соціологія громадянського суспільства аналізує різні аспекти взаємодії між громадянами, громадськими організаціями та місцевими органами влади, оцінюючи, наскільки ця співпраця сприяє розвитку громад, демократії та соціальної згуртованості.

Отже, громадянське суспільство і місцеве самоврядування є ключовими складовими сучасного політичного та соціального порядку в демократичній державі. Взаємодія між ними відіграє провідну роль у формуванні демократичних та ефективних систем управління на рівні місцевої громади. Головні аспекти взаємодії це *участь громадян в місцевому самоврядуванні* через активну участь громадян у процесах прийняття рішень, *формування і розвиток неурядових (громадських) організацій*, які ви-

ступують як проміжні інституції (соцпровайдери) між громадянами та місцевими органами влади і можуть висувати ініціативи, представляти інтереси громадян та взаємодіяти з органами самоврядування для реалізації проєктів, стратегій та програм.

Громадянське суспільство може впливати на місцеве самоврядування через лобіювання, наприклад, висуваючи конкретні проблеми чи ініціативи та намагаючись впливати на рішення органів самоврядування, а водночас здійснювати громадський контроль (моніторинг фінансів, ефективності програм, дотримання прозорості та раціонального використання ресурсів тощо). До того ж, громадянське суспільство може виконувати роль просвіти громадян стосовно їхніх прав та обов'язків, а також участі у процесах місцевого самоврядування, що повинно підвищувати рівень свідомості місцевого населення й сприяти формуванню відповідальної демократичної культури.

Загалом ефективне місцеве самоврядування ґрунтується на партнерстві між громадським суспільством і публічною владою. Співпраця може призводити до більш ефективних рішень та врахування реальних потреб громади.

Вищенаведене вказує на важливість взаємодії громадянського суспільства та місцевого самоврядування у сфері організації та управління на місцевому рівні й доводить, що громадянське суспільство і місцеве самоврядування є ключовими елементами демократичного управління, які тісно взаємодіють і доповнюють одне одного.

Місцеве самоврядування відіграє важливу роль у підтримці громадянського суспільства шляхом створення умов для участі громадян у прийнятті рішень, залучаючи їх до обговорення місцевих питань та прийняття важливих рішень через громадські слухання, консультації та референдуми, надаючи доступ до інформації та сприяння відкритості влади, підтримуючи громадянські ініціативи через фінансування проєктів, надання ресурсів та консультаційної допомоги, співпрацю з інституціями громадянського суспільства, співпрацю над вирішенням актуальних проблем локального рівня (створення консультативних рад

та робочих груп, до яких входять представники місцевої влади та громадянського суспільства). Водночас співпраця сприяє і підвищенню якості послуг (дозволяє місцевій владі краще зрозуміти потреби та очікування громадян, що сприяє підвищенню якості наданих послуг, впроваджувати механізми зворотного зв'язку, таких як опитування та фокус-групи, дозволяє виявити проблемні аспекти та вдосконалити роботу місцевих органів влади).

У результаті взаємодія між громадянським суспільством та місцевим самоврядуванням є важливим фактором успішного розвитку місцевих громад і демократичного управління. Ця співпраця забезпечує участь громадян у прийнятті рішень, контроль за діяльністю місцевих органів влади, підтримку громадянських ініціатив та спільне вирішення місцевих проблем і врешті-решт – сприяє підвищенню якості життя громадян, розвитку місцевих громад та зміцненню демократичних інститутів.

Запитання для самоконтролю:

- 1. Поясніть суб'єктність місцевого самоврядування з точки зору предметного вивчення соціології громадянського суспільства.*
- 2. Яку роль виконують територіальні громади у розвитку громадянського суспільства?*
- 3. Як відбувається взаємодія між громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням?*
- 4. Які основні аспекти ролі місцевого самоврядування в контексті розвитку громадянського суспільства?*
- 5. Що складає функціональну основу місцевого самоврядування?*
- 6. Яке місце людини в контексті взаємодії громадянського суспільства і територіальної громади?*
- 7. Які ключові аспекти суб'єктності місцевого самоврядування з позиції соціології громадянського суспільства?*
- 8. Чим визначається ефективність життєдіяльності автономних суб'єктів?*

9. *Яким чином соціологія громадянського суспільства відслідковує взаємодію між громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням?*
10. *Які інструменти впливу громадянського суспільства на місцеве самоврядування?*

Додаткові джерела:

1. Дробот І. Проблеми гарантування місцевого самоврядування в умовах вітчизняного державотворення. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. №2 (12). С. 42–50.
2. Європейська хартія місцевого самоврядування. *Законодавство України*. Документ 994_036, чинний, поточна редакція – Редакція від 16.11.2009, підстава – 994_946 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
3. Євсюкова О.В. Запровадження принципів реалізації сервісно-орієнтованої діяльності органів публічної влади в Україні. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/3_2018/44.pdf.
4. Євтушенко О.Н. Принцип поділу влади та його вплив на формування демократичної моделі державної влади: зарубіжний досвід і Україна. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2009/110-97-17.pdf>.
5. Єгорова В.С. Процес децентралізації влади в Україні. *Конституційне право та конституційний процес в Україні: часопис Київського університету права*. Вип. 4. 2017. С. 66–69.
6. Кузнецова О.О. Інститут місцевого самоврядування: проблеми становлення та розвитку. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeBu/2007-1/doc/2/18.pdf>.
7. Токар М.Ю. Потенціал взаємовпливу держави, місцевого самоврядування і громадських організацій в Україні: інтеграція досвіду, ініціатив, можливостей. *Ефективність державного управління*, 2018. Вип. 57. URL: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.57.2018.164592>
8. Фаріна Я.О. Суб'єкт і суб'єктність як соціальні феномени: наукові інтерпретації. *Наукові праці: науково-методич-*

- ний журнал Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія. 2012. Т. 184, Вип. 172. С. 42 – 46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2012_184_172_10.
9. Українське суспільство в умовах війни. 2022: колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеева. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
10. Хуснутдінов О.Я. Соціальне партнерство між органами місцевого самоврядування та громадським рухом. *Державне управління в умовах інтеграції України в Європейський Союз: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю*. К.: Вид-во УАДУ. 2002. Т. 2. С. 89 – 91.

Тема 6.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

1. Політичні партії з точки зору предметного вивчення соціології громадянського суспільства.

2. Соціологічний вимір в середовищі «громадянське суспільство – політичні партії».

3. Взаємодія між громадянським суспільством і політичними партіями.

1. Політичні партії з точки зору предметного вивчення соціології громадянського суспільства.

Політичні партії з точки зору предметного вивчення соціології громадянського суспільства розглядаються як інституції, що є важливими посередниками між громадянами та владою, відіграючи ключову роль у демократичних процесах. Вони виконують функцію мобілізації громадянської активності, формування громадської думки, забезпечення політичної участі та представництва інтересів різних соціальних груп. У цьому контексті політичні партії є важливим елементом громадянського суспільства, але також взаємодіють з іншими його компонентами, такими як неурядові (громадські) організації, медіа та соціальні рухи.

*Загалом політичні партії існують для виконання кількох важливих функцій у суспільстві, що сприяють підтримці політичної системи, демократичних процесів і забезпеченню представництва інтересів громадян. Основні цілі та завдання політичних партій можна розподілити за кількома напрямками: *представництво інтересів громадян*, коли політичні партії виступають як представники різних соціальних, економічних і культурних груп, формують програми, що відповідають інтересам певних верств населення, і намагаються просувати ці інтереси через політичні процеси, залучення громадян до політичного процесу шляхом їх*

мобілізації до активної участі в політичному житті через вибори, громадські ініціативи та політичні кампанії, *формування уряду та вплив на державну політику*, коли партії прагнуть отримати владу через вибори для реалізації своєї політичної програми та впливу на державну політику, *вплив на формування громадської думки*, що спрямована на політичну свідомість та ідеологічні погляди у суспільстві, *виборча функція, розробка політики та пропозиція альтернатив, контроль і підзвітність влади, соціальна інтеграція та ін.*

Отже найважливіше, що політичні партії існують для того, щоб забезпечити громадян участю у політичних процесах, представляти їхні інтереси, формувати уряд і державну політику, а також підтримувати демократичні механізми контролю та підзвітності влади. Вони є невід'ємним елементом сучасної демократії та важливим інструментом громадянського суспільства.

Серед основних аспектів аналізу політичних партій із точки зору соціології громадянського суспільства варто зазначати наступне:

1. *Мобілізація громадян та політична участь.* Політичні партії є важливими агентами політичної соціалізації та мобілізації громадян. Соціологія громадянського суспільства досліджує, як партії стимулюють громадян до активної участі в політичному житті через *мобілізацію виборців* (партії грають роль у залученні громадян до виборчого процесу, організації виборчих кампаній і впливу на формування політичної позиції) та *залучення громадян до політичних дискусій* (через партійні структури громадяни мають можливість брати участь у формуванні політичних ідей, програм та ініціатив).

2. *Представництво інтересів.* Політичні партії в демократичних системах представляють інтереси різних соціальних груп, класів, регіонів чи етнокультурних спільнот. Соціологія громадянського суспільства вивчає, як ефективно партії здійснюють це представництво (*інтереси соціальних груп*: аналізується, як партії відображають інтереси робітничих класів, середнього класу, підприємців, молоді, жінок тощо; *інтереси регіонів*: партії також

можуть виступати представниками інтересів окремих регіонів чи етнічних груп, що важливо для багатонаціональних суспільств).

3. *Зв'язок із громадянським суспільством.* Політичні партії тісно взаємодіють із неурядовими (громадськими) організаціями, рухами та іншими інституціями громадянського суспільства. Тут соціологія досліджує співпрацю з *об'єднаннями громадян* (партії можуть підтримувати або взаємодіяти з неурядовими організаціями для вирішення соціальних, економічних та культурних проблем), *політичними рухами та партіями* (соціальні рухи часто стають основою для створення нових політичних партій або, навпаки, підтримують існуючі партії для досягнення своїх цілей).

4. *Формування громадської думки та політичної культури.* Партії відіграють важливу роль у формуванні громадської думки і політичної культури. Соціологія громадянського суспільства досліджує, як через партійні програми та політичну риторику впливають на сприйняття громадянами політичних процесів шляхом *формування ідеологій* (партії часто є носіями певних ідеологічних поглядів (консерватизм, лібералізм, соціалізм тощо), які впливають на цінності та політичні орієнтири суспільства), *медіа та комунікації* (партії використовують засоби масової інформації для формування громадської думки та впливу на політичну свідомість громадян).

5. *Партійна система та стабільність громадянського суспільства.* Соціологія також вивчає, як різні партійні системи (двопартійна, багатопартійна) впливають на стабільність громадянського суспільства через *конкуренцію між партіями* (досліджується, як конкуренція між політичними партіями може сприяти або, навпаки, перешкоджати розвитку громадянського суспільства) та *фрагментацію чи поляризацію* (надмірна фрагментація партійної системи може призводити до дестабілізації політичного поля, тоді як поляризація може загострювати соціальні конфлікти).

6. *Вплив на демократичний розвиток.* Політичні партії є одними з ключових інституцій демократичних систем, і соціологія вивчає, як вони сприяють розвитку демократії та забезпечують контроль громадян за діяльністю влади через *вибори та підзвіт-*

ність (через виборчий процес партії забезпечують змінюваність влади, а також підзвітність обраних представників) та *підтримку демократичних принципів* (партії можуть сприяти/загрожувати демократії, залежно від того, як вони підтримують свободу слова, плюралізм і правову державу).

7. *Соціальні конфлікти та партії*. Соціологія вивчає, як політичні партії можуть як посилювати/пом'якшувати соціальні конфлікти в суспільстві. Зокрема, партії можуть *консолідувати суспільство* (через діалог і компроміс партії можуть допомагати вирішувати конфлікти між різними соціальними групами) або ж *радикалізувати конфлікти* (деякі партії можуть використовувати популістські або радикальні гасла, що посилює соціальне напруження та розкол у суспільстві).

Таким чином, політичні партії з точки зору соціології громадянського суспільства відіграють ключову роль як посередники між державою та громадянами, мобілізуючи політичну участь, представляючи інтереси різних соціальних груп і впливаючи на формування громадської думки. Взаємодія партій з громадянським суспільством є критично важливою для розвитку демократії, політичної стабільності та соціальної згуртованості в суспільстві.

2. Соціологічний вимір в середовищі «громадянське суспільство – політичні партії».

Соціологічний вимір у середовищі «громадянське суспільство – політичні партії» охоплює аналіз взаємодії, впливу та ролі громадянського суспільства і політичних партій у формуванні політичного ландшафту та демократичних процесів. Цей вимір досліджує, як соціальні структури, норми, цінності та поведінка індивідів і груп впливають на функціонування політичних партій і як партії, у свою чергу, впливають на громадянське суспільство.

Соціологія розглядає дану проблему з таких ракурсів:

1. *Взаємодія між громадянським суспільством і політичними партіями.*

2. *Вплив громадянського суспільства на політичні партії.*

3. Роль політичних партій у розвитку громадянського суспільства.

Отже, перший ракурс (1) – *взаємодія між громадянським суспільством і політичними партіями*. Важливими аспектами його вивчення виступають:

1.1. Співпраця та діалог через формування політичної культури (громадянське суспільство через свої організації та рухи сприяє формуванню політичної культури, яка визначає правила гри на політичній арені та включає норми поведінки, цінності, принципи демократії та підзвітності, які приймаються як політичними партіями, так і громадськістю) та *адвокацію* (громадянське суспільство може виступати як агент змін, просуваючи певні ідеї, інтереси та проблеми на політичний порядок денний, а політичні партії часто змушені враховувати ці ініціативи, щоб не втратити підтримку громадськості).

1.2. Конфлікти та конкуренція через конкуренцію за вплив (політичні партії і громадянське суспільство можуть конкурувати за вплив на суспільство, зокрема в питаннях формування суспільних норм і цінностей, а саме громадянське суспільство може виступати як контрвага політичним партіям, особливо в умовах, коли партії не відповідають очікуванням громадян) та *протестні рухи* (громадянське суспільство як важливий механізм контролю та впливу на політичну систему може організовувати протести та кампанії проти політичних партій або влади, якщо їхні дії суперечать інтересам суспільства або порушують права громадян).

Другий ракурс (2) вивчення проблеми розглядає умови *впливу громадянського суспільства на політичні партії*. У цьому контексті в епіцентрі постають проблеми:

2.1. Формування партійних програм та адаптація до суспільних запитів (політичні партії змушені враховувати запити громадянського суспільства під час розробки своїх програм, особливо у змісті питань прав людини, соціальної справедливості, екології та інших важливих тем, а неурядові організації можуть лобіювати зміни в партійних програмах, щоб відобразити інтереси своїх членів та прихильників).

2.2. *Зміцнення демократії через контроль і підзвітність* (громадянське суспільство відіграє важливу роль у контролі за діяльністю політичних партій, забезпечуючи їхню підзвітність перед громадянами, що може включати спостереження за виборчими процесами, моніторинг виконання передвиборчих обіцянок, а також критику та оцінку політичних рішень) та *підтримка демократичних процесів* (громадянське суспільство сприяє залученню громадян до політичного життя, підвищенню рівня їхньої участі в виборах, громадських дебатах та інших формах політичної активності, що підвищує легітимність політичних партій та зміцнює демократичні інститути).

Третій ракурс (3) вивчення проблеми акцентує увагу на *ролі політичних партій у розвитку громадянського суспільства*. У даному випадку йдеться про такі питання, як:

3.1. *Залучення громадськості крізь мобілізацію активістів* (політичні партії можуть залучати активістів з громадянського суспільства до своїх лав, що сприяє збагаченню партій новими ідеями та ресурсами, з метою кращого розуміння потреб і вимог громадян) та партнерство з неурядовими організаціями (політичні партії можуть співпрацювати з неурядовими організаціями для реалізації спільних проєктів, таких як освітні кампанії, програми соціальної допомоги або екологічні ініціативи тощо).

3.2. *Політична соціалізація за допомогою формування політичної свідомості* (політичні партії можуть відігравати важливу роль у політичній соціалізації громадян, допомагаючи їм усвідомити свої політичні права, обов'язки та можливості для участі в політичному процесі, що включає навчання громадянських активістів, просвітницькі програми та підтримку громадських ініціатив).

Відтак, соціологічний вимір у середовищі «громадянське суспільство – політичні партії» підкреслює взаємозалежність і взаємовплив цих двох складових суспільства. Громадянське суспільство виконує роль не тільки контролера і критика політичних партій, але й партнера, який допомагає партіям адаптуватися до потреб громадян і зміцнювати демократичні процеси. У свою

чергу, політичні партії сприяють розвитку громадянського суспільства, мобілізуючи громадянську активність і підтримуючи різноманітні соціальні ініціативи. Ця взаємодія є ключовою для розвитку демократії та забезпечення стабільності суспільства.

3. Взаємодія між громадянським суспільством і політичними партіями.

Громадянське суспільство та політичні партії взаємодіють у політичному процесі, впливаючи на формування та функціонування демократичного суспільства. Даваймо розглянемо їхні взаємовідносини та відповідні ролі:

1. Взаємодія.

Взаємодія продукує активну громадську участь. Громадянське суспільство включає неурядові (громадські) організації, неприбуткові інституції, благодійні фонди, активістів і групи, які активно взаємодіють з політичними партіями. Ця взаємодія може виражатися через участь в обговореннях, громадських слуханнях, а також у співпраці з партіями для досягнення спільних інтересів і цілей. А неурядові організації можуть виступати як посередники між громадянами та політичними партіями, висувуючи конкретні питання та вимоги, а також контролюючи дії влади, водночас репрезентуючи й супроводжуючи інтереси громадян.

2. Ролі.

Виконання ролей спонукає до формування громадянської свідомості. Громадянське суспільство виконує роль у формуванні громадянської свідомості та вихованні активних громадян. А політичні партії виступають інструментами представництва інтересів громадян у владних структурах. Вони формують програми, пропонують кандидатів і забезпечують виборчу конкуренцію.

3. Виклики та можливості.

Громадянське суспільство може викликати політичні партії на відповідальність за свої дії та рішення саме через контроль і взаємодію. З іншого боку, політичні партії можуть взаємодіяти з громадськістю, зокрема через діалог та консультації. У всіх сторін досить часто виникає й відчуття спільного інтересу. У та-

кій ситуації громадянське суспільство та політичні партії можуть співпрацювати над вирішенням конкретних питань та проблем для досягнення загального благополуччя суспільства.

У цілому ж, взаємодія громадянського суспільства і політичних партій є важливим елементом демократичного процесу, сприяючи представництву і партисипації громадян в управлінні країною.

Політичні партії в громадянському суспільстві через вираження соціоцентричності виконують ключову роль у формуванні та функціонуванні демократичного процесу. Основні ролі політичних партій в громадянському суспільстві включають:

1. *Представницька роль.* Партії виступають як інструменти для представлення інтересів та поглядів громадян у владних структурах. А через вибори громадяни визначають своїх представників у парламенті та інших органах влади за допомогою партійних списків та кандидатів.

2. *Формування політичної влади.* Політичні партії конкурують за голоси громадян, і ті, які набирають більше підтримки, можуть отримати політичну владу. У тіньових урядових системах партії відіграють роль опозиції, здійснюючи важливий контроль над діями уряду.

3. *Формування політичних програм.* Партії розробляють політичні програми, які відображають їхні погляди, цілі та стратегії у вирішенні різних питань. А виборці можуть вибирати партію, яка найкращим чином відповідає їхнім переконанням та інтересам.

4. *Освіта та мобілізація громадян.* Партії можуть виконувати роль у політичній освіті та мобілізації громадян, роз'яснюючи їм політичні процеси, важливість участі та їхніх прав і обов'язків. Організація політичних кампаній, обговорень та інших заходів допомагає залучити громадян до дій та висловлювання своїх поглядів.

5. *Контроль за владою та відповідальність.* Партії відіграють важливу роль у контролі за владою, надаючи опозиційний вигляд на рішення та дії уряду. Під час своєї роботи у владі, партії

повинні демонструвати відповідальність перед своїми виборцями та виконувати свої обіцянки.

Узагальнюючи вищенаведене виходить, що політичні партії є ключовими гравцями в громадянському суспільстві, сприяючи формуванню та розвитку демократії шляхом представлення інтересів, мобілізації громадян і контролю за владою, що врешті-решт збігається з основним вектором дослідження змісту громадянського суспільства.

Та чи потрібні партії для ефективного розвитку громадянського суспільства?

Партії можуть бути важливими для громадянського суспільства з кількох причин, хоча їх роль може варіюватися в залежності від конкретного контексту. Перш за все, партії забезпечують структуровану платформу для організації і представництва різних політичних і соціальних інтересів. Вони дозволяють громадянам об'єднуватися навколо спільних цілей і працювати над їх досягненням через політичні процеси. Також партії відіграють значну роль у залученні громадян до політичного життя, заохочуючи їх брати участь у виборах і політичних кампаніях. Це сприяє більш активній участі громадян у загальнодемократичних процесах. Крім того, партії на публічний розсуд виносять програми і стратегії для вирішення соціальних, економічних і політичних проблем. Це допомагає визначати політичний дискурс і напрямок розвитку країни.

У демократичних системах партії забезпечують механізми контролю і балансу влади, надаючи альтернативні погляди та рішення. Це допомагає уникати зловживання владою і забезпечує різноманіття в політичному дискурсі. Партії часто виконують роль експертів у аналізі та роз'ясненні політичних і соціальних проблем, інформуючи громадськість про різні аспекти політики та допомагаючи їй краще розуміти складні питання. Однак важливо враховувати, що роль партій у громадянському суспільстві може бути різною в залежності від політичної системи (політичного режиму) і контексту. Наприклад, в авторитарних режимах або системах із обмеженою політичною конкуренцією партії мо-

жуть бути менш ефективними у виконанні цих функцій і навіть стати інструментом для централізації влади. Таким чином, хоча партії можуть бути важливими для функціонування демократичного громадянського суспільства, їх ефективність і значення залежать від політичної та соціальної ситуації в конкретній країні і в конкретний час. Особливо властива така варіативність гібридним режимам.

Яке ж місце займає людина в процесі взаємодії «громадянське суспільство – політичні партії»?

Як доводить соціологія, місце людини є ключовим, оскільки кожен з цих елементів взаємодіє і впливає на розвиток суспільства та держави через відчуття сприйняття змін людиною. Так, громадянське суспільство охоплює всі організації та групи, які діють поза рамками держави та бізнесу, включаючи неприбуткові організації, професійні асоціації, профспілки, громадські рухи, та інші інституції, що представляють інтереси громадян. Тут роль людини проявляється в можливості брати участь у діяльності неурядових організацій, захищаючи свої права та інтереси, а також сприяючи розвитку суспільних ініціатив. Активізм пробуджує волонтерство, де через добровільну участь у проєктах громадянського суспільства, людина може безпосередньо впливати на соціальні зміни. Крім того, виявом активності є й громадський контроль, в якому людина може контролювати дії влади, підвищуючи її прозорість та підзвітність.

Натомість політичні партії є організаціями, які прагнуть здобути політичну владу для реалізації своїх програм та ідеологій. Вони представляють інтереси певних груп громадян і беруть участь у виборах. У даному контексті роль людини/громадянина трансформується у статус виборця, який вже впливає на політичний процес, голосуючи на виборах і вибираючи представників, які найбільше відповідають її переконанням та інтересам. А вступаючи в політичну партію, людина може активніше впливати на політику партії, брати участь у внутрішньопартійній роботі, просувати певні ідеї чи пропозиції. Будучи політичним активістом, людина може підтримувати партію че-

рез активну участь у кампаніях, організації мітингів, обговорення політичних питань і т.д.

Нарешті місце людини між громадянським суспільством і політичними партіями визначається її активною позицією. Людина може одночасно бути активним учасником як громадянського суспільства, так і політичних процесів, взаємодіючи з обома середовищами. Це забезпечує баланс між суспільними потребами і політичними рішеннями. Так, людина може бути містком між громадянським суспільством та політичними партіями, сприяючи діалогу та співпраці, може виступати за політичні зміни, використовуючи ресурси громадянського суспільства, щоб вплинути на політичні партії та владу, може критично оцінювати діяльність партій, вимагаючи більшої відповідальності та прозорості.

Отже, людина займає активну позицію в процесі взаємодії «громадянське суспільство – політичні партії», відіграючи важливу роль у формуванні демократичних процесів та розвитку суспільства в цілому, чому й присвячує свої інституціонально-дослідницькі виміри соціологія громадянського суспільства.

Запитання для самоконтролю:

- 1. Чим цікаві політичні партії з точки зору предметного вивчення соціології громадянського суспільства?*
- 2. Назвіть аспекти соціологічного виміру в середовищі «громадянське суспільство – політичні партії».*
- 3. Які основні важелі взаємодії між громадянським суспільством і політичними партіями?*
- 4. Що таке політична партія?*
- 5. Назвіть основні аспекти аналізу політичних партій із точки зору соціології громадянського суспільства.*
- 6. Які соціальні ракурси впливають на функціонування політичних партій?*
- 7. Що таке політична соціалізація?*
- 8. Назвіть дієві ролі політичних партій в змісті функціонування демократичного суспільства.*

9. *Навіщо потрібні партії для ефективного розвитку громадянського суспільства?*
10. *Яке місце займає людина в процесі взаємодії «громадянське суспільство – політичні партії»?*

Додаткові джерела:

1. Андрійчук Т. Вплив інститутів громадянського суспільства на розвиток демократії. *Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.* (12 грудня 2013 р., м. Київ) / упоряд. В.М. Яблонський, О.А. Корнієвський, П.Ф. Вознюк; за заг. ред. О.А. Корнієвського. К.: НІСД, 2014. Сер. «Громадянське суспільство», Вип. 1. С. 36 – 40
2. Белей І. Зарубіжний досвід демократичного врядування та можливості його застосування в українській практиці. *Державне управління та місцеве самоврядування*. Вип. 2 (5). 2010. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02\(5\)/10bimzup.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02(5)/10bimzup.pdf)
3. Білоус А.О. Політичні об'єднання України. К.: Видавництво «Україна», 1993. 110 с.
4. Богашева Н.В. До питання про визначення політичної партії. *Держава і право*: Вип. 50. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34709/38-Bogasheva.pdf?sequence=1>
5. Гаєва Н.П. Поняття та сутність політичної партії. *Правова держава*. Вип. 16. К., 2005. С.231-233.
6. Гонюкова Л. Політичні партії в державному управлінні: функціональний аспект. *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2010. Вип. 1. С. 191–198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadu_2010_1_21

7. Лемак В. Політичні партії як інститут громадянського суспільства: проблеми правового регулювання в Україні. *Право України*. 2010. № 7. С.18-23.
8. Українське суспільство в умовах війни. 2022: колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
9. Хайнас В. Моріс Дюверже про політичні партії та партійні системи. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія* / редкол.: В. Андрущенко, М. Блецкан, М. Вегеш та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. Вип. 1. С. 63–83.
10. Шелест Д.С. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України: навч. посібник. К.: АВРІО, 2004.

Тема 7.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ

1. Статусність неурядових (громадських) організацій в громадянському суспільстві.

2. Взаємодія між громадянським суспільством і неурядовими організаціями.

3. Роль неурядових організацій у самовираженні людини в умовах розвитку громадянського суспільства.

1. Статусність неурядових (громадських) організацій в громадянському суспільстві.

Основою розуміння ролі *неурядових (громадських) організацій (НУО)* як необхідного елемента демократичного управління є усвідомлення його як центру акумуляції інтересів громадян. Такі інституції повинні надавати впевненості громадянам у забезпеченні власних інтересів перед державою та у громадянському суспільстві. У цьому контексті формується й уявлення про інструментальне представництво народної волі. У змісті публічного управління доволі часто трапляється багатозначне визначення терміна «народовладдя», що з часом стало занадто формалізованим. У цьому випадку цей термін є першоосновою сутнісного розуміння діяльності неурядових організацій. Адже насамперед її «українська» назва – *громадська організація* є соціальним представництвом «народу», «громади», «громадян» і надає особливо сутнісного наповнення поняттю «народовладдя».

У сучасних умовах розвитку людської цивілізації важливо усвідомлювати, що господарем своєї долі є саме людина/громадянин. Громадянське суспільство у цьому контексті є своєрідним конструктом, інститутом демократії, в якому громадянин отримує кращі можливості для автономного розвитку, самовираження і самореалізації. А досягати кращих результатів можливо у

співпраці з собі подібними. Тобто об'єднання громадян (у цьому випадку – неурядова організація) і є найкращим інструментом акумулювання групових інтересів спільноти, громади.

Крім того, центральним елементом громадянського суспільства має бути активний і обов'язково відповідальний громадянин, який спроможний пожертвувати особистими, приватними інтересами заради колективних, суспільних, які врешті вже згодом сприятимуть отриманню ним індивідуальних благ. Такий тип громадянина властивий розвинутим суспільствам і є прикладом конструктивної взаємодії з соціальним середовищем із метою досягнення спільних, колективних, суспільно значимих цілей, захисту соціально-демократичних цінностей та інтересів. Об'єднання таких громадян прийнято називати «соціальним капіталом», що пов'язане з процесом їх масової самоорганізації і цілеспрямовано призводить до створення неурядових організацій за певними спільними інтересами на основі взаємної довіри та підтримки.

Про важливість статусу громадського об'єднання свідчать переважно такі часто використовувані в політико-правовій практиці терміни, як *«третій сектор»* та *«інститут (інституція) громадянського суспільства»*.

Названі категоріальні конструкти вимагають чіткого розмежування понятійного й емпіричного спрямування, оскільки виконують важливу функцію інтеграції інституційного ланцюга державних та суспільних інституцій. У суспільно-науковій теорії та практиці трапляється твердження, що неурядова організація є одним із головних елементів громадянського суспільства. Водночас досить часто використовується умовна прив'язка громадянського суспільства до витоків «третього сектора». Відповідно, він походить від багатосекторної моделі, яка розподіляється на управлінські (або такі, що мають вплив) групи (сектори), що взаємодіють між собою і здійснюють контроль над державою та суспільством. Вони не завжди є нормативно визначеними, тому вживаються переважно умовно. Водночас названі сектори досить швидко увійшли в практичний вжиток і зайняли чільне місце серед ти-

пових власних назв, поповнили систему категоріального наукового апарату. І така багатосекторна градація є цілком виправданою в сучасних умовах глобалізаційних демократичних змін, де все більшу роль відводять людському фактору, громадянам, їхній спроможності до публічно-управлінської діяльності.

Тому варто вважати, що неурядові організації цілком логічно і заслужено можуть претендувати на ключову роль у громадянському суспільстві як складовій третього сектору. До того ж, таке розуміння повинне формуватись не з огляду на категоріальну формальність, що часто використовується у процесі державно-суспільних відносин, а на сприйняття як реально дієвого інструмента прояву громадянської ініціативи, яка спрямована на реалізацію насамперед громадських цілей і завдань. Звертаємо увагу насамперед на те, що приналежність громадянського суспільства і неурядових організацій, зокрема до третього сектору, є ключовим моментом визнання важливості ролі громадян у процесі перспективного розвитку сучасної демократії. Соціально-демократичні зміни без них, попри активну інноваційність всіх соціальних процесів та вплив новітніх технологій на розвиток людства, на нашу думку, неможливі. Тому й місце громадян у багатосекторній моделі державного організму є центральним, суб'єктно об'єднуючим. Природним колективним інструментом і необхідним елементом демократичного управління такого організму є структурна одиниця, тобто неурядова організація, що володіє стратегічними можливостями інституційного, організаційного, правового й суспільно значимого спрямування. Тому їхнє місце в конструкті третього сектору є не тільки знаковим у змісті розуміння формальної демократії, а й візуалізує важливий інструмент демократичної процедури в практичній площині.

Доцільно наголосити, що неурядові організації мають значно більше автономних атрибутів, аніж будь-які інші інституції суспільства та органи місцевого самоврядування й наділені значним інституційно-організаційним і публічно-управлінським потенціалом, який вказує на хороші перспективи впливового інтегратора суспільно-державних відносин.

Отже, *організаційна сутність неурядових організацій* наступна: 1) громадська і суспільна складова свідчить про всезагальну соціальну основу організації (це люди, які тяжіють до об'єднання за певних обставин, бажань і сподівань); 2) добровільність і самодіяльність організації свідчить про демократичність об'єднання громадян на основі певних спільних інтересів і визначення самостійних дій (зацікавленість у вирішенні спільних питань, планування й діяльність в інтересах об'єднання); 3) автономність і незалежність вказує на відокремлення неурядової організації не стільки від держави, скільки принципова приналежність до громадянського суспільства (інституційна незалежність, але не протидія, а, навпаки, – діяльнісна взаємодія з державою, з метою реалізації завдань суспільства і держави); 4) неполітичний, недержавний і неурядовий статус неурядової організації є сутнісним обґрунтуванням її суспільної складової, яка задіяна в державній політиці як рівноправний партнер у державотворчих процесах, але водночас є поза політикою як суспільно-політичний суб'єкт (не урядовий і не державний інструмент); 5) неприбутковий і некомерційний тип об'єднання гарантує незалежність неурядових організацій від бізнесу, який значною мірою є політикою впливу і диктату, що також позбавляє самостійності й публічності управління, призводить до приховування джерел фінансування, грантоїдства й інших видів «тіньової» комерціалізації (створення неурядової організації не з метою заробітку, отримання прибутку тощо).

Названі означення цілковито відповідають типу демократичного управління та плюралізму й повною мірою забезпечують базові критерії конституційних прав і свобод громадян у державі. Вони дають змогу неурядовим організаціям зайняти важливе місце в інституційному конструкті суспільно-державного організму, відводять їм роль ключового комунікатора між громадянами і владою, а їхня багатогранна діяльність повинна виконувати значну кількість суспільно значимих державотворчих функцій. Саме їхнє змістовне наповнення відображає повноту феномена неурядової організації як необхідного елемента демократичного управління.

Характеристика різноманітних означень неурядової організації та її функціональні орієнтири вказують на те, що вона є не тільки структурною одиницею – інституцією громадянського суспільства як інституту демократії, а й одним із найдинамічніших його елементів. Реформи в Україні у змісті децентралізації влади є чудовим шансом для реальної демократизації суспільства й передачі значних повноважень державою громадянам. Неурядові організації в цьому контексті повинні зайняти своє інституціональне місце й відіграти конструктивну соціально-демократичну роль.

2. Взаємодія між громадянським суспільством і неурядовими організаціями.

Громадянське суспільство та неурядові організації тісно пов'язані концепціями і практикою, проте мають відмінні аспекти та ролі. Розглянемо їх окремо за визначеннями і загальними характеристиками.

Отже, громадянське суспільство має досить широке пояснення терміну, який включає у себе сукупність незалежних від держави інститутів (інституцій), груп, організацій і громадян, які взаємодіють між собою на основі різноманітних принципів. А неурядові організації – це незалежна від влади організація, яка часто має неприбутковий характер і спрямована на досягнення конкретних соціальних, екологічних, гуманітарних або інших цілей. Неурядові організації можуть включати в себе благодійні фонди, громадські організації, активістські групи, які працюють у різних сферах, включаючи охорону навколишнього середовища, права людини, просвіту, охорону здоров'я та інші.

Як виникає між ними взаємодія і яку вони виконують спільну роль? Передусім, неурядові організації часто виступають як один із елементів громадянського суспільства, спрямованого на вирішення конкретних соціальних або глобальних проблем. Їхнє партнерство у взаємодоповненні. Громадянське суспільство і не-

урядові організації можуть взаємодіяти та співпрацювати, доповнюючи один одного в реалізації проєктів і програм для досягнення загальних цілей.

У чому є між ними різниця? Беручи до уваги ширший контекст проблеми, громадянське суспільство включає різні форми громадянської активності, в той час як неурядова організація – це конкретна форма організаційного виявлення цієї активності. Громадянське суспільство визначає загальний контекст, а неурядові організації фокусуються на конкретних завданнях та програмах. Тому, узагальнюючи фіксуємо, що громадянське суспільство є більш широким поняттям, що охоплює різноманітні форми громадянської активності, включаючи неурядові організації, які, у свою чергу, виконують конкретні завдання та програми для досягнення визначених цілей.

Яке місце людини/громадянина в процесі взаємодії «громадянське суспільство – неурядові організації»?

Місце людини в процесі взаємодії «громадянське суспільство – неурядові організації» є надважливим для функціонування та розвитку суспільства. Ці два компоненти тісно пов'язані, оскільки неурядові організації є важливою частиною громадянського суспільства. Воно включає всі форми організованого суспільного життя, що діють незалежно від держави і бізнесу й охоплює різні об'єднання, рухи, спільноти, ініціативи, які представляють інтереси громадян і спрямовані на досягнення спільних цілей.

У диспозиції з точки зору громадянського суспільства роль людини визначається статусом *активного учасника*. Тобто людина може брати участь у різних формах діяльності громадянського суспільства, наприклад, у протестних акціях, обговореннях, ініціативах щодо соціальних змін. Водночас він є *ініціатором змін* (громадянин може ініціювати власні проєкти, спрямовані на вирішення соціальних, екологічних, економічних чи інших проблем) і *критиком та спостерігачем* (людина може критично оцінювати діяльність держави і бізнесу, виступаючи за справедливість, прозорість та підзвітність).

Щодо неурядових організацій, то вони є ключовим компонентом громадянського суспільства. Вони діють незалежно від влади і переслідують суспільно корисні цілі, такі як захист прав людини, екологічна діяльність, розвиток громад та інше.

У диспозиції з точки зору неурядової організації роль людини набуває статусності члена цієї інституції. Тобто людина може бути членом неурядової організації, активно беручи участь у її діяльності та впливаючи на реалізацію проєктів та ініціатив. Одночасно, вона може бути *волонтером*, підтримувати діяльність неурядової організації, надаючи свої ресурси, час і зусилля для досягнення спільних цілей. Крім того, людина може отримувати користь від діяльності неурядової організації в статусі *бенефіціара* (особа, яка отримує дохід від власних активів, переданих у довірче користування іншій особі), наприклад, через доступ до програм підтримки, захист своїх прав або отримання інформації.

Нарешті місце людини між громадянським суспільством і неурядовими організаціями визначається тим, що людина/громадянин є центральною фігурою в цій взаємодії, оскільки вона одночасно може бути і учасником громадянського суспільства, і членом або волонтером неурядової організації. Це дозволяє людині активно впливати на соціальні процеси та брати участь у розвитку суспільства. Зокрема, людина/громадянин може використовувати ресурси НУО для просування важливих суспільних питань та захисту своїх прав (*адвокація*). через участь у неурядових організаціях людина може співпрацювати з іншими громадянами та організаціями, досягаючи більших результатів у спільних проєктах (*співпраця*), НУО часто забезпечують громадян інформацією та навчанням, допомагаючи їм краще розуміти свої права та можливості (освіта і обізнаність).

Отже, людина відіграє важливу роль у процесі взаємодії «громадянське суспільство – неурядові організації». Вона може бути як активним учасником цих процесів, так і бенефіціаром їхніх результатів, сприяючи розвитку демократичного і справедливого суспільства.

3. Роль неурядових організацій у самовираженні людини в умовах розвитку громадянського суспільства.

Неурядові організації відіграють важливу роль у самовираженні людини в умовах розвитку громадянського суспільства. Вони надають індивідам своєрідну платформу для участі в соціальних, політичних, культурних та економічних процесах, сприяючи реалізації їхніх прав і свобод, розвитку їхніх талантів та потенціалу, а також захисту їхніх інтересів. Розглянемо детальніше основні аспекти цієї ролі:

1. *Платформа для вираження думок і переконань.* Неурядові організації часто створюють простір для обговорення важливих суспільних питань, де кожен може висловити свою думку, взяти участь у дебатах та впливати на формування суспільної думки. Зокрема, через неурядові організації люди/громадяни можуть публічно висловлювати свої переконання, критикувати політику влади або підтримувати певні ініціативи. Це сприяє плюралізму думок та розширює можливості для участі в громадському житті. Водночас неурядові організації виступають потужними захисниками прав людини, допомагаючи громадянам боротися за свої права і свободи. Вони надають правову (юридичну) допомогу, проводять кампанії з підвищення обізнаності (просвіта) та впливають на прийняття рішень на рівні влади і міжнародних організацій.

2. *Розвиток громадянської активності та участі.* Неурядові організації сприяють розвитку громадянської активності, залучаючи людей до різних форм соціальної та політичної діяльності. Так, неурядові організації надають можливість займатися волонтерською діяльністю, брати участь у різних активностях (громадських заходах), соціальних проєктах і кампаніях. Це дозволяє людям реалізовувати свої ідеї, впливати на позитивні зміни в суспільстві і знаходити однодумців. Чимало неурядових організацій проводять освітні програми, тренінги та семінари, які сприяють підвищенню рівня обізнаності громадян про їхні права, демократичні цінності, екологію, соціальну справедливість тощо.

Це дозволяє людям розширювати свій кругозір та ставати більш обізнаними і відповідальними громадянами.

3. *Самореалізація і творчий розвиток.* Неурядові організації також створюють умови для творчого розвитку та самореалізації, допомагаючи людям розвивати свої таланти, інтереси та професійні навички. Зокрема, вони часто організовують культурні події, виставки, фестивалі, де люди можуть представити свої роботи, поділитися своїми талантами і залучити аудиторію до творчого процесу, що стимулює культурний розвиток та самовираження на індивідуальному рівні. Також через участь у програмах і проєктах неурядових організацій люди мають можливість розвивати свої професійні навички, наприклад, у сфері лідерства, управління проєктами, комунікацій або адвокації, що не лише сприяє їхній особистісній і професійній самореалізації, але й підвищує їхню конкурентоспроможність на ринку праці.

4. *Захист і підтримка вразливих груп населення.* Неурядові організації часто працюють з вразливими групами населення, допомагаючи їм знайти свій голос та самовиразитися в суспільстві. Зокрема, неурядові організації активно працюють із національними, етнічними, релігійними меншинами, ЛГБТ+ спільнотами, людьми з інвалідністю та іншими групами, допомагаючи їм захищати свої права й інтегруватися в суспільство, що дозволяє цим групам реалізувати своє право на самовираження і захист своїх інтересів. Крім того, неурядові організації сприяють соціальній інтеграції, підтримуючи різні ініціативи, що спрямовані на включення вразливих груп до активного суспільного життя, що допомагає їм вийти із соціальної ізоляції та відчути себе повноцінними учасниками суспільства.

5. *Вплив на політичні процеси.* Неурядові організації можуть впливати на політичні процеси, залучаючи громадян до участі в розробці та реалізації політики через кампанії лобіювання та адвокації. Вони впливають на прийняття законів та політичних рішень, які відповідають інтересам громадян, що дає людям можливість брати участь у політичному житті, висловлювати свої позиції та впливати на розвиток суспільства. Водночас неурядові

організації сприяють підвищенню виборчої активності громадян, інформуючи їх про виборчі процеси, важливість голосування та вплив їхнього вибору на майбутнє країни.

Загалом, неурядові організації відіграють ключову роль у самовираженні людини в умовах розвитку громадянського суспільства, надаючи платформи для активної участі у суспільному житті, підтримуючи творчий розвиток, захищаючи права і свободи, а також впливаючи на політичні процеси. Через ці організації люди мають можливість реалізовувати свої ідеї, захищати свої інтереси і сприяти позитивним змінам у суспільстві, що робить їх важливим елементом сучасної демократичної системи.

Запитання для самоконтролю:

1. *Який статус мають неурядових (громадських) організацій в громадянському суспільстві?*
2. *Як взаємодіє громадянське суспільство з неурядовими організаціям?*
3. *Яку роль неурядові організації виконують у самовираженні людини в умовах розвитку громадянського суспільства?*
4. *Що таке неурядова організація?*
5. *Чому в українській практиці неурядові організації називають громадськими?*
6. *Хто такий бенефіціар?*
7. *Яку роль неурядові організації відіграють у самовираженні людини в умовах розвитку громадянського суспільства?*
8. *Що таке адвокація?*
9. *Що таке грантоїдство?*
10. *Які автономні атрибути неурядових організацій?*

Додаткові джерела:

1. Дігтяр П.А. Громадські організації в суспільно-політичній системі сучасної України: стан і перспективи розвитку. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/31_18_Dihtiar.pdf.

2. Матяж С. Європейський досвід розвитку та функціонування інститутів громадянського суспільства. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Сер.: Політологія. 2014. Том. 230. Вип. 218. С. 28–31.
3. Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин: монографія / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. 412 с.
4. Токар М.Ю. Методологія дослідження громадських організацій в системі загальнодержавних координат. *Розвиток публічного управління в Україні: наук.-практ. конф. за міжнар. уч. (23 – 24 квітня 2020 р., м. Львів) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева*. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. С. 55–60.
5. Токар М.Ю. Місце громадської організації в розвитку системи координат держави і суспільства. *Державне будівництво*. 2019. № 2. URL: <http://db.journal.kharkiv.ua/index.php/db/article/view/60/54>.
6. Токар М.Ю. Можливості співпраці громадської організації з об'єднаною територіальною громадою. *Публічне управління XXI століття: синтез науки та практики: Збірник тез XIX Міжнародного наукового конгресу* (м. Харків, 19 квітня 2019 р.). Харків: ХарПІ НАДУ «Магістр», 2019. С. 177–180. URL: http://kbuaa.kharkov.ua/e-book/conf/2019-2/2019_02.pdf.
7. Токар М.Ю. Особливості суб'єктності громадської організації в публічно-управлінських відносинах сервісоорієнтованих держави і суспільства. *Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр.* Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2019. Вип. 3 (66). С. 69–77.
8. Токар М.Ю. Громадська організація як необхідний елемент демократичного управління. *Ефективність державного*

- управління. 2019 (58). URL: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.58.2019.168703>
9. Токар М.Ю. Потенціал взаємовпливу держави, місцевого самоврядування і громадських організацій в Україні: інтеграція досвіду, ініціатив, можливостей. *Ефективність державного управління*. 2018 (57). URL: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.57.2018.164592>
 10. Токар М.Ю. Функціональне визначення громадської організації як соціального сервіс-провайдера. *Ефективність державного управління: зб. наук. пр.* Вип. 60 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛПІДУ НАДУ, 2019. С. 161–173. URL: <http://edu.lvivacademy.com/article/view/186761/189571>.

Тема 8.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ЗМІ

1. *ЗМІ та система масових комунікацій.*
2. *Функції ЗМІ в громадянському суспільстві.*
3. *Взаємодія громадянського суспільства і ЗМІ.*

1. ЗМІ та система масових комунікацій.

Система масових комунікацій (СМК) і засоби масової інформації (ЗМІ) відіграють важливу взаємозалежну і системну роль у сучасному суспільстві, оскільки забезпечують швидке поширення інформації, формують суспільну думку і впливають на політичні, соціальні та економічні процеси в державі. Достатньо враховувати роль впливу й контролю політичного режиму над цією системою, щоб зрозуміти наскільки актуальним є рівень розвитку СМК і ЗМІ в суспільстві незалежно від стабільності/нестабільності суспільно-політичного розвитку країни. Завдяки впливу на них влада може пропагувати ідеологію свого розвитку з найдовшими перспективами.

Як правило, до основних елементів системи масових комунікацій належать: засоби масової інформації, їх функції та типи, рівень впливу на суспільство, поточні виклики, проблеми та перспективи.

Отже, засоби масової інформації (ЗМІ) поділяють на друковані медіа (газети, журнали, книги), електронні медіа (телебачення та радіо), інтернет-медіа (новинні сайти-портали, блоги, соціальні мережі). Їх ще називають основними категоріями залежно від форми передачі інформації.

Зокрема, друковані медіа – це переважно газети як періодичні видання, що публікують новини, статті, репортажі тощо, періодичні журнали, тобто видання, що виходять через певні зазначені проміжки часу (щотижня, щомісяця) і можуть мати вузьку або широку тематику (мода, наука, культура), неперіодичні журнали

як носії певної інформації, видання, що публікуються нерегулярно, часто з особливою тематикою чи для спеціалізованої аудиторії. Книжкові видання (книжки) є неперіодичними виданнями, які можуть мати інформаційне, освітнє або художньо-літературне забарвлення.

Щодо *електронних медіа*, то телебачення поширює аудіовізуальну інформацію, новини, розважальний контент, документальні та художні програми, а радіо є аудіальним засобом масової інформації, який часто забезпечує прямі оперативні новини, музичні програми, радіопередачі та огляди.

Найсучаснішою і наймасовішою для використання категорією в сучасному світі є *інтернет-медіа*. До них відносять новинні сайти і портали (онлайн-платформи, що пропонують постійно оновлювану інформацію та новини), блоги (особисті (персональні) або тематичні веб-сторінки, де люди публікують думки, статті та огляди) і соціальні мережі (онлайн-платформи, на яких користувачі можуть ділитися інформацією, новинами та взаємодіяти з іншими індивідуальними чи колективними користувачами (*Facebook, Instagram, Twitter* тощо)). Кожен із цих видів медіа має свої правила та особливості щодо подачі інформації, аудиторії та впливу на громадську думку. Щодо останнього, то саме через соціальні мережі здійснюється найбільш масивний інформаційний вплив як позитивного, так і негативного соціально орієнтованого характеру.

Існує й інша типова градація засобів масової інформації, що складається за каналами її передачі. Серед них – традиційні ЗМІ (телебачення, радіо, друковані видання), цифрові ЗМІ (онлайн-платформи, блоги, соціальні мережі), гібридні ЗМІ (поєднання традиційних і цифрових форматів). Усі канали мають потужний вплив на суспільство і кожен водночас привносить свої особливості.

Так, *формування громадської думки*, коли люди часто формують свої погляди на основі інформації, отриманої через медіа є потужним інструментом впливу на суспільство через ЗМІ. Адже, такі засоби відіграють важливу роль у створенні суспільної сві-

домості, формуванні цінностей, переконань та світогляду людей шляхом: *інформаційного контролю* (як головне джерело інформації для широкої аудиторії, ЗМІ здійснює контроль над подачею новин і відбором тем, які будуть висвітлюватися, дозволяє формувати певні наративи та впливати на сприйняття подій), *соціальні норми та цінності* (ЗМІ відображають і водночас формують соціальні норми, наприклад, через рекламу, серіали, новини і публікації люди отримують уявлення про те, що є «нормальним» чи «правильним» у суспільстві), *маніпуляція думками* (ЗМІ мають можливість впливати на громадську думку через маніпуляцію інформацією, що може бути досягнуто через перебільшення або применшення значення подій, вибіркове подання фактів, або використання емоційно заряджених меседжів для створення штучних криз або підвищення популярності певних політиків), *вплив на політичну свідомість* (політична журналістика є потужним інструментом для впливу на виборців та політичні процеси, коли ЗМІ можуть впливати на підтримку чи опозицію до урядових рішень, висвітлювати виборчі кампанії та підвищувати або знижувати авторитет окремих кандидатів, вести інформаційна війна тощо), *віртуальний простір та соціальні мережі* (сучасний розвиток інтернету й соціальних мереж дозволяє не тільки офіційним ЗМІ впливати на громадську думку, але й індивідуальним користувачам, блогерам та активістам, а соціальні мережі часто стають платформою для дискусій, мобілізації людей та створення альтернативної (подекуди й дезінформаційної) громадської думки), емоційний вплив (ЗМІ часто звертаються до емоцій людей, що робить їхні повідомлення більш переконливими, а емоційні сюжети про трагедії, скандали або тріумфи впливають на психологічний стан аудиторії, формуючи не тільки ставлення до подій, але й підштовхуючи до певних дій).

Таким чином, засоби масової інформації мають величезний вплив на формування громадської думки і можуть як сприяти демократичним процесам та розвитку суспільства, так і маніпулювати й спотворювати реальність. Тому критичне мислення, медіаграмотність та усвідомлений підхід до споживання інформації

є надзвичайно важливими у сучасному світі. А ЗМІ можуть контролювати і фільтрувати інформацію (інформаційний контроль), що доходить до масової аудиторії.

Соціалізація через медіа є важливим процесом передачі соціальних норм, цінностей і моделей поведінки. Засоби масової інформації виступають одним із головних агентів соціалізації, впливаючи на формування уявлень людей про те, як вони повинні поводитися в суспільстві, що є правильним або неправильним, а також що вважається соціально прийнятним. Зокрема, медіа впливають на соціалізацію через: *формування соціальних ролей* (через медіа люди отримують інформацію про те, як поводитися в певних соціальних ролях, наприклад, телебачення, фільми, серіали, реклама та інші медіа показують зразки поведінки для різних категорій (чоловіків, жінок, дітей, батьків, працівників, політиків тощо), що формує стереотипи, уявлення про роль у сім'ї, на роботі чи у суспільстві), *передача культурних норм і цінностей* (медіа є головним каналом передачі культури і традицій, де люди знайомляться з культурними звичаями, моральними принципами і цінностями, які підтримує суспільство, наприклад, у фільмах часто відображаються культурні традиції святкувань, шлюб, взаємодії між поколіннями, що впливає на те, як люди сприймають ці події у своєму житті), *ідеали краси та успіху* (ЗМІ формують певні стандарти щодо того, як люди мають виглядати, яку кар'єру вважати успішною і що є символом благополуччя, наприклад, рекламні кампанії, зображення знаменитостей, інтерв'ю з успішними людьми задають стандарти, до яких прагнуть наслідувати глядачі або читачі), *моделювання поведінки* (медіа часто пропонують конкретні моделі поведінки для різних життєвих ситуацій, що може включати взаємовідносини між людьми, вирішення конфліктів, подолання труднощів або навіть способів життя, наприклад, популярні телевізійні шоу можуть змінити уявлення про те, як слід поводитися в стосунках, або вплинути на те, як люди підходять до вирішення проблем на роботі чи вдома), *політична соціалізація* (медіа активно впливають на політичні переконання та соціалізацію, наприклад, через новини, аналітику, політичні

ток-шоу люди дізнаються про політичні процеси, партії, вибори, міжнародні відносини, що формує їхні погляди на те, як влаштований світ і які політичні погляди відповідають їхнім інтересам і цінностям), *моделі споживання* (ЗМІ також впливають на споживчі звички, просуваючи через рекламу товари, послуги та стилі життя, наприклад, рекламні кампанії не тільки представляють продукцію, але й створюють потребу в ній, нав'язуючи уявлення про те, що ця річ є важливою для статусу, комфорту або соціального успіху), вплив соціальних мереж (соціальні мережі стали важливим інструментом соціалізації у XXI столітті й створюють простір для обміну думками, участі у спільнотах, формування груп за інтересами та мобілізації соціальних рухів, сприяють як передачі, так і трансформації соціальних норм і цінностей, іноді навіть кидаючи виклик традиційним уявленням).

Тому медіа є потужним каналом соціалізації, через який передаються культурні цінності, соціальні норми та моделі поведінки, а вплив ЗМІ на формування особистості та її світогляду є величезним і важливо, щоб споживачі інформації усвідомлювали цей вплив та ставилися критично до медіаконтенту, з яким стикаються.

Але є й проблеми та виклики, які привносять канали комунікації/інформації. ЗМІ часто *продукують фейкові новини* (поширення недостовірної або спотвореної інформації), *монополізують інформаційні канали* (значна кількість медіа перебуває в руках кількох великих корпорацій, що може впливати на об'єктивність подання інформації), *провокують цензуру і загрозу свободі слова* (питання свободи медіа часто стає ключовим у політичних та соціальних дискусіях), *піднімають на вагу питання етики журналістики* (дотримання стандартів журналістської етики та відповідальності за публікації).

Сучасні ж тенденції розвитку медіа і системи масових комунікацій спонукають до *конвергенції медіа* (злиття різних медіаплатформ для інтеграції інформації), *мобільності медіа* (розвиток технологій смартфонів і додатків для доступу до новин і контенту в будь-який час), *громадської медіаактивності* (роль

звичайних людей у створенні і поширенні новин через соціальні мережі). Система масових комунікацій постійно змінюється, адаптуючись до нових технологічних можливостей та змін у громадянському суспільстві.

2. Функції ЗМІ в громадянському суспільстві.

До функцій ЗМІ серед найбільш використовуваних відносять:

➤ *Інформування* (поширення актуальної інформації серед широкої аудиторії). Як одна з головних функцій засобів масової інформації, що полягає у наданні суспільству достовірної, актуальної та об'єктивної інформації про події, що відбуваються в світі, країні чи локальній спільноті. Ця функція забезпечує належний зв'язок між владою, суспільством і окремими громадянами, сприяючи їх обізнаності та прийняттю рішень. Серед основних аспектів інформування: *оперативність* (ЗМІ мають на меті забезпечити швидке поширення інформації, що дає можливість громадянськості своєчасно дізнаватися про важливі події, наприклад, політичні рішення, надзвичайні ситуації чи економічні зміни), *об'єктивність* (ідеальною метою інформування є подача інформації без упереджень, щоб забезпечити читачів, слухачів або глядачів неупередженою інформацією, на основі якої вони можуть робити власні висновки), *доступність* (інформація повинна бути зрозумілою і доступною для різних соціальних груп, що вимагає використання зрозумілої мови, візуальних і аудіальних засобів, а також адаптації контенту до специфіки різних аудиторій), *повнота і достовірність* (однією з умов якісного інформування є повне висвітлення події або проблеми, з наданням контексту та різних точок зору, що допомагає уникнути маніпуляцій і надає можливість для глибшого розуміння теми), *соціальна відповідальність* (ЗМІ виконують важливу соціальну місію – вони не тільки інформують, але й сприяють формуванню свідомого громадянського суспільства, наприклад, можуть висвітлювати проблеми екології, прав людини, здоров'я та інші теми, які мають значення для суспільства). *Прикладами інформування через ЗМІ слугують:* но-

винні програми та статті (регулярні повідомлення про політичні події, економічні новини, соціальні проблеми), оголошення про надзвичайні ситуації (оперативне інформування населення під час природних катастроф, воєнних конфліктів чи інших кризових ситуацій), аналітичні матеріали та розслідування (надання глибокої інформації про причини і наслідки певних подій).

➤ *Просвітництво* (забезпечення знань і культурного розвитку). Як одна з ключових функцій засобів масової інформації (ЗМІ), що полягає в наданні освітніх матеріалів, підвищенні рівня знань і культури суспільства спрямована на розвиток критичного мислення, розширення світогляду та підвищення загального рівня обізнаності аудиторії вона має надзвичайний рівень відповідальності. Серед основних аспектів просвітницької функції ЗМІ слід пам'ятати наступні: *освіта і розвиток знань* (ЗМІ допомагають поширювати наукові, культурні, технічні та інші знання, які сприяють розвитку особистості та суспільства в цілому, наприклад, освітні програми, статті наукового характеру, документальні фільми тощо), *формування критичного мислення* (просвітницька функція ЗМІ сприяє розвитку вміння критично аналізувати інформацію, розуміти різні точки зору та розрізняти правдиву інформацію від маніпуляцій, можуть пояснювати складні питання, що допомагає громадянам краще розуміти сучасні події та явища), *популяризація науки та культури* (засоби масової інформації популяризують досягнення науки, мистецтва, літератури та історії, роблячи ці сфери доступними для широкої аудиторії, наприклад, телевізійні передачі про космос, історичні події, наукові відкриття або культурні досягнення), *соціальна освіта* (ЗМІ можуть відігравати важливу роль у соціальній освіті, поширюючи інформацію про важливі суспільні питання, такі як права людини, гендерна рівність, екологія, здоровий спосіб життя, що сприяє усвідомленню громадянами важливості певних соціальних норм і цінностей), підвищення культурного рівня (ЗМІ також відіграють важливу роль у збереженні та популяризації культурної спадщини, звичаїв і традицій, наприклад, через документальні фільми, культурні програми, репортажі з мис-

тецьких заходів тощо. *Прикладами просвітницьких матеріалів у ЗМІ є:* освітні телепередачі та онлайн-курси (пояснюють наукові концепції, історичні події, культурні явища або практичні знання), документальні фільми (висвітлюють соціальні, культурні чи наукові питання, розповідають про історичні постаті або світові досягнення), наукові та науково-популярні культурні статті (журнали та вебсайти, що публікують аналітичні статті, огляди нових наукових досліджень або культурних подій), просвітницькі кампанії (програми, спрямовані на поширення знань з певних тем, наприклад, боротьба з курінням, збереження природи або підвищення рівня фінансової грамотності). Завдяки просвітницькій функції, ЗМІ допомагають формувати інтелектуальне та моральне обличчя суспільства, підвищують рівень його освіченості та культурної обізнаності, роблять знання доступними для широкого загалу.

➤ *Контроль і критика* (висвітлення діяльності влади та впливових осіб). Як через важливу функцію, яка полягає в моніторингу та оцінці діяльності органів влади, політичних, економічних і соціальних інституцій, а також у висвітленні суспільно важливих проблем, через неї ЗМІ виконують роль «четвертої влади», забезпечуючи баланс між державою, суспільством та бізнесом, сприяючи прозорості та підзвітності. Серед основних аспектів функції контролю та критики перебувають: *моніторинг діяльності влади* (ЗМІ стежать за рішеннями та діями органів державної влади, політиків, чиновників, судових органів, щоб забезпечити прозорість і чесність, можуть запобігти зловживанням владою, корупції або іншим формам порушень з боку урядовців), *викриття корупції та зловживань* (журналістські розслідування є потужним інструментом для виявлення випадків корупції, шахрайства та незаконної діяльності, висвітлення розслідувань неправомірних дій, що сприяє правовій відповідальності посадовців і впровадженню реформ), *критика соціальних, політичних і економічних рішень* (ЗМІ аналізують і критикують державні політики, економічні рішення та соціальні ініціативи, надаючи експертні думки, оцінки аналітиків та висновки, що дає громадя-

нам можливість отримати різні точки зору на важливі суспільні питання), *забезпечення підзвітності* (контроль ЗМІ допомагає забезпечити відповідальність державних і приватних інституцій перед суспільством, вимогу публічності й обґрунтованості дій влади тощо), *формування суспільної думки* (завдяки публічному обговоренню ЗМІ стимулюють суспільство до обговорення важливих питань, допомагаючи формувати громадську думку та сприяти змінам у соціальній, політичній чи економічній сферах), *захист прав і свобод громадян* (ЗМІ часто виступають на захист прав і свобод громадян, висвітлюючи порушення прав людини, несправедливість або недемократичні практики, що сприяє зміцненню демократичних процесів і захисту громадян від порушень з боку влади чи бізнесу). *Прикладами реалізації контролю та критики через ЗМІ* можуть бути: журналістські розслідування (наприклад, викриття корупційних схем або незаконної діяльності бізнесменів чи політиків), аналітичні статті та репортажі (аналіз урядових рішень, економічних реформ чи міжнародних політичних процесів), інтерв'ю з експертами (обговорення важливих суспільних проблем, під час яких журналісти ставлять питання політикам чи експертам з метою контролю їх діяльності), дебати та ток-шоу (програми, в яких представники влади чи бізнесу відповідають на критику та питання журналістів і громадськості). Функція контролю та критики допомагає зберігати баланс у суспільстві, забезпечуючи прозорість і запобігаючи порушенням та зловживанням владою.

➤ *Дозвілля* (забезпечення дозвілля і розваг для аудиторії). Вона також відома як функція розваг і полягає в наданні аудиторії можливостей для відпочинку, розваг та емоційного розслаблення, спрямована на задоволення потреб людей у відпочинку та розважальному контенті, що допомагає знизити стрес та забезпечити психологічний комфорт. Серед основних аспектів дозвільної функції ЗМІ є: *розваги* (ЗМІ пропонують аудиторії широкий спектр розважального контенту: телешоу, фільми, серіали, музичні програми, комедійні шоу, спортивні події, ігри тощо, що дозволяє людям відволіктися від буденних проблем

та насолоджуватися вільним часом), *створення емоційних переживань* (розважальні програми часто викликають у глядачів або слухачів сильні емоції (радість і сміх, хвилювання і смуток), що дозволяє людям емоційно розрядитися та знайти відображення власних почуттів у медіаконтенті), *формування культурних смаків* (ЗМІ впливають на формування смаків і уподобань аудиторії через популяризацію певних видів музики, кіно, телепередач або літератури, що допомагає як знайомити людей з новими культурними явищами, так і зберігати та популяризувати традиційні форми розваг), *відпочинок і зняття стресу* (розважальні програми дають можливість людям відпочити після важкого дня, наприклад, перегляд фільму або спортивного матчу, прослуховування музики чи участь у віртуальних іграх дозволяють знизити рівень стресу та покращити настрій), *співучасть у подіях* (завдяки ЗМІ люди можуть «переживати» різні події, не виходячи з дому, наприклад, вони можуть дивитися трансляції спортивних змагань, концертів або театральних вистав, тим самим отримуючи досвід, який раніше був доступний лише при фізичній присутності). *Прикладами реалізації дозвільної функції ЗМІ* є: фільми та серіали (телевізійні та кінофільми, як художні, так і документальні, які створюють атмосферу відпочинку та задоволення), телешоу та реаліті-шоу (телепрограми, що пропонують розважальний контент через змагання, гумор або драматичні сюжети), музичні та радіопрограми (канали, що транслюють музику, радіошоу з ведучими, які підтримують слухачів у легкій та розважальній формі), ігрові шоу та спортивні змагання (телетрансляції спортивних подій або участь в інтерактивних ігрових шоу, які залучають глядачів до активного перегляду та емоційного залучення), соціальні мережі та відеоплатформи (як YouTube, TikTok або Instagram, де люди можуть дивитися розважальний контент, ділитися відео, мемами або грати в ігри). Це допомагає людям знизити стрес та відновити емоційний баланс, підняти настрій і забезпечити позитивні емоції, які важливі для загального психічного здоров'я, соціалізуватися та тісніше взаємодіяти з людьми.

➤ *Маніпулювання* (вплив на громадську думку через вибіркове подання інформації). Як функція ЗМІ вона полягає у використанні засобів масової інформації для впливу на думки, переконання та поведінку аудиторії з певною метою, часто на користь тих, хто контролює ЗМІ або має на них вплив. Функція достатньо суперечлива, оскільки може бути використана для пропаганди, дезінформації або прихованого впливу на громадську думку без інформування людей про справжні мотиви чи цілі. Основними аспектами маніпулювання через ЗМІ можуть бути: *інформаційна цензура та вибірковість* (влада або впливові групи можуть контролювати ЗМІ, щоб приховувати або не висвітлювати певну інформацію, що створює спотворену картину дійсності, коли одні події чи факти замовчуються, а інші навмисно подаються з вигідної для певних груп перспективи), *дезінформація та фейкові новини* (можуть поширюватися неправдиві або викривлені факти, що вводять людей в оману, й спрямовані на дискредитацію політичних опонентів, формування негативних стереотипів або вплив на виборчий процес), *пропаганда* (використовуються як інструмент пропаганди для просування політичних ідеологій, ідеалів або програм, для нав'язування аудиторії певних цінностей, поглядів або переконань, не даючи можливості об'єктивно оцінювати ситуацію), *маніпуляція емоціями* (відбувається шляхом впливу на емоції аудиторії, використання страху, гніву, співчуття або патріотичних почуттів як ефективного способу змусити людей діяти певним чином або підтримувати конкретні рішення), *вибіркове (ситуативне) подання інформації* (інформація може бути подана в спотвореному або обмеженому вигляді, наприклад, підкреслюється лише одна сторона конфлікту або ситуації, тоді як інші аспекти залишаються поза увагою, що формує односторонню думку про події або проблему), формування суспільної думки та поведінкових моделей (ЗМІ можуть створювати уявлення про те, що певні погляди чи поведінкові моделі є «нормальними» чи «правильними», нав'язуючи певні стандарти, яких люди починають дотримуватися). *Прикладами маніпулювання через ЗМІ є: політична пропаганда* (використання ЗМІ під час виборчих

кампаній для маніпулювання громадською думкою на користь конкретних кандидатів або партій), соціальна реклама з маніпуляційним підтекстом (використання психологічних прийомів для впливу на поведінку людей, наприклад, для просування певних товарів або послуг), фейкові новини (поширення неправдивих історій або викривлених фактів із метою дестабілізації ситуації або створення паніки), сенсаційні новини (навмисне підвищення емоційного напруження через висвітлення подій у драматичному ключі, щоб привернути увагу і викликати страх або шок). Метою таких дій є маніпулятивний вплив на суспільство – дезорієнтація громадян (люди починають плутатися в подіях, не розуміють справжніх причин і наслідків подій, що робить їх більш вразливими до зовнішнього впливу), формування хибної картини світу – підміна реальності (суспільство може отримати викривлену картину дійсності, що вплине на рішення, які ухвалюють люди як в особистому, так і в суспільному житті), посилення соціальних конфліктів (підживлює соціальну напругу, конфлікти між різними групами населення або сприяти зростанню недовіри до влади та інших інституцій), втручання в соціально-політичні процеси (вплив на результати виборів, формування політичних курсів або громадську підтримку певних рішень чи ініціатив). Маніпуляція через ЗМІ є серйозною проблемою, яка може мати значний вплив на суспільство, спричиняючи дезінформацію, напругу та вплив на демократичні процеси. Однак, усвідомлення цієї функції ЗМІ та критичне ставлення до інформації можуть допомогти протидіяти маніпуляціям і зберегти об'єктивне сприйняття реальності.

3. Взаємодія громадянського суспільства і ЗМІ

Громадянське суспільство та засоби масової інформації взаємодіють та відіграють важливу роль у формуванні сучасного суспільства. У процесі цієї взаємодії вони виконують низку важливих соціальних ролей. Серед них:

1. *Інформаційна роль.* Засоби масової інформації виконують роль інформування громадськості, надаючи новини, аналіз, та

іншу інформацію, а громадянське суспільство використовує інформацію, щоб свідомо приймати рішення, а також для мобілізації громадян на різних рівнях.

2. *Критична роль.* Засоби масової інформації грають критичну роль у контролі за владою, викриваючи корупцію, недоліки та неправомірні дії урядових структур, а громадянське суспільство може використовувати інформацію, надану ЗМІ, для обґрунтування своїх позицій, активно контролюючи роботу влади та висувуючи вимоги на основі отриманої інформації.

3. *Мобілізаційна й активізаційна роль.* Засоби масової інформації можуть сприяти мобілізації громадян шляхом надання платформи для обговорень, аналізу проблем та висловлення різноманітних поглядів, а громадянське суспільство може використовувати ЗМІ для розповсюдження своїх ідей, привертання уваги до конкретних питань та мобілізації громадян на дії.

4. *Формоутворююча роль громадянської свідомості.* Засоби масової інформації можуть грати важливу роль у формуванні громадянської свідомості, популяризації цінностей демократії та прав людини, а громадянське суспільство, в свою чергу, може активно залучати ЗМІ до своїх освітніх та інформаційних проєктів.

5. *Партнерська роль.* Взаємодія з громадянським суспільством може розширити обсяг інформації та різноманітність поглядів, представлених у ЗМІ, громадянське суспільство може використовувати ЗМІ як канали для висловлення своїх ініціатив та рекламування своїх дій.

Отже, ЗМІ та громадянське суспільство є важливими партнерами в формуванні демократичного суспільства, вони спільно працюють для забезпечення доступу до інформації, формування громадянської свідомості та забезпечення громадянської участі у суспільних процесах.

Водночас, соціальні мережі мають значний вплив на громадянське суспільство з кількох ключових аспектів: *підвищення обізнаності* (дозволяють швидко і широко поширювати інформацію про соціальні, політичні та культурні події, що допомагає підвищити обізнаність про важливі питання і проблеми в

суспільстві), *організація та мобілізація* (полегшують організацію і координацію громадських акцій, протестів та кампаній, що дозволяють активістам швидко мобілізувати людей і координувати дії на великій території), *діалог та обговорення* (створюють платформи для відкритого діалогу та обговорення різних питань, що сприяє розвитку громадського дискурсу і дозволяє людям висловлювати свої погляди і чути думки інших), *підтримка та солідарність* (допомагають створювати та підтримувати мережі підтримки і солідарності, особливо для меншин та груп, які можуть бути недостатньо представлені в традиційних медіа), *контроль влади* (надають можливість для громадянського контролю над владою, дозволяючи документувати і поширювати інформацію про корупцію, зловживання владою та інші порушення), *ефективний зворотний зв'язок* (забезпечують канали для прямого зворотного зв'язку між громадянами та представниками влади або підприємствами, що дозволяє враховувати громадську думку при прийнятті рішень), *залучення молоді* (соціальні мережі є популярними серед молоді, що допомагає залучати нові покоління до участі в громадському і політичному житті), *аналіз і дослідження* (забезпечують великі обсяги даних для соціальних досліджень та аналізу громадської думки, що допомагає краще розуміти тенденції і настрої в суспільстві). Важливо також враховувати, що соціальні мережі можуть мати і негативні аспекти, такі як поширення дезінформації, кібербулінг і розділення суспільства на основі ідеологічних, політичних та інших поглядів. Тому їх використання потребує критичного підходу і відповідального управління.

У контексті взаємодії громадянського суспільства і ЗМІ необхідно розглядати і питання цінності та місця людини/громадянина з різних аспектів. Так, зокрема, цінність людини як суб'єкта суспільства подається через право на інформацію. Тобто громадянин має право на доступ до достовірної інформації. І це право є основою для формування думок, прийняття рішень і участі у громадському житті. А ЗМІ мають поважати приватне життя людини, зберігати конфіденційність і не поширювати інформацію,

що може завдати шкоди її репутації або моральному стану. Якщо ж споглядаємо через роль людини в громадянському суспільстві, то тут важливою є активна участь, тобто людина/громадянин є активним учасником громадянського суспільства і їх голос має бути почутим. А через ЗМІ громадяни можуть впливати на політичні, соціальні та культурні процеси.

У демократичному суспільстві важливу роль відіграє громадський контроль і люди можуть використовувати ЗМІ для здійснення контролю за діями влади, викриваючи корупцію та інші неправомірні дії. Відтак, ЗМІ як інструмент впливу на громадянське суспільство і державу забезпечують платформу для громадських дій та дискусій, де різні групи можуть висловлювати свої позиції, обговорювати актуальні проблеми та шукати спільні рішення. Це спонукає і до відповідальності за точність і правдивість поданої інформації, а громадянське суспільство має сприяти цьому через моніторинг і критику.

У кризових ситуаціях, наприклад під час війни чи пандемії, ЗМІ та громадянське суспільство повинні співпрацювати, щоб забезпечити громадян актуальною та правдивою інформацією, допомогти організувати громадянські ініціативи та мобілізувати ресурси. І спільна робота громадянського суспільства та ЗМІ сприяє впровадженню соціальних та політичних змін, підвищуючи рівень обізнаності та активності громадян. Таким чином, людина/громадянин є ключовою фігурою у взаємодії між громадянським суспільством і ЗМІ, де їх права, обов'язки та участь визначають ефективність цієї взаємодії.

Узагалі, людина в сучасній системі медіа (масмедіа) займає центральне місце, оскільки вона є як споживачем, так і творцем контенту. Сучасні медіа-системи, зокрема, соціальні мережі, значно змінили взаємодію людей із інформацією, підкреслюючи важливість особистого внеску кожного у формування інформаційного простору. Тому все залежить від відображення ролі й місця людини в цій системі. Так, *людина як споживач інформації* стикається з величезними обсягами інформації, які надходять з різних джерел, може призводити до інформаційного

перевантаження, що ускладнює процес осмислення та прийняття адекватних рішень. А у світі фейкових новин і дезінформації критичне мислення стало необхідною навичкою і людина повинна вміти відрізняти достовірну інформацію від маніпулятивної та свідомо обирати джерела інформації. У диспозиції *людина як творець контенту* з розвитком соціальних мереж кожен може стати його творцем і впливати на суспільну думку, що сприяє розвитку громадянської журналістики, де звичайні люди документують події та висловлюють свої думки. А завдяки соціальним медіа люди мають можливість швидко поширювати інформацію, що може ставати вірусним, впливаючи на широкі аудиторії. *Людина як об'єкт медіа-впливу* може піддаватися медіа-впливу через маніпуляцію фактами, пропаганду і рекламу, що формулює установки, переконання та поведінку аудиторії та робить людину вразливою до навіювання. Медіа також значно впливають на формування індивідуальної та колективної ідентичності, диктуючи стандарти краси, стилю життя, поведінки та суспільних цінностей.

Людина як медіа-користувач і творець контенту повинна дотримуватись етичних норм, включаючи повагу до прав інших, уникання поширення фейкових новин і маніпуляцій, нести соціальну відповідальність за інформацію, яку вони створюють і поширюють. Соціальна відповідальність стає ключовим фактором у боротьбі з дезінформацією і маніпуляціями. Адже сучасні медіа надають людям можливість впливати на громадську думку, організовувати рухи, акції та кампанії, що можуть змінювати суспільні наративи, формувати належні платформи для діалогу, де люди можуть взаємодіяти, обмінюватись думками, дискутувати та співпрацювати у вирішенні суспільно важливих питань.

У час глобалізації та гібридних воєн людина/громадянин стикається з викликами постправди, де фейкові новини і дезінформація можуть серйозно впливати на суспільство. Однак, розвиток медіа-грамотності та критичного мислення допомагає зменшити цей вплив. А інтернет і соціальні мережі відкривають нові можливості для самовираження, навчання та професійного зростан-

ня, перетворюючи людину на активного учасника глобального інформаційного простору. Таким чином, людина у сучасній системі масмедіа є не лише споживачем інформації, а й активним учасником, творцем і впливовим елементом інформаційного простору. Водночас вона залишається вразливою до маніпуляцій і дезінформації, що вимагає від неї розвитку критичного мислення та етичної відповідальності.

Запитання для самоконтролю:

1. Дайте пояснення поняттям ЗМІ та СМК.
2. Які функції ЗМІ в громадянському суспільстві?
3. Як взаємодіють громадянське суспільство і ЗМІ?
4. Які основні елементи системи масових комунікацій?
5. Яка типова градація засобів масової інформації?
6. Який вплив мають засоби масової інформації на формування громадської думки?
7. Що таке медіаграмотність?
8. Що таке фейк та інформаційна війна?
9. Які ознаки інформаційного маніпулювання?
10. Які ролі виконують у процесі взаємодії громадянське суспільство та засоби масової інформації?

Додаткові джерела:

1. Бойко Н. Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві. В: В. Ворона, М. Шульга (ред.). *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2013. С. 375–381.
2. Бойко Н. Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1 (15). С. 163–172.
3. Бордун І. Роль незалежних мас-медіа в демократичному суспільстві. *Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації: щоріч. наук. пр. / відп. за вип. Т. В. Гончарук*. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. С. 286–288.

4. Коноплицький С. Інтернет як предмет соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. №3. С. 188–189.
5. Лукашевич М.М., Шандор Ф.Ф. Соціологія масової комунікації: підручник. К.: Знання, 2015.
6. Медіа. Демократія. Культура / За ред. Н. Костенко, А. Ручки. К.: Інститут соціології НАН України, 2008.
7. Наумова М. Сенси медіального. Н. *Костенко (ред.). Смилова морфологія соціуму*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. С. 175–199.
8. Чудовська І. Соціологія масових комунікацій: навч. посіб. Київ, 2021. 235 с.
9. Щербина В.М. Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір. К.: ТОВ «Агенство Україна», 2005.
10. Яковлев П.О. Правові засади участі інститутів громадянського суспільства у забезпеченні інформаційної безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2019. №4. С. 142–146.

Тема 9.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

- 1. Значення соціальної політики в житті суспільства.*
- 2. Вивчення проблем соціальної політики в соціології громадянського суспільства.*
- 3. Місце людини в системі взаємодії «громадянське суспільство і соціальна політика».*

1. Значення соціальної політики в житті суспільства.

Соціальна політика завжди відігравала і продовжує відігравати пріоритетну роль у житті суспільства, оскільки вона спрямована на забезпечення добробуту людей/громадян, зменшення соціальної нерівності та підтримку вразливих верств населення. Її основна мета завжди незмінна і полягає у створенні таких умов, за яких кожен громадянин зможе мати доступ до базових соціальних благ, таких як освіта, охорона здоров'я, доступне житло та соціальні послуги. Для цього в державі вибудовується відповідний алгоритм забезпечення реалізації відповідної політики, формуються стратегії, плани, візії.

Значення соціальної політики традиційно виражається у:

- 1. Забезпеченні соціальної справедливості* (соціальна політика спрямована на подолання соціальної нерівності та створення умов для рівного доступу до ресурсів та можливостей і дозволяє підтримувати соціальну справедливість, гарантувати захист прав людини та забезпечувати всім громадянам рівні можливості для розвитку).

- 2. Підтримці соціально вразливих верств населення* (однією з головних функцій соціальної політики є допомога тим, хто не може самотійно забезпечити собі гідний рівень життя, зокрема серед пенсіонерів, людей з інвалідністю, безробітних, членів ба-

гатовітних родин та інших вразливих груп і соціальна політика забезпечує їм підтримку через пенсії, соціальні виплати, допомогу на лікування тощо).

3. *Розвитку людського капіталу* (соціальна політика, особливо у сферах освіти та охорони здоров'я, сприяє розвитку людського капіталу, відповідних знань, навичок і здоров'я людей, що є основою економічного розвитку та добробуту суспільства, інвестиціям в освіту, професійне навчання та охорону здоров'я, що підвищує продуктивність праці та стимулює соціально-економічне зростання).

4. *Захисті від соціальних ризиків* (соціальна політика також виконує функцію захисту громадян від життєвих ризиків, таких як втрата роботи, хвороба, старість або інвалідність, а страхові програми, такі як пенсійне страхування, медичне страхування, допомога з безробіття допомагають зменшити негативний вплив цих ризиків на якість життя людини/громадянина).

5. *Підтримці соціальної стабільності* (соціальна політика сприяє зменшенню соціальної напруженості та конфліктів у суспільстві, а ефективні соціальні програми, спрямовані на підтримку рівня життя населення, сприяють стабільності та згуртованості суспільства, зміцнюють довіру до інститутів влади).

6. *Запобіганню бідності* (одна з головних функцій соціальної політики – боротьба з бідністю і програми соціальної допомоги, соціального забезпечення, доступу до освіти та працевлаштування спрямовані на покращення умов життя малозабезпечених верств населення і підвищення їхніх шансів на гідний рівень життя).

7. *Забезпеченні гендерної рівності* (соціальна політика також спрямована на подолання гендерної нерівності шляхом створення умов для рівного доступу жінок і чоловіків до ринку праці, освіти, соціальних гарантій і політичного життя, що сприяє побудові більш справедливого та інклюзивного суспільства).

8. *Стимулюванні соціально-економічного розвитку* (хоча соціальна політика переважно зосереджена на забезпеченні добробуту, вона також сприяє економічному зростанню. Підтримка

здоров'я, освіти та професійної підготовки населення підвищує його продуктивність і конкурентоспроможність на ринку праці, що сприяє збільшенню доходів та економічному розвитку країни.

Загалом соціальна політика є фундаментальною частиною функціонування сучасної держави, оскільки вона не тільки забезпечує соціальний захист і добробут громадян, але й сприяє соціальній справедливості, стабільності та соціально-економічному розвитку. Водночас ефективна соціальна політика є запорукою процвітаючого і справедливого суспільства, яке підтримує своїх громадян у всіх сферах їхнього життя.

Громадянське суспільство та соціальна політика є взаємопов'язаними сферами, які взаємодіють для досягнення соціальної справедливості, підтримки вразливих груп населення та забезпечення соціального благополуччя.

Як вони взаємодіють та яку роль вони відіграють?

Тут відповідь закладена й у визначенні цих взаємопов'язаних явищ. Якщо громадянське суспільство розглядаємо сукупністю незалежних від держави інститутів, неурядових організацій, груп і активних громадян, які взаємодіють для досягнення спільних цілей та вирішення соціальних проблем, то соціальна політика виступає системою управління та програм, спрямованих на забезпечення соціального захисту, поліпшення якості життя та розв'язання соціальних проблем у суспільстві. Тоді їх взаємодія пов'язана з *партнерством* (громадянське суспільство часто виступає як партнер для урядових інституцій у розробці та впровадженні соціальної політики, а неурядові організації можуть допомагати у виявленні проблем, консультуванні та моніторингу соціальних програм) та *громадською участю* (громадянське суспільство може взяти активну участь у формулюванні соціальної політики, представляючи інтереси різних груп населення та вносячи свої пропозиції до процесу прийняття рішень).

Роль в гармонізації соціальних відносин тут базується на сприянні активній участі громадян у формуванні соціальної політики, розкриває соціальні потреби та вимоги громадян, гарантуючи врахування різноманітних голосів у суспільстві та розвитку і

впровадженню програм та заходів, спрямованих на розв'язання соціальних проблем, поліпшення життя вразливих груп та забезпечення рівних можливостей для всіх. *Спільна ж боротьба за права та справедливість* проявляється в тому, що громадянське суспільство відіграє роль у виявленні соціальних нерівностей та боротьбі за права індивідів та груп у суспільстві, а соціальна політика спрямована на вирішення соціальних проблем, зменшення нерівностей і забезпечення рівних можливостей. Громадянське суспільство та соціальна політика взаємодіють із метою створення справедливого та гуманного суспільства, де кожен громадянин має можливість розвиватися та отримувати підтримку у важливих сферах життя.

Однак у нерозвиненому громадянському суспільстві соціальна політика визначається і впливає на людей через формування і реалізацію політики. Адже соціальна політика в таких суспільствах часто формується і реалізується на основі потреб та вимог, що йдуть з боку державних інституцій або міжнародних організацій і вона може включати соціальне забезпечення, охорону здоров'я, освіту, житло та інші сфери, що безпосередньо впливають на життя людей. У нерозвиненому громадянському суспільстві соціальна політика часто є результатом централізованого планування без значного внеску з боку неурядових організацій або громадян. А самі інституції, що реалізують таку політику, можуть бути слабкими або недостатньо розвиненими. Соціальна політика в таких умовах може залежати від обмежених фінансових і матеріальних ресурсів, що може обмежувати можливості для реалізації ефективних соціальних стратегій і програм.

Відтак все це безпосередньо впливає на людей. Зокрема, у нерозвинених громадянських суспільствах доступ до основних соціальних послуг може бути обмеженим або нерегулярним, що відобразиться на якості життя людей і може сприяти соціальній нерівності. Якщо ж соціальна політика не враховує потреби всіх верств населення, то це може призвести до підвищення соціальної несправедливості і соціальних конфліктів. А відтак, це може

сприяти виникненню й неконтрольованих соціальних рухів та хаотичного активізму. Разом із тим, люди можуть організовуватися для боротьби за свої права і покращення умов життя, що може в перспективі призвести до соціальних змін (революції, зміни влади тощо). Загалом нерозвинене громадянське суспільство часто веде до значної залежності людей від держави у питаннях соціального забезпечення, що може значно обмежити ініціативу і самостійність громадян.

Подібна ситуація загрожує й складною психологічною кризою суспільства. Нерегулярний доступ до соціальних послуг і невпевненість у соціальному забезпеченні можуть викликати стрес і тривогу у людей. Відсутність стабільності може вплинути на загальний рівень добробуту і психологічний стан громадян.

Тому розвиток громадянського суспільства і активна участь громадян у формуванні і реалізації соціальної політики можуть допомогти вирішити ці проблеми, забезпечити більш ефективне управління соціальними процесами і покращити якість життя людей.

2. Вивчення проблем соціальної політики в соціології громадянського суспільства.

Вивчення проблем соціальної політики в соціології громадянського суспільства займає важливе місце, оскільки соціальна політика є інструментом взаємодії між державою, громадянським суспільством та ринком із метою вирішення соціальних проблем і забезпечення добробуту населення. Соціологія громадянського суспільства аналізує ці процеси крізь призму різних соціальних інститутів і груп, фокусуючись на ролі соціальної політики у формуванні соціальної справедливості, участі громадян у вирішенні суспільних проблем і забезпеченні соціального балансу.

Серед основних аспектів вивчення соціальної політики в соціології громадянського суспільства перебувають:

1. *Взаємодія держави та громадянського суспільства* (соціальна політика є основним каналом, через який держава взає-

модіє з громадянським суспільством, а соціологія досліджує, як державні інституції, неурядові організації, волонтерські рухи та інші структури громадянського суспільства співпрацюють для вирішення соціальних проблем, таких як бідність, нерівність, дискримінація та доступ до соціальних благ).

2. *Громадянське суспільство як учасник формування соціальної політики* (громадянське суспільство відіграє важливу роль у процесі розробки та реалізації соціальної політики, а соціологи аналізують, як організації громадянського суспільства (некомерційні організації, профспілки, релігійні установи) впливають на формування політики через адвокацію, лобіювання, громадські кампанії та участь у суспільно-політичних процесах).

3. *Соціальний контроль і мобілізація* (через соціальну політику громадянське суспільство може здійснювати контроль за діями держави, виступати на захист прав громадян і пропонувати альтернативні рішення для соціальних проблем, вивчаються механізми, які громадянські інституції використовують для мобілізації суспільства, активізації громадської участі та впливу на політичні рішення).

4. *Вплив соціальної політики на соціальну згуртованість* (соціальна політика є інструментом підтримки соціальної згуртованості, оскільки вона допомагає вирішувати конфлікти інтересів між різними соціальними групами, зменшує нерівність та створює умови для інтеграції маргіналізованих верств населення, а соціологія досліджує, як ці політики сприяють зміцненню соціальної єдності та стабільності в суспільстві).

5. *Роль соціальних рухів у впровадженні соціальних реформ* (соціальні рухи є важливим компонентом громадянського суспільства, які впливають на соціальну політику, піднімаючи питання соціальної несправедливості, прав людини, екологічної відповідальності та інших соціальних проблем, а соціологи досліджують вплив таких рухів на державну політику та їхню здатність змінювати суспільні порядки денні).

6. *Соціальна політика і демократія* (демократія та соціальна політика взаємопов'язані, оскільки ефективна соціальна політи-

ка залежить від активної участі громадян у демократичних процесах, а соціологія громадянського суспільства аналізує, як демократичні інститути забезпечують участь громадян у прийнятті соціально-політичних рішень і наскільки соціальна політика відповідає інтересам різних соціальних груп).

7. *Проблеми соціальної нерівності та ексклюзії* (соціальна політика є ключовим інструментом боротьби з соціальною нерівністю, і соціологія громадянського суспільства досліджує, як вона може допомогти подолати соціальну ексклюзію та дискримінацію, що включає дослідження впливу політик на доступ до освіти, охорони здоров'я, праці та інших соціальних благ).

У результаті має висновок, що вивчення проблем соціальної політики в соціології громадянського суспільства дозволяє зрозуміти, як громадянське суспільство впливає на формування та реалізацію соціальної політики, які механізми забезпечують соціальну справедливість і яким чином соціальна політика сприяє зміцненню соціальної згуртованості, що водночас допомагає оцінити, як різні соціальні групи можуть бути залучені до вирішення важливих суспільних проблем через демократичні інститути.

Важливим інструментом для аналізу, оцінки та вдосконалення соціальних програм і політичних рішень є соціологічні дослідження у сфері соціальної політики. Вони дозволяють вивчити вплив соціальної політики на різні аспекти суспільного життя, ефективність соціальних програм, а також взаємодію держави, громадянського суспільства і ринку в процесі вирішення соціальних проблем. Основними напрямками соціологічних досліджень у соціальній політиці виступають: *аналіз ефективності соціальних програм* (соціологічні дослідження допомагають оцінити ефективність соціальних програм, таких як пенсійні реформи, системи охорони здоров'я, програми соціального захисту та допомоги малозабезпеченим, що включають вивчення того, наскільки такі програми досягають своїх цілей, яку реальну користь отримують їхні учасники, і які чинники впливають на успішність або недоліки політики), *вивчення соціальної не-*

рівності (дослідження соціальної нерівності є центральним для соціальної політики, оскільки вона спрямована на зменшення розриву між різними соціальними групами, а соціологи досліджують нерівність у доступі до освіти, охорони здоров'я, працевлаштування та соціальних послуг, а також вплив соціальної політики на подолання цих дисбалансів), *проблеми бідності та соціальної ексклюзії* (дослідження у сфері соціальної політики часто зосереджені на питаннях бідності та соціальної ексклюзії, а соціологи аналізують, як соціальна політика може допомогти зменшити рівень бідності, які групи населення є найбільш вразливими, та як держава і громадянське суспільство можуть забезпечити їх інтеграцію в економічне і соціальне життя), *політика соціального захисту та соціальної безпеки* (соціальні дослідження аналізують різні моделі соціального захисту, такі як системи пенсій, страхування на випадок безробіття, медичне страхування та інші форми соціальної допомоги, вивчаються також питання доступності цих програм, їхня стабільність та вплив на добробут громадян), *соціальна політика та ринок праці* (соціологічні дослідження у сфері соціальної політики аналізують взаємозв'язок між політикою працевлаштування, рівнем зайнятості та соціальним захистом працівників, що включає вивчення проблем безробіття, умов праці, гендерної рівності на ринку праці, а також політик, які сприяють створенню робочих місць і підвищенню рівня життя працюючих), *політика в сфері охорони здоров'я* (дослідження систем охорони здоров'я є важливим аспектом соціологічного аналізу соціальної політики, а соціологи досліджують доступність медичних послуг, рівень їх якості, фінансування системи охорони здоров'я, а також вплив державних програм на здоров'я населення), *соціальна політика і міграція* (соціологічні дослідження вивчають, як соціальна політика реагує на виклики, пов'язані з міграцією, що включає аналіз політик щодо інтеграції мігрантів у суспільство, їх доступу до ринку праці, соціальних і медичних послуг, а також соціальної підтримки для біженців та мігрантів), *демографічні зміни і соціальна політика* (зміни у демографічній структурі суспільства, такі як старіння населен-

ня, зменшення народжуваності або зростання тривалості життя, створюють виклики для соціальної політики, а соціологічні дослідження дозволяють оцінити, як соціальна політика повинна адаптуватися до цих змін, особливо у сферах пенсійної системи, охорони здоров'я та підтримки сімей), *порівняльні дослідження соціальної політики* (соціологи часто проводять порівняльні дослідження, щоб вивчити соціальну політику різних країн і визначити найефективніші моделі для вирішення спільних проблем, що дозволяє ідентифікувати найкращі практики та адаптувати успішні підходи до національних контекстів), *участь громадян у формуванні соціальної політики* (важливим аспектом досліджень є вивчення громадської думки щодо соціальних програм та політичних рішень, а також залучення громадян до процесів розробки політик, а соціологічні дослідження дозволяють зрозуміти рівень підтримки чи критики соціальних ініціатив, а також виявити потреби різних соціальних груп).

Широковідомими є й *методи соціологічних досліджень*:

- опитування та анкетування для збору даних про думки і досвід населення щодо соціальних програм;
- інтерв'ю та фокус-групи для глибшого аналізу проблем соціальної політики;
- статистичний аналіз для вивчення впливу соціальних політик на різні соціальні групи;
- порівняльний аналіз між країнами для вивчення різних моделей соціального забезпечення;
- кейс-стаді для дослідження успішних або провальних прикладів соціальних політик.

Отже, соціологічні дослідження у сфері соціальної політики є важливими для розуміння того, як соціальні програми впливають на суспільство, та для пошуку шляхів підвищення їхньої ефективності. Вони допомагають виявити потреби населення, оцінити результати державних ініціатив і розробити рекомендації для покращення соціальних політик, що сприяють соціальній справедливості, добробуту та стабільності в суспільстві.

3. Місце людини в системі взаємодії «громадянське суспільство і соціальна політика».

Людина займає ключове місце в системі взаємодії громадянського суспільства та соціальної політики. Її роль і вплив визначаються через участь у суспільних процесах, прийнятті важливих, суспільно значимих рішень та впровадженні соціальних змін. Фактично людина/громадянин є об'єктом і суб'єктом такої взаємодії, оскільки сама є ініціатором формування соціальної політики і виступає її кінцевою метою, тобто на неї ця політика спрямована в результаті.

Це можна прослідкувати за даними, які визначають суб'єктність людини/громадянина в цьому процесі взаємодії:

1. *Активний учасник громадянського суспільства.* Це прояв громадської активності, тобто людина може активно брати участь у неурядових організаціях, волонтерських ініціативах, громадських активностях, суспільно-політичних рухах та інших формах соціальної активності, що включає участь у мітингах, кампаніях, групах підтримки, а також в онлайн-платформах для обговорення та дій. Активність можна проявляти і через інший вплив на формування і реалізацію соціальної політики (голосування, звернення до представників влади, участь у публічних обговореннях тощо).

2. *Одержувач і оцінювач соціальної політики.* Людина є прикінцевим одержувачем соціальних послуг, зокрема таких як освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, інше, а якість і доступність цих послуг безпосередньо впливають на її життя. Важливим є й право на зворотний зв'язок щодо якості соціальних послуг і політики, що може здійснюватися через петиції, опитування, звернення до органів влади або участь у громадських слуханнях.

3. *Партнер у формуванні соціальної політики.* Партнерство проявляється в доступі до участі в розробці політики. Люди можуть бути залучені до процесу розробки соціальної політики через консультації, форуми та робочі групи, співпрацю з урядовими організаціями для реалізації соціальних проєктів, що забезпечу-

ють покращення умов життя, а їхні думки і потреби враховуються для створення більш ефективних та справедливих політичних рішень.

4. *Освіта й інформування.* Просвітництво завжди було рушієм прогресу, оскільки сприяло підвищенню обізнаності. Людина має доступ до інформації про права та обов'язки, а також про соціальні послуги і можливості, які пропонуються. А відповідні освітні кампанії та просвітницька робота сприяють підвищенню рівня обізнаності та активності громадян. адже саме розуміння соціальних і політичних процесів допомагає людині краще орієнтуватися в соціальних питаннях та брати участь у формуванні громадської думки.

5. *Захист прав і інтересів.* Людина має право на захист своїх прав та інтересів, що включає доступ до правових ресурсів і можливість звернення до суду у разі порушення відповідних прав. Тому важливими є активізм у поєднанні з адвокацією, коли громадяни можуть організовуватися в групи для захисту своїх інтересів і прав, прав меншин, просування соціальних змін або боротьби з несправедливістю, що впливає на плин їхнього життя.

6. *Соціальна відповідальність.* Людина має можливість впливати на соціальні зміни через свою активність, поведінку і підтримку соціальних ініціатив, що може включати участь різноманітних проєктах та сприяння інтеграції різних соціальних груп і соціальним змінам.

7. *Взаємодія з державними та недержавними структурами.* Співпраця з неурядовими організаціями наскрізно забезпечує ефективність реалізації соціальних проєктів, що адресують потреби громади, підтримують постійний зв'язок та регулярний діалог між громадянами і владними структурами, що допомагає забезпечити відповідність соціальної політики потребам населення.

Таким чином, роль людини в системі громадянського суспільства та соціальної політики є багатогранною: вона є і активним учасником, і оцінювачем, і партнером у формуванні й здійсненні соціальних змін. Це підкреслює також важливість індивідуальної

участі та соціальної відповідальності в процесах, що впливають на суспільство.

Тому й політика громадянського суспільства є природно соціально орієнтованою. Вона спрямована на забезпечення благополуччя і розвитку всіх громадян, особливо соціально вразливих груп, через активну участь неурядових інституцій та організацій, волонтерських рухів і громадян у процесах прийняття рішень. Така політика повинна базуватися на гуманізмі, на принципах соціальної справедливості, рівних можливостей, прав людини та солідарності.

Тобто захист вразливих верств населення (пенсіонерів, людей з інвалідністю, безробітних, біженців) забезпечується через розвиток соціальних послуг, програм підтримки та соціальних виплат. Неурядові організації часто виступають за захист і просування прав людини, забезпечуючи контроль над дотриманням цих прав з боку держави. Підтримка активної участі громадян у суспільно-політичному житті, організація різних заходів і кампаній з метою впливу на прийняття рішень на місцевому та державному рівнях є основою громадського соціально орієнтованого активізму. До цього слід додати традиційні аспекти захисту навколишнього середовища, сприяння сталому розвитку та екологічним ініціативам, що часто є частиною соціально орієнтованої політики.

У суспільно-гуманітарному змісті актуальною завжди є активна боротьба проти всіх форм дискримінації (за гендерною, расовою, етнічною ознаками, релігійними переконаннями) та сприяння рівним можливостям для всіх громадян, підтримка соціальних ініціатив, спрямованих на вирішення суспільних проблем, часто через розвиток малого бізнесу та підприємництва, який також має на меті соціальну місію.

Відтак, така політика залежить від активної участі громадянського суспільства та ефективної взаємодії з державними і недержавними інституціями, що дозволяє створювати справедливіші й соціально відповідальніші умови для загального розвитку суспільства.

Запитання для самоконтролю:

1. Яке значення соціальної політики в житті суспільства?
2. Які проблеми соціальної політики вивчає соціологія громадянського суспільства?
3. Яке місце людини в системі взаємодії «громадянське суспільство і соціальна політика»?
4. Яку роль відіграє соціальна політика для розвитку громадянського суспільства?
5. На чому гармонізується роль соціальних відносин?
6. Які інструменти для аналізу, оцінки та вдосконалення соціальних програм і політичних рішень використовуються в соціологічних дослідженнях у сфері соціальної політики?
7. Які основні напрямки соціологічних досліджень у соціальній політиці?
8. Що таке соціальна ексклюзія?
9. Які методи соціологічних досліджень можна використовувати для вивчення питань у сфері соціальної політики?
10. Людина є об'єктом чи суб'єктом соціальної політики?

Додаткові джерела:

1. Бульба В.Г. Соціальні функції держави в умовах управління змінами. *Державне будівництво*. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2013_2_30.
2. Бульба В., Євтухов О. Соціальні ризики людського розвитку: сутність та місце в державному управлінні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. Вип. 2 (52). URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2017-2/doc/7/01.pdf>.
3. Васильєва Н.В. Сервісна держава: різноманітність розуміння та проблемність побудови. *Університетські наукові записки*. 2017. Вип. 1. С. 279 – 288.
4. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис, 2000.

5. Квітка А.В. Роль соціальної політики у розвитку людського потенціалу. *Ефективна економіка*. 2015. № 10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2015/46.pdf
6. Людина. Адаптація. Соціалізація (соціологічний контекст): підручник / М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор, Л.М. Червона; рец.: Н.І. Варга, Ю.В. Романенко, М. В. Туленков. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2023. 208 с.
7. Мних М.В. Соціальна політика нашої держави в умовах асоційованого членства України в ЄС. *Український соціум*. 2015. № 3 (54). С.114-124.
8. Моторнюк У.І. Соціальна політика як необхідна умова функціонування соціальної держави. *Економіка та держава*. 2016. № 12. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/12_2016/7.pdf
9. Соціальна політика / за заг. ред. В.М. Пічі та Я.Б. Турчин. Львів: Новий світ, 2018. 318 с.
10. Токар М.Ю. Функціональне визначення громадської організації як соціального сервіс-провайдера. *Ефективність державного управління: зб. наук. пр.* Вип. 60 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А.В. Ліпенцева. Львів: ЛПІДУ НАДУ, 2019. С. 161–173. URL: <http://edu.lvivacademy.com/article/view/186761/189571>.

Тема 10.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПУБЛІЧНІ (СОЦІАЛЬНІ) ПОСЛУГИ

1. Публічні (соціальні) послуги на службі громадянського суспільства.

2. Особливості системи взаємодії «громадянське суспільство – публічні послуги».

3. Людина в системі публічних послуг в умовах розвитку громадянського суспільства.

1. Публічні (соціальні) послуги на службі громадянського суспільства.

Публічні (соціальні) послуги – це послуги, які надаються державними органами або органами місцевого самоврядування (публічною владою) з метою забезпечення добробуту громадян та задоволення їхніх основних потреб. Вони фінансуються переважно з державного або місцевого бюджету та спрямовані на забезпечення загального доступу до життєво важливих і соціально орієнтованих благ.

Серед основних видів публічних (соціальних) послуг є:

1. *Охорона здоров'я* (державні медичні установи забезпечують громадян доступом до медичних послуг, як-от лікування, профілактика, вакцинація, швидка допомога).

2. *Освіта* (надання безкоштовної або субсидованої освіти в школах, університетах, профтехучилищах).

3. *Соціальний захист* (включає пенсійне забезпечення, допомогу з безробіття, соціальну підтримку малозабезпечених родин, інвалідів та інших вразливих груп).

4. *Житлово-комунальні послуги* (надання послуг із водопостачання, водовідведення, електропостачання, тепlopостачання, збирання та утилізації відходів).

5. *Транспортні послуги* (забезпечення громадського транспорту для доступу громадян до роботи, освіти та інших суспільних потреб).

6. *Правоохоронні послуги* (забезпечення безпеки громадян через роботу поліції, судів, органів прокуратури).

7. *Культура та спорт* (доступ до бібліотек, музеїв, театрів, спортивних установ, що сприяє розвитку культурного та фізичного рівня населення).

Публічні послуги виступають важливим елементом державної соціальної політики, оскільки вони забезпечують базові права громадян і сприяють соціальній справедливості.

Публічні (соціальні) послуги на службі громадянського суспільства відіграють ключову роль у підтримці та розвитку демократичних принципів, соціальної справедливості та забезпеченні добробуту громадян. Громадянське суспільство включає активних громадян, організації, ініціативи та інституції, які взаємодіють із державою для вирішення соціальних проблем. Публічні послуги стають основним механізмом у цьому процесі. Існують основні способи, якими публічні послуги служать громадянському суспільству:

1. *Забезпечення рівного доступу до базових благ.* Публічні послуги (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист) створюють рівні можливості для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального, економічного чи культурного походження, що сприяє соціальній мобільності та зменшує нерівність у суспільстві.

2. *Підтримка соціальної стабільності.* Забезпечення якісними соціальними послугами знижує ризики соціальних конфліктів і сприяє підвищенню соціальної згуртованості. А доступ до таких послуг, як медична допомога чи житлово-комунальні послуги, забезпечує базовий рівень життя, що зміцнює довіру громадян до держави.

3. *Співпраця між державою і неурядовими організаціями.* Неурядові організації можуть брати участь у розробці та моніторингу якості публічних послуг, виконувати роль посередника між державними структурами і громадянами, допомагати відсто-

ювати права окремих груп і контролювати прозорість надання послуг.

4. *Відповідальність та підзвітність держави.* Громадянське суспільство сприяє підвищенню прозорості та підзвітності держави щодо надання публічних послуг, а неурядові організації часто виступають контрольним механізмом, що оцінює ефективність використання бюджетних коштів та якість послуг, що надаються громадянам.

5. *Залучення громадян до вирішення соціальних проблем.* Громадянське суспільство активно використовує публічні послуги для залучення громадян до вирішення соціальних проблем через освітні, культурні та соціальні програми, що сприяє підвищенню громадської свідомості та відповідальності за спільне благо.

6. *Підтримка вразливих верств населення.* Соціальні послуги, спрямовані на захист найбільш вразливих груп (людей з інвалідністю, пенсіонерів, безробітних) та виконують важливу функцію в підтримці соціальної справедливості. Тому громадянське суспільство часто працює над покращенням цих послуг, адвокацією інтересів вразливих груп та ініціативами соціальної інтеграції.

7. *Створення середовища для волонтерства та благодійності.* Публічні установи та організації громадянського суспільства взаємодіють для створення платформ для волонтерської діяльності, сприяючи залученню громадян до допомоги іншим і вирішення суспільних проблем.

Отже, завдяки публічним послугам громадянське суспільство отримує необхідні ресурси та інструменти для активної участі у соціальних процесах, що сприяє побудові сильнішого та більш згуртованого суспільства.

2. Особливості системи взаємодії «громадянське суспільство – публічні послуги».

Громадянське суспільство і публічні послуги мають тісний зв'язок, оскільки громадяни, через неурядові організації

та інші форми громадянської активності, відіграють важливу роль у визначенні, моніторингу та вдосконаленні цих послуг. Прослідкувати таку взаємодію можна за наступним алгоритмом:

1. Моніторинг та оцінка:

- *із точки зору громадянського суспільства:* неурядові організації можуть використовувати свою експертизу для моніторингу та оцінки якості публічних послуг, взаємодіючи з громадянами, збираючи відгуки та висловлюючи конструктивну критику;
- *із точки зору публічних послуг:* державні органи надають різноманітні публічні послуги, зокрема такі як охорона здоров'я, освіта, соціальний захист та інші, а неурядові організації можуть допомагати у вдосконаленні цих послуг, надаючи конструктивні пропозиції та взаємодіючи з громадянами.

2. Участь у прийнятті рішень:

- *із точки зору громадянського суспільства:* неурядові організації можуть брати участь у прийнятті рішень щодо розробки та вдосконалення публічних послуг, представляючи громадянські інтереси та висловлюючи погляди громадян у процесі прийняття стратегічних рішень;
- *із точки зору публічних послуг:* органи влади можуть включати громадські консультації, обговорення та інші механізми для залучення громадян до процесу прийняття рішень з питань, пов'язаних з публічними послугами.

3. Розвиток партнерств:

- *із точки зору громадянського суспільства:* неурядові організації можуть взаємодіяти з урядовими органами та іншими стейкхолдерами для розвитку партнерств, спрямованих на покращення якості та ефективності публічних послуг;
- *із точки зору публічних послуг:* владні органи можуть розглядати неурядові організації як партнерів у реалізації

програм і проєктів, спрямованих на надання публічних послуг.

4. Захист прав та інтересів громадян:

- *із точки зору громадянського суспільства:* неурядові організації можуть виступати захисниками прав та інтересів громадян у сфері надання публічних послуг, виносити на громадське обговорення питання, пов'язані з неякісним наданням послуг або недостатньою доступністю;
- *із точки зору публічних послуг:* органи влади повинні гарантувати права громадян на доступ до якісних публічних послуг, враховуючи їхні потреби та думки.

Таким чином, громадянське суспільство взаємодіє з публічними послугами для забезпечення якості й різноманітності послуг, а також для захисту прав та інтересів громадян. А громадянська участь та співпраця є важливими елементами в побудові ефективної та відкритої системи надання публічних послуг.

Як розподіляються соціальні послуги в громадянському суспільстві?

Розподіл соціальних послуг у громадянському суспільстві може відбуватися через декілька ключових механізмів і структур, залежно від рівня розвитку суспільства та наявності інституцій. Цей процес визначають наступні аспекти:

1. *Державний сектор.* У багатьох країнах соціальні послуги надаються і управляються (контролюються) через державні органи (централізоване управління), що може включати охорону здоров'я, освіту, соціальне забезпечення, житло та інші послуги. Тут держава визначає пріоритети, фінансує програми і управляє їх реалізацією. Фінансування соціальних послуг часто здійснюється за рахунок податкових надходжень. Держава збирає податки і витрачає їх на різні соціальні програми. В умовах розвитку демократії та децентралізації активно в цьому процесі задіяне місцеве управління, а соціальні послуги можуть бути передані на місцевий рівень. Ці послуги часто розподіляються безпосередньо через місцеві органи влади, такі як муніципалітети або райо-

ни, оскільки вони мають більше гнучкості у адаптації послуг до потреб конкретних громад, що дозволяє враховувати специфічні потреби місцевих спільнот і забезпечувати більш адаптовану допомогу. Місцеві громади можуть створювати і власні програми або послуги для вирішення специфічних проблем, характерних для їхньої території.

2. *Приватний сектор.* Існують категорії комерційних послуг, де приватні компанії та інституції можуть надавати соціальні послуги, в тому числі й такі як медичні послуги, освіта або соціальні послуги для старших людей. Ці послуги можуть бути платними і часто забезпечують високий рівень персоналізації та комфорту. До цього процесу залучаються й недержавні (неурядові) організації та благодійні фонди, які також можуть забезпечувати соціальні послуги, зокрема такі як допомога бездомним, підтримка вразливих груп населення, програми соціальної інтеграції тощо. Вони можуть заповнювати прогалини, що залишаються після державного забезпечення або на договірній основі доповнюють їх. Існують і моделі змішаного фінансування, коли держава може фінансувати частину витрат, а частина витрат покривається приватними особами, або ж діє форма державного регулювання або субсидування.

3. *Громадський сектор.* Він супроводжує громадські ініціативи. Інституції громадянського суспільства, такі як волонтерські групи, місцеві асоціації або різні об'єднання громадян, можуть відігравати важливу роль у розподілі соціальних послуг. Наприклад, неурядові організації можуть надавати соціальні послуги, особливо в сферах, де державне або приватне фінансування є обмеженим. Це може включати підтримку бездомних, біженців або людей з особливими потребами. Вони часто надають допомогу на базі конкретних потреб і можуть мати гнучкіші підходи до забезпечення послуг.

4. *Розподіл за критеріями потреби.* Соціальні послуги зазвичай розподіляються з урахуванням потреб уразливих груп населення, таких як пенсіонери, люди з інвалідністю, бездомні, біженці або малозабезпечені родини. У багатьох країнах існують

програми, що орієнтовані на людей з низьким рівнем доходу або фінансовими труднощами. Це може включати пільги, субсидії або безкоштовні послуги.

5. *Критерії доступності та якості.* Для забезпечення якості та рівного доступу соціальних послуг держава може впроваджувати регуляторні стандарти і контролювати їх дотримання. Водночас важливо забезпечувати ефективність надання соціальних послуг через інноваційні підходи, впровадження нових технологій і регулярну оцінку їх ефективності.

6. *Громадська участь.* Важливо враховувати думки і потреби громадян при розробці та реалізації соціальних програм, проводити консультації, громадські обговорення, опитування та здійснювати зворотний зв'язок, що допомагає покращувати послуги і робити їх більш відповідними до реальних потреб населення.

У багатьох випадках розподіл соціальних послуг є комбінацією державного, приватного і неприбуткового секторів. Це дозволяє забезпечити більш ефективне надання послуг, знижуючи навантаження на державний бюджет і забезпечуючи різноманітність послуг. Але найголовніше – це можливість досягнення цілей. Різноманітні програми часто забезпечують універсальний доступ, але можуть бути недостатньо адаптованими до локальних потреб. Проте важливо, щоб соціальні послуги були справедливо розподілені і доступні для всіх верств населення, щоб уникнути соціальної нерівності та забезпечити рівні можливості для всіх громадян. Тому розподіл соціальних послуг є складним процесом, який потребує узгодження інтересів різних акторів і забезпечення ефективності, доступності та справедливості в наданні послуг.

3. Людина в системі публічних послуг в умовах розвитку громадянського суспільства.

У сучасних умовах розвитку громадянського суспільства роль людини в системі публічних послуг значно трансформується. Громадянське суспільство сприяє розширенню доступу до пу-

блічних (соціальних) послуг, підвищенню їх якості та ефективності, а також активній участі громадян у процесах, що їх стосуються. Розглянемо основні аспекти такої трансформації з точки зору суб'єктності:

1. *Людина як споживач публічних послуг.* Вона стає більш вимогливою до їх якості та доступності, громадяни очікують високих стандартів обслуговування, прозорості та ефективності у наданні послуг. А громадянське суспільство активно бореться за рівний доступ до публічних послуг для всіх верств населення, включаючи вразливі групи, такі як малозабезпечені, інваліди або меншини.

2. *Людина як активний учасник і контролер.* Громадяни беруть участь у моніторингу якості публічних послуг через зворотний зв'язок, опитування, петиції та інші форми активності, що допомагає виявляти проблеми та вимагати їх вирішення. У рамках громадянського суспільства створюються платформи та ініціативи для контролю за діяльністю органів влади і постачальників публічних послуг, що підвищує процедури відповідальності та прозорості.

3. *Людина як суб'єкт впливу на політику.* Людина може впливати на формування політики у сфері публічних послуг через участь у громадських слуханнях, публічних консультаціях, організацію кампаній і лобістських ініціатив. Громадяни можуть активно сприяти вдосконаленню політики й законодавства, що регулює надання публічних послуг, шляхом адвокації і мобілізації суспільної підтримки.

4. *Людина як посередник у співпраці з органами влади.* Людина може взаємодіяти з органами влади для вдосконалення надання публічних послуг через консультації, співпрацю в рамках партнерств або участь у спеціальних робочих групах. Громадяни можуть долучатися до реалізації спільних проєктів, що передбачають поліпшення інфраструктури, соціальних послуг чи освітніх ініціатив.

5. *Людина як технологічний провайдер.* Сучасний світ прихильний до розширення можливостей через технології. Вони

сприяють розвитку електронних (цифрових) публічних послуг, що дозволяє громадянам отримувати послуги дистанційно, знижуючи бюрократію і спрощуючи доступ. Технології також дозволяють громадянам брати участь у формуванні та покращенні публічних послуг через онлайн-платформи для зворотного зв'язку, опитування та електронні петиції.

6. *Людина як джерело пізнання.* Громадянське суспільство відіграє важливу роль у навчанні громадян про їхні права, обов'язки та доступ до публічних послуг, що включає інформаційні кампанії, освітні програми та ресурси. Це стосується і самоосвіти. Людина має можливість отримувати знання про публічні послуги, як ними користуватися та як впливати на їх якість через ресурси та платформи, що доступні в громадянському суспільстві.

7. *Людина як соціальна відповідальна й активна особистість.* Людина може долучатися до волонтерських ініціатив і програм, які доповнюють або підтримують державні публічні послуги, зокрема в сферах освіти, охорони здоров'я та соціального захисту. Громадяни можуть ініціювати проєкти та програми, що направлені на покращення якості життя в громадах і заповнення прогалин у наданні публічних послуг.

Необхідно враховувати й інноваційні підходи до отримання соціальних послуг, які спрямовані на підвищення доступності, ефективності та якості послуг, що надаються громадянам. Сучасні технології, нові форми управління та соціальні ініціативи допомагають зробити соціальні послуги більш гнучкими та орієнтованими на потреби кожного громадянина. Серед них: *цифровізація та електронні послуги* (доступні через онлайн-платформи та мобільні додатки), *соціальні інновації та підприємництво* (інноваційні соціальні підприємства та неурядові організації), *персоналізовані послуги* (адаптовані соціальні послуги під індивідуальні потреби кожної особи), *інтерактивні платформи і чат-боти* (чат-боти та голосові асистенти та інтерактивні веб-портали), *публічно-приватне партнерство* (співпраця між державою та приватними компаніями), *техноло-*

гії блокчейн і штучний інтелект (блокчейн та технології штучного інтелекту), соціальні мережі та краудсорсинг (мобілізація громадян та виявлення нових соціальних проблем, пропозиції інноваційних рішень для покращення надання соціальних послуг), *телемедицина і дистанційні соціальні послуги* (медичні консультації онлайн, дистанційна психологічна підтримка та консультування), *смарт-міста і міські платформи* (концепція «смарт-міст» передбачає інтеграцію цифрових технологій у міські структури, що дозволяє ефективніше надавати соціальні послуги та управляти даними). Завдяки цим інноваційним підходам громадяни можуть отримувати соціальні послуги швидше, зручніше і в більш персоналізованому форматі, що покращує загальну якість життя.

Таким чином, у системі публічних (соціальних) послуг в умовах розвитку громадянського суспільства людина стає активним учасником, контролером, партнером і споживачем. Її роль значно розширюється, що сприяє підвищенню якості та ефективності публічних послуг, а також формуванню більш справедливого і прозорого суспільства.

Запитання для самоконтролю:

- 1. Яку роль виконують публічні (соціальні) послуги на службі громадянського суспільства?*
- 2. Які особливості системи взаємодії «громадянське суспільство – публічні послуги»?*
- 3. Яку роль виконує людина в системі публічних послуг в умовах розвитку громадянського суспільства?*
- 4. Що таке публічні послуги?*
- 5. Назвіть основні види публічних (соціальних) послуг.*
- 6. Як розподіляються соціальні послуги в громадянському суспільстві?*
- 7. Які послуги забезпечує державний сектор?*
- 8. Які послуги забезпечує приватний сектор?*
- 9. Які послуги забезпечує громадський сектор?*

10. Які інноваційні підходи до отримання соціальних послуг, спрямованих на підвищення доступності, ефективності та якості послуг, що надаються громадянам?

Додаткові джерела:

1. Єсімов С. Розвиток системи надання електронних адміністративних послуг: нормативно-правовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 263–270.
2. Савіцька В.В. Надання публічних послуг органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. 29 / голов. ред. Ю. В. Цуркан-Сайфуліна; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 201–207.
3. Світличний О.П. Публічні послуги: сутнісні характеристики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 199–202.
4. Серьогіна Т. Публічні послуги: сучасні підходи до класифікації. *Аспекти публічного управління*. 2020. Вип. 8 (3). С. 5-15. <https://doi.org/10.15421/152065>
5. Сороко В. М. Надання публічних послуг органами державної влади та оцінка їх якості: навч. посіб. Київ: НАДУ, 2008.
6. Токар М. Реалізація публічних інтересів: територіальна громада і громадська організація. *Україна 2030: публічне управління для сталого розвитку: матеріали щоріч. міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 2020 р.): у 3 т. / за заг. ред. А. П. Савкова, М. М. Білінської, О. М. Петросє. Київ: НАДУ, 2020. Т. 2. С. 238–240.
7. Тягло К. Надання соціальних послуг: співпраця НУО та органів місцевого самоврядування. *Ресурсний Центр Гурт*. URL: <https://gurt.org.ua/news/recent/43120/>.

8. Хмиз М.В., Ковалів М.В., Георгіаді Н.Г., Хитра О.Л., Шопіна І.М., Собакарь А.О. Форми передачі функції з надання публічної послуги. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2021. № 9 (43). С. 17–25.
9. Чаусовська С.І. Поняття публічних послуг та їх класифікація. *Державне управління*. 2017. № 1. С. 102–108.
10. Щербина Є.М. Характеристика процедури надання електронних послуг в системі публічних послуг в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Випуск 4. С. 185–189.

Тема 11.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І КУЛЬТУРА, ТОЛЕРАНТНІСТЬ, ІДЕНТИЧНІСТЬ

1. *Громадянське суспільство та культура.*
2. *Громадянське суспільство і толерантність.*
3. *Громадянське суспільство та ідентичність.*

1. Громадянське суспільство та культура.

Громадянське суспільство та культура є двома важливими складовими сучасного суспільства, які взаємодіють і впливають одне на одного. Ці поняття можна розглядати окремо і спільно, а вони все одно вказуватимуть на природну взаємодію.

Нагадаємо, що громадянське суспільство визначається як сукупність організацій, ініціатив та груп громадян, які діють незалежно від держави та політичних партій, маючи свої цілі та інтереси. Воно покликане сприяти розвитку демократії, захищати права та свободи людини, забезпечувати соціальну справедливість і займатися іншими важливими суспільними питаннями. *Органічними елементами громадянського суспільства виступають:*

- неприбуткові організації та фонди, що займаються громадянськими ініціативами;
- волонтерські групи та об'єднання, які допомагають у вирішенні різних проблем;
- активісти, які виступають за права та інтереси різних груп населення;
- громадські обговорення, конференції, преса, які відображають громадську думку та ставлення до важливих питань.

Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, традицій, звичаїв, мистецтва, мови, уявлень та ідеалів, які харак-

теризують певне суспільство або групу людей. Культура впливає на спосіб життя, ставлення до світу, міжособистісні відносини та багато інших аспектів життя суспільства.

Традиційними елементами культури можуть бути:

- мистецтво та література, які відображають естетичні цінності суспільства;
- традиції та обряди, які передаються з покоління в покоління і відображають культурний ідентичність;
- мова та комунікація, що є основними засобами вираження та спілкування людей;
- кулінарія, мода, музика, танець та інші аспекти, що формують культурну різноманітність.

Взаємодія між громадянським суспільством і культурою полягає в тому, що культурні цінності, ідеали та виразні засоби часто стають основою для громадських ініціатив, обговорень та дій. Наприклад, культурні події, мистецькі проєкти або літературні твори можуть викликати громадську реакцію, обговорення важливих питань або навіть стати каталізатором для змін у суспільстві.

Таким чином, громадянське суспільство і культура взаємодіють, сприяючи розвитку суспільства, захисту прав та інтересів громадян, а також збереженню культурної спадщини та ідентичності.

Місце людини в центрі культури в контексті просування цінностей громадянського суспільства є надзвичайно важливим і багатограним. Культура відіграє ключову роль у формуванні і підтримці громадянських цінностей, таких як демократія, права людини, соціальна справедливість і рівність. Людина, як індивідум і член громади, є активним учасником цього процесу. Ось як це можна розглянути:

1. *Формування і підтримка громадянських цінностей* (людина через свою участь у культурних практиках і традиціях допомагає формувати й підтримувати цінності громадянського суспільства, такі як взаємоповага, толерантність і соціальна відповідальність, використовує мистецтво і творчість для вираження і просування

громадянських ідеалів через літературу, театр, живопис, музику та інші форми культурного вираження, які сприяють соціальним змінам і підвищенню обізнаності.

2. *Активна участь у культурному житті* (людина може брати участь у культурних і громадських ініціативах, організовувати і відвідувати культурні заходи, які сприяють розвитку громадянського суспільства, а участь у волонтерських проєктах, що підтримують культурні і громадські цінності, допомагає поширювати ідеї демократії і соціальної справедливості).

3. *Виховання і освіта* (людина може брати участь у освітніх програмах і тренінгах, що сприяють розвитку громадянських навичок і знань, що включає курси, лекції та інші освітні заходи, які формують обізнаність про права і обов'язки в рамках громадянського суспільства, а освіта в сфері культури допомагає розвивати розуміння громадянських цінностей і формувати критичне мислення, яке є необхідним для участі в громадському житті).

4. *Ініціатива і лідерство* (люди можуть ініціювати і реалізовувати культурні проєкти, які просувають громадянські цінності через соціальні кампанії, мистецькі виставки, публічні дебати й інші заходи, що сприяють змінам у суспільстві, а також використовувати свою платформу для просування громадянських цінностей, формування суспільної думки і впливу на політичні та соціальні процеси).

5. *Збереження і розвиток культурної спадщини* (людина відіграє важливу роль у збереженні і розвитку культурної спадщини, яка є частиною громадянської ідентичності і історії, що включає участь у проєктах з реставрації, освіти та популяризації культурної спадщини, а активна участь у культурному діалозі допомагає розвивати взаєморозуміння і співпрацю між різними культурами та громадами, що сприяє побудові більш толерантного і інклюзивного суспільства).

6. *Соціальний вплив і активізм* (людина може використовувати культурні платформи для активізму, висвітлюючи соціально важливі питання і борючись за права та свободи (мистецтво і культура часто служать потужним інструментом для соціальних

змін), брати участь у культурних рухах та ініціативах, що підтримують соціальні зміни, допомагає сприяти розвитку і реалізації громадянських цінностей).

7. Вплив на політику і суспільство (через участь у культурних та громадських процесах люди можуть впливати на політику і соціальну політику, сприяючи реалізації громадянських цінностей і впровадженню соціальних реформ, активно брати участь у публічному дискурсі, що допомагає формувати суспільні погляди і визначати пріоритети в розвитку громадянського суспільства).

Отже, місце людини в центрі культури в контексті просування цінностей громадянського суспільства є багатограним і активним. Людина не лише споживає і бере участь у культурному житті, але й активно впливає на формування і підтримку громадянських цінностей через свою діяльність, освіту, ініціативи та соціальний активізм.

Культура є важливим проявом відповідальності людини за розвиток громадянського суспільства, оскільки вона формується в контексті соціальних, політичних та економічних процесів і впливає на них. Ось як культура може відображати та реалізовувати відповідальність людини за розвиток громадянського суспільства:

1. *Формування громадянських цінностей* (культурні практики і традиції формують моральні та етичні норми, що визначають, як людина ставиться до прав і обов'язків у суспільстві, виховує повагу до прав людини, толерантність і соціальну справедливість, сприяє вихованню у громадян почуття відповідальності за суспільство, підтримуючи ідеї взаємодопомоги, солідарності та активної участі в громадських справах).

2. *Просування соціальних змін через мистецтво* (людина може використовувати мистецтво як інструмент для підняття важливих соціальних питань і просування громадянських цінностей (через мистецькі виставки, театральні постановки, літературні твори та інші культурні продукти можуть викликати обговорення і впливати на суспільну думку), а активізм через культуру є платфор-

мою, де творчі особистості висловлюють свою позицію щодо соціальних і політичних питань, підтримуючи ідеї громадянського суспільства.

3. *Підтримка соціальних ініціатив* (людина може брати участь у культурних ініціативах, що сприяють розвитку громадянського суспільства, таких як організація культурних заходів, благодійних акцій і соціальних кампаній, а волонтерство в культурних і соціальних проєктах допомагає підтримувати і реалізовувати ініціативи, що сприяють соціальному розвитку і підтримці громадських цінностей).

4. *Збереження і розвиток культурної спадщини* (людина має відповідальність за збереження культурної спадщини, яка є частиною національної ідентичності і історії, що включає участь у проєктах з реставрації, охорони і популяризації культурних пам'яток, сприяє діалогу між різними культурами, що допомагає зміцнювати суспільну згуртованість і взаєморозуміння).

5. *Промовання культурного різноманіття та інклюзивності* (культура сприяє промованню різноманіття та інклюзивності, що є важливим аспектом розвитку громадянського суспільства, а людина, через свою участь у культурних заходах, може підтримувати ідеї рівності та соціальної інтеграції, культурні та соціальні меншини, сприяючи їхньому включенню в суспільне життя).

6. *Розвиток критичного мислення та освіти* (людина може через участь у культурних і освітніх програмах розвивати критичне мислення і навички, необхідні для активної участі в громадянському суспільстві, а культурна освіта сприяє кращому розумінню соціальних процесів і проблем, допомагає формувати публічний дискурс, що сприяє відкритому обговоренню соціальних і політичних питань і розвитку демократії).

7. *Створення платформи для обговорення ідей* (культура створює платформи для обговорення ідей і питань, що стосуються розвитку громадянського суспільства через культурні події, медіа, літературу та інші форми культурного вираження, а культурні продукти можуть висвітлювати соціальні питання, що сприяє їхньому обговоренню і пошуку рішень).

Отже, культура як прояв відповідальності людини за розвиток громадянського суспільства є важливим і активним елементом. Людина через свою культурну діяльність, участь у культурних ініціативах і підтримку культурних цінностей сприяє формуванню та реалізації громадянських принципів, соціальних змін і розвитку суспільства.

2. Громадянське суспільство і толерантність.

Толерантність – це соціально-психологічна та моральна якість, що означає здатність людини чи групи людей проявляти терпимість і повагу до інших поглядів, переконань, культур, релігій, національностей, стилів життя та відмінностей у поведінці. Це вміння приймати різноманітність без агресії чи осуду. Серед основних аспектів толерантності є *соціальний аспект* (терпимість до різних соціальних груп, незалежно від їхньої раси, національності, віросповідання або соціального статусу), *культурний аспект* (прийняття різних культурних практик і традицій без дискримінації), *моральний аспект* (повага до інших поглядів, навіть якщо вони суперечать власним переконанням), *політичний аспект* (підтримка плюралізму думок і свободи висловлювань).

Толерантність не означає безумовного прийняття будь-якої поведінки, вона має межі, які визначаються моральними нормами та правами людини. Толерантність у громадянському суспільстві є ключовим аспектом для забезпечення гармонійного співіснування різних груп людей. Вона передбачає такі важливі аспекти:

1. *Визнання і повага* (розуміння і прийняття різних культур, релігій, мов та поглядів, навіть якщо вони відрізняються від власних).

2. *Взаємодія і співпраця* (сприяння конструктивному діалогу і співпраці між різними соціальними групами, що може допомогти у вирішенні спільних проблем і досягненні спільних цілей).

3. *Заходи проти дискримінації* (активна боротьба з проявами дискримінації, нетерпимості і насильства, а також підтримка прав меншин).

4. *Освіта і просвіта* (проведення освітніх програм, що сприяють розумінню та прийняттю різноманітності, зокрема в школах і в громадських організаціях).

5. *Залучення громади* (важливо залучати всі верстви населення до процесів, що стосуються управління суспільством, забезпечуючи тим самим участь і голос кожного).

Загалом, толерантність сприяє створенню здорового і стійкого суспільства, де кожен має можливість реалізувати свої права і свободи. Існують і відповідні принципи виховання толерантності в умовах розвитку громадянського суспільства. Вони можуть включати:

1. *Освітні програми і тренінги* (проведення уроків, семінарів і тренінгів на теми різноманітності, права людини та міжкультурного діалогу, забезпечуючи доступ до них для всіх вікових груп).

2. *Моделювання поведінки* (лідери неурядових організацій, політики, вчителі та батьки повинні демонструвати приклад толерантності у своїй поведінці і взаємодії з іншими).

3. *Просвіта й інформування* (розробка інформаційних кампаній і ресурсів, які пояснюють важливість толерантності та допомагають розвіяти стереотипи і упередження).

4. *Підтримка діалогу* (організація платформи для відкритого обговорення проблем і непорозумінь між різними групами через форуми, дебати або медіа).

5. *Залучення громади* (активна участь різних груп у розробці і реалізації місцевих ініціатив і проєктів, у прийнятті рішень допомагає створити більше розуміння і прийняття різноманітності).

6. *Промоція культурних обмінів* (сприяння обміну між культурами через фестивалі, культурні події, мовні курси та інші заходи, які допомагають людям дізнатися більше про різні традиції та звичаї).

7. *Правова підтримка* (підтримка і захист прав людини на всіх рівнях, забезпечення юридичних механізмів для боротьби з дискримінацією та нетерпимістю).

8. *Роль родини (сім'ї)* (виховання толерантності в родині через спілкування, навчання і приклад батьків, які повинні підтримувати позитивне ставлення до різноманітності у своїх дітях).

Названі принципи допомагають створити середовище, в якому толерантність стає не лише цінністю, але і нормою повсякденного життя.

Водночас цінність толерантності в сучасному світі є надзвичайно важливою з декількох причин. Толерантність допомагає уникати конфліктів і насильства, забезпечуючи мирне співіснування різних груп людей, культур та релігій. Вона сприяє соціальній інтеграції і згуртованості, що є важливим для стабільності і розвитку суспільства. Залучення різних верств населення до активного громадського життя допомагає уникати ізоляції і відчуження. Різноманітність сприяє інноваціям та креативності, сприяє розвитку особистісних якостей, таких як емпатія, повага і терпимість. Це дозволяє людям краще розуміти і оцінювати інших, розвиваючи гуманізм, взаєморозуміння та співчуття.

В умовах сучасного швидко змінюваного світу, глобалізації, міграції та воєн толерантність стає необхідною для ефективного вирішення глобальних проблем, таких як біженці, кліматичні зміни і міжнародні конфлікти. Вона допомагає налагоджувати співпрацю між країнами і культурами, дозволяє людям краще адаптуватися до нових умов і ситуацій, оскільки відкритість до нових ідей і підходів є ключовим аспектом успішної адаптації. Толерантність є основою для забезпечення рівних прав і можливостей для всіх людей, незалежно від їхнього походження, статі, релігії чи сексуальної орієнтації. Таке розуміння допомагає боротися з дискримінацією та забезпечувати справедливість. Адже толерантність забезпечує гармонійне і продуктивне суспільство, де різноманітність розглядається як сила, а не загроза.

Місце людини в системі пропаганди толерантності в громадянському суспільстві є критично важливим для розвитку соціальної гармонії та взаєморозуміння. Пропаганда толерантності передбачає створення умов для прийняття і поваги до різноманітності культур, ідей, релігій, рас і соціальних груп. Люди грають ключову роль у цьому процесі через різні аспекти їхньої діяльності та взаємодії. Серед ключових аспектів, що визначають місце людини в системі пропаганди толерантності є: активна участь у

пропаганді толерантності, освітня діяльність, поширення знань через освітні ініціативи, такі як навчальні програми, тренінги, семінари і воркшопи, що допомагають розвивати навички міжкультурної комунікації та розуміння, роль і значення в навчальних закладах, увага громадської активності, волонтерство і соціальні ініціативи, організація кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності про толерантність і боротьбу з дискримінацією через медіа, публічні заходи та соціальні мережі.

Важливою є роль індивідуальних дій та поведінки людей, які через особистий приклад можуть демонструвати толерантність, активно намагаючись уникати стереотипів, упереджень і дискримінації, підтримувати різноманітності, приймати і поважати різні етнокультурні та соціальні групи у повсякденному житті, формувати на практиці толерантне середовище. Люди можуть брати участь у відкритих діалогах і дискусіях на тему толерантності, обмінюючись досвідом та враженнями з представниками різних культур і соціальних груп. Надзвичайно важливим у даному контексті є вміння слухати і прагнути зрозуміти точки зору інших, що може допомогти зменшити напруженість і сприяти більш глибокому взаєморозумінню.

Люди також можуть брати участь у формуванні політик і ініціативах, спрямованих на просування толерантності через участь у громадських консультаціях, виборах і інших політичних процесах, підтримувати реформи і зміни в інституціях, що сприяють забезпеченню рівних прав і можливостей для всіх груп, залучатися до моніторингу та аналізу політик і практик, що стосуються толерантності, вказуючи на недоліки й пропонуючи шляхи покращення, а також інформувати про випадки дискримінації та нетерпимості, що сприяє притягненню до відповідальності і прийняттю заходів для покращення ситуації.

Толерантність загартовує взаємодія з культурними і соціальними аспектами, культурний обмін, їх постійна дієвість. Люди можуть активно вивчати і брати участь у культурному обміні, що дозволяє глибше зрозуміти і поважати різноманітність культур і традицій, у культурних заходах, фестивалях і виставках тощо, які можуть сприяти взаєморозумінню і зменшенню стереотипів.

В сучасному інформаційному суспільстві важливим є доступ до медіа, завдяки чому люди можуть брати участь у створенні медіа-контенту, який просуває позитивні приклади толерантності і розвиває здорове сприйняття різноманітності, брати активну участь у медіа-дискусіях і публічних дебатах, що може допомогти формувати суспільну думку на користь толерантності. Звісно, це і психологічний аспект, особистісний розвиток, що може допомогти людям краще розуміти і приймати інших, що є основою для пропаганди толерантності, працювати над подоланням своїх власних упереджень і стереотипів, що сприяє створенню більш відкритого та прийняттого суспільства.

Таким чином, місце людини в системі пропаганди толерантності в громадянському суспільстві є багатограним і важливим. Люди грають ключову роль у просуванні і підтримці толерантності через свою активну участь, особистий приклад, вплив на політику і соціальні інститути, а також через культурний і медійний внесок. Це сприяє створенню більш гармонійного і відкритого суспільства, де різноманітність є цінністю і основою для соціального прогресу.

3. Громадянське суспільство та ідентичність.

Ідентичність у громадянському суспільстві – це сукупність соціальних, культурних, політичних та особистісних ознак, які визначають приналежність індивіда або групи до певної спільноти в межах громадянського суспільства. Це поняття охоплює, як люди усвідомлюють свою роль, місце і зв'язки з іншими членами суспільства, а також те, як вони ідентифікують себе через спільні цінності, інтереси, традиції чи соціальні групи. Вона буває *національна* (відчуття приналежності до конкретної нації, спільної історії, культури та державних інституцій), *культурна* (визначення себе через спільні культурні цінності, традиції, мову, вірування, що відрізняють одну спільноту від інших), *політична* (усвідомлення громадянином свого місця в політичному житті, приналежність до певних політичних ідеалів чи груп), *соціальна*

(визначення своєї ролі в суспільстві через професійні, соціальні чи громадські спільноти), *індивідуальна* (усвідомлення людиною своєї унікальності, особистих якостей та переконань). Ідентичність відіграє важливу роль у формуванні активної позиції людини в громадянському суспільстві, її участі в соціальних рухах, політичних ініціативах та взаємодії з іншими членами суспільства.

Громадянське суспільство та ідентичність – це два важливих аспекти сучасного суспільства, які взаємодіють і впливають одне на одне. Громадянське суспільство розглядаємо як сукупність громадян, які діють відповідно до закону та своїх прав та обов'язків, маючи різні політичні, соціальні та економічні погляди. Це суспільство, де громадяни активно беруть участь у громадських справах, демократичних процесах та прийнятті рішень, які впливають на життя суспільства в цілому. Ідентичність сприймається як сукупність уявлень, цінностей, традицій, культурних особливостей та особистих характеристик, які визначають індивідуальну або колективну самосвідомість людини чи групи людей (спільноту). Це те, що робить кожного з нас унікальним і визначає наше ставлення до світу, інших людей та себе самого. Найбільш *традиційними елементами ідентичності* можуть бути:

- ✓ *етнічна та національна приналежність;*
- ✓ *релігійні переконання та практики;*
- ✓ *культурні традиції, мова та обряди;*
- ✓ *соціальний статус, професійна або громадянська ідентичність.*

Взаємодія громадянського суспільства та ідентичності полягає в тому, що громадяни формують свої погляди, цінності та уявлення про себе на основі своєї ідентичності, а також на основі взаємодії з іншими учасниками суспільства. Громадянське суспільство створює умови для вираження та захисту різноманітних ідентичностей, сприяє розумінню і толерантності між різними групами та культурними спільнотами. Отже, громадянське суспільство й ідентичність природно взаємодіють, сприяючи розвитку індивідів та суспільства в цілому, забезпечуючи різноманітність поглядів, думок і культурних самовиражень.

У такому контексті можна розглядати і взаємозв'язок між громадянським суспільством та ідентичністю, що проходить через розуміння наступних аспектів:

1. Участь і самовираження. Громадянське суспільство надає можливості для участі громадян у різних групах та ініціативах, що сприяє формуванню та вираженню їхньої ідентичності, а люди об'єднуються навколо спільних ідей, цінностей та цілей, що допомагає їм відчутися частиною певної спільноти та виразити свої переконання.

2. Захист прав та інтересів. Громадянське суспільство грає важливу роль у захисті прав та інтересів різних груп населення, що допомагає зміцнювати їхню ідентичність. Наприклад, неурядові організації можуть виступати за права меншин, захищати культурну спадщину та пропагувати різноманітність ідентичностей.

3. Співпраця та розуміння. Громадянське суспільство сприяє співпраці та взаєморозумінню між різними групами та культурами, що сприяє розвитку толерантності, взаємоповаги та різноманітності ідентичностей.

Отже, громадянське суспільство та ідентичність взаємодіють, сприяючи розвитку різноманітності та культурного розмаїття, захисту прав та інтересів громадян, а також сприяючи співпраці й взаєморозумінню у суспільстві.

Одночасно, ідентичність вважається ключовою людською цінністю в громадянському суспільстві, оскільки вона формує основи індивідуальної самосвідомості та соціальної інтеграції. Вона впливає на спосіб, яким люди розуміють себе і усвідомлюють своє місце в суспільстві, а також на їхні відносини з іншими. Ось декілька основних аспектів ідентичності як людської цінності в громадянському суспільстві:

1. Формування особистої ідентичності. Це важливий процес, що впливає на взаємодію індивіда з іншими людьми, його самореалізацію та участь у суспільному житті. Особиста ідентичність виступає сукупністю уявлень, переконань, цінностей, культурних і соціальних орієнтирів, які формують унікальність людини. У

контексті громадянського суспільства ідентичність не тільки відображає індивідуальні якості, але й підтримує розвиток демократичних принципів та гармонійного співіснування. Важливу роль у розвитку як індивіда, так і самого суспільства відіграють самосвідомість і самовираження. Ці поняття дозволяють людині краще розуміти себе, свою роль у світі та суспільстві, а також брати участь у побудові демократичних і громадських процесів. А значить, самосвідомість і самовираження є важливими людськими цінностями, що сприяють не лише особистісному розвитку, а й зміцненню демократичних основ та соціальної згуртованості в громадянському суспільстві. Ідентичність допомагає людині зрозуміти, хто вона є, які у неї цінності, переконання і мета в житті, що важливо для особистого розвитку і самовираження. А людина визначає свою ідентичність через різні соціальні ролі (наприклад, сім'янин, професіонал, громадянин), що допомагає їй орієнтуватися в соціальних відносинах і виконувати свої обов'язки. Ідентичність часто пов'язана також із культурною спадщиною, традиціями, мовою і релігією, що допомагає зберігати культурні особливості і передавати їх наступним поколінням, навіть зміцнювати громади і підтримувати соціальну згуртованість.

2. *Ідентичність в контексті громадянського суспільства.* Передусім це перевага для соціальної інтеграції. Навіть у різноманітних суспільствах (багатонаціональних, наприклад) ідентичність допомагає людям знаходити своє місце та інтегруватися у соціальне середовище, зберігаючи при цьому свою унікальність. Розуміння і повага до різних форм ідентичності сприяє розвитку толерантності та соціальної гармонії. А активна громадянська участь встановлює і певні громадянські обов'язки. Ідентичність може мотивувати людей брати активну участь у громадянських справах, таких як волонтерство, участь у виборах, у різних проявах публічної соціальної активності. Так само люди можуть боротися за свої права і права інших, щоб забезпечити можливість реалізувати свою ідентичність в рамках суспільства.

3. *Проблеми і виклики ідентичності в сучасному суспільстві.* Вони з'являються внаслідок природного соціального зіткнен-

ня інтересів – конфліктів і суперечностей. У багатьох випадках люди можуть зіткнутися з конфліктами між особистою ідентичністю і вимогами суспільства або культурними нормами.

Деякі аспекти ідентичності, такі як раса, релігія, сексуальна орієнтація, можуть ставати причинами дискримінації і нерівності. Особливо вразливою є ідентичність у глобалізованому світі. Глобалізація може впливати на культурну ідентичність за рахунок зменшення культурної різноманітності та розмивання (знищення під тиском масової культури) локальних традицій. Зокрема, міграція може створювати виклики для ідентичності, оскільки люди можуть відчувати себе розірваними між двома або більше культурними контекстами.

4. *Сприяння ідентичності в громадянському суспільстві.* Воно відбувається через зовнішні впливи. Наприклад, освіту і виховання. Навчальні заклади всіх рівнів освіти можуть проводити програми, які сприяють розумінню та прийняттю різних форм ідентичності і культурної різноманітності. Програми культурної освіти та обміну можуть допомогти людям краще розуміти і поважати різні культурні ідентичності. Політики і програми, що підтримують різноманітність і інклюзію, можуть допомогти забезпечити, щоб усі особи мали можливість реалізувати свою ідентичність без страху перед будь-якими видами дискримінації. А ініціативи, які сприяють інтеграції мігрантів і меншин, можуть допомогти їм зберегти ідентичність, одночасно адаптуючи її до нових умов. У інформаційно переповненому середовищі необхідно ефективно використовувати комунікаційні канали і медіа. Медіа і популярна культура можуть сприяти позитивному зображенню різних ідентичностей, що допомагає зменшити стереотипи і сприяти більшому розумінню та прийняттю інакшості. Публічні кампанії, що акцентують увагу на цінності різноманітності та прийняття, можуть підвищувати обізнаність і сприяти розвитку більш інклюзивного суспільства.

5. *Психологічний аспект.* Збереження і розвиток ідентичності може впливати на психологічний добробут, самоповагу і загальне почуття гідності людини. А сприятливе середовище для розвитку

ідентичності може позитивно впливати й на психічне здоров'я та загальне благополуччя.

Таким чином, ідентичність є важливою людською цінністю в громадянському суспільстві, яка формує основу для особистого саморозуміння, соціальної інтеграції та активної участі в суспільстві. Забезпечення підтримки і прийняття різних форм ідентичності є ключовим для розвитку здорового, інклюзивного та гармонійного суспільства. Усі аспекти ідентичності в громадянському суспільстві взаємодіють і можуть впливати один на одного, створюючи комплексну картину особистості та її місця в суспільстві.

Запитання для самоконтролю:

- 1. Що таке культура?*
- 2. Яке місце людини в центрі культури в контексті просування цінностей громадянського суспільства?*
- 3. Як культура може відображати та реалізовувати відповідальність людини за розвиток громадянського суспільства?*
- 4. Що таке толерантність?*
- 5. Які принципи виховання толерантності в умовах розвитку громадянського суспільства?*
- 6. Яке місце людини в системі пропаганди толерантності в громадянському суспільстві?*
- 7. Що таке ідентичність в громадянському суспільстві?*
- 8. Через які аспекти проходить взаємозв'язок між громадянським суспільством та ідентичністю?*
- 9. Назвіть традиційними елементами ідентичності.*
- 10. Які основні аспекти ідентичності як людської цінності в громадянському суспільстві?*

Додаткові джерела:

1. Бартош О.П., Смага В.М. Глобалізація та соціальна ідентичність: зв'язок на індивідуальному рівні. *Світ наукових досліджень*. Випуск 27: матеріали міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Терно-

- піль, Україна, м. Ополе, Польща, 22-23 лютого 2024 р.) / за ред.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФОП Шпак В.Б. 2024. С.160–162.
2. Лукашевич М.П. Соціологія особистості: опорний конспект лекцій. К., 2004.
 3. Лукашевич М.П., Лукашевич О.М., Шандор Ф.Ф. Соціологія виховання: підручник. Київ: Видавець ФОП Піча Ю.В., 2022.
 4. Людина. Адаптація. Соціалізація (соціологічний контекст): підручник / М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор, Л.М. Червона; рец.: Н.І. Варга, Ю.В. Романенко, М.В. Туленков. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2023. 208 с.
 5. Ляшко М. Соціально-культурна ідентифікація як важливий чинник соціального розвитку. *Грані: Альманах*. № 11/1 (127). Дніпропетровськ, 2015. С. 124-129.
 6. Повідайчик О., Козубовський Р. Формування толерантності студентів у полікультурному середовищі закладу вищої освіти. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2020. Вип. 1 (11). С. 87–89.
 7. Пухкал О.Г. Громадський контроль як важливий чинник демократизації та ефективності державного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 14. С. 56–58.
 8. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2003.
 9. Ручка А. Життєва компетентність і культурна активність громадян. Н. Костенко (ред.). *Участь у культурі: люди, спільноти, стани*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2018. С. 93–116.
 10. Соціокультурні ідентичності та практики / під ред. А. Ручки. К.: Інститут соціології НАН України, 2002.

Тема 12.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І МІЛІТАРИЗАЦІЯ

1. Основні аспекти вивчення мілітаризації в соціології громадянського суспільства.

2. Мілітаризація як феномен і готовність людини захищати цінності громадянського суспільства, що розвивається.

3. Мілітарна (військова) культура в громадянському суспільстві.

1. Основні аспекти вивчення мілітаризації в соціології громадянського суспільства.

Мілітаризація в контексті соціології громадянського суспільства вивчається як явище, що впливає на політичні, економічні та соціальні процеси в суспільстві. Мілітаризація стосується не лише зростання військової сили або збільшення оборонного бюджету, але й впливу військових інститутів, ідей та практик на всі сфери життя суспільства. Мілітаризація стосується людей/громадян і має різні наслідки та впливи на їхню буденну життєдіяльність. Також важливо розуміти вплив мілітаризації на стан суспільства в залежності від функціонуючого політичного режиму та політики влади, рівня національної безпеки тощо. Варто наголосити, що поняття мілітаризму позбувається однобокого негативного пояснення (як певна гонка озброєнь, орієнтація на агресію тощо). Сучасні демократичні режими, риторика яких побудована на мирному співіснуванню, змушені захищати свої цінності завдяки політиці мілітаризації, складовою якої є й мілітарна культура. Тому і в Україні під час російсько-української війни говорили про перспективи «людиноцентричної мілітаризації», «розумної мілітаризації», «технологічної мілітаризації», яка не йде на противагу демократії.

Основними аспектами вивчення проблем мілітаризації в соціології громадянського суспільства можуть бути:

1. *Мілітаризація як соціальний процес.* Мілітаризація розглядається як процес, у якому військові структури та ідеї стають домінуючими в політиці та суспільному житті. Вона може включати в себе:

- зростання впливу військових на державно-політичні рішення;
- поширення воєнної риторики у суспільній дискусії;
- формування суспільної підтримки військових операцій через засоби масової інформації;
- інституціалізацію військових структур у цивільному середовищі, громадському житті, в сферах освіти, науки, культури.

2. *Вплив мілітаризації на громадянське суспільство.* Мілітаризація може послаблювати громадянське суспільство, обмежуючи права і свободи громадян, зокрема завдяки наступним явищам:

- збільшення державного контролю та цензури;
- обмеження діяльності неурядових організацій, які виступають проти мілітаризації або за мирні ініціативи;
- перенаправлення ресурсів із соціальних програм на потреби оборони та національної безпеки.

3. *Мілітаризація та патріотизм.* Соціологія громадянського суспільства досліджує, як через мілітаризацію конструюються ідеї патріотизму та національної єдності. Військова риторика часто використовується для консолідації суспільства перед зовнішньою загрозою, під час війни, у період захисту державності або для виправдання агресивної зовнішньої політики. Під час такого процесу відбувається:

- формування ідеалів героїзму, пов'язаних з військовими діями;
- піднесення військових як прикладу для наслідування в суспільстві;
- створення «образу ворога», який об'єднує суспільство проти певної загрози.

4. *Військово-промисловий комплекс і його вплив на соціальну політику.* Мілітаризація часто супроводжується розширенням військово-промислового комплексу, що впливає на економічну та соціальну політику країни. Сучасні соціологи аналізують:

- як зростання військових витрат впливає на соціальні програми та добробут населення;
- яким чином розвиток оборонної промисловості трансформує ринок праці та економічні пріоритети;
- як мілітаризація створює залежність економіки від військових замовлень і зменшує інвестиції в інші сектори.

5. *Мілітаризація та гендерні відносини.* Сучасні соціологи громадянського суспільства вивчають, як мілітаризація впливає на гендерні відносини, адже військові структури ідеалізують маскулінність і часто маргіналізують жіночу роль у суспільстві. Це передусім проявляється у:

- поширенні стереотипів про «героїчних воїнів» (чоловіків) і «пасивних берегинь» (жінок);
- обмеженій участі жінок у військових структурах і мінімізації їх ролі у прийнятті політичних рішень, пов'язаних із безпекою та обороною;
- зростанні насильства та сексуальної агресії в мілітаризованих суспільствах.

6. *Соціальна мобілізація проти мілітаризації.* Мілітаризація може викликати протидію з боку громадянського суспільства. Соціологічні дослідження аналізують діяльність антивоєнних рухів, мирних ініціатив, неурядових організацій, які виступають проти розширення військових структур і насильства. Такі рухи ставлять за мету:

- зменшення військових витрат та інвестування в соціальні програми;
- пропаганду мирних шляхів вирішення конфліктів;
- створення міжнародних коаліцій для боротьби з мілітаризмом.

7. *Мілітаризація і національна безпека.* Дослідження мілітаризації часто включає аналіз її впливу на безпекову політику.

Соціологи досліджують, як страх перед зовнішніми загрозами може бути використаний для виправдання політики мілітаризації, збільшення військових витрат, а також для посилення державного контролю за громадянськими правами. Ось основні питання, якими опікується мілітаризація у сфері національної безпеки:

- оборонна здатність країни;
- стратегічне планування та розвиток доктрин;
- безпека кордонів і територіальна цілісність;
- міжнародна військова співпраця;
- кібербезпека та інформаційна безпека;
- мілітаризація економіки;
- мобілізація населення та резервів;
- ядерна та стратегічна зброя;
- мілітаризація суспільної свідомості.

8. *Мілітаризація та міжнародні відносини.* Мілітаризація впливає не лише на внутрішню політику, але й на міжнародні відносини. Соціологи аналізують, як мілітаризація формує зовнішню політику держави, зокрема її участь у військових конфліктах, альянсах та міжнародних військових угодах. Це також включає:

- дослідження ролі міжнародних організацій у контролі за мілітаризацією;
- вплив міжнародних конфліктів на рівень мілітаризації у різних країнах.

Мілітаризація у соціології громадянського суспільства розглядається як складний соціальний процес, що має як позитивні (захист і безпека), так і негативні наслідки (збільшення насильства, обмеження прав та свобод, послаблення соціальних інститутів). Соціологічні дослідження дозволяють зрозуміти, як мілітаризація впливає на різні аспекти суспільного життя, і як громадянське суспільство може реагувати на ці виклики, відстоюючи демократичні принципи та соціальну справедливість.

2. Мілітаризація як феномен і готовність людини захищати цінності громадянського суспільства, що розвивається.

Мілітаризація як феномен і готовність людини захищати цінності громадянського суспільства є важливими аспектами, які можуть взаємодіяти в різний спосіб. Мілітаризація відноситься до процесу, при якому військові інститути, ідеї та технології стають домінуючими в суспільстві або відіграють значну роль у громадському житті. Це може впливати на розвиток громадянського суспільства, його цінності та готовність людей захищати ці цінності.

Слід розглядати проблему з різних диспозицій.

1. *Мілітаризація як феномен.* Мілітаризація може проявлятися в збільшенні витрат на оборону, розвитку нових військових технологій і розширенні військових структур, що може відволікати ресурси від соціальних і культурних потреб (*підвищення військових витрат*), посилювати військову присутність у повсякденному житті, включаючи військові паради, рекламу та вплив на медіа, може створювати атмосферу постійної готовності до конфлікту (*військова присутність у суспільстві*) та пропагувати військові правила, цінності та ідеології, зокрема такі як дисципліна, патріотизм і підпорядкування, може впливати на громадське сприйняття цінностей та норм, формуючи уявлення про роль війська в суспільстві (*військова (мілітарна) культура*).

2. *Готовність людини захищати цінності громадянського суспільства.* Мілітаризація може бути реакцією на загрози для держави і суспільства виклики. У демократичному режимі це природний вияв безпеки і захисту громадян, держави, цінностей демократії. Готовність людини захищати цінності громадянського суспільства, такі як демократія, права людини та соціальна справедливість, може проявлятися в активній участі у політичному житті, протестах та кампаніях на підтримку цих цінностей, готовності до їх захисту на полі бою. Людина може відчувати відповідальність за захист громадянських прав і свобод через участь у волонтерських програмах, соціальних ініціативах, культурних

проєктах, що підтримують громадянське суспільство, а також легальних мілітаризованих об'єднаннях.

3. Взаємодія між мілітаризацією і громадянськими цінностями. Мілітаризація може впливати на громадянську свідомість, формуючи уявлення про безпеку і захист, які можуть як підтримувати, так і загрожувати цінностям громадянського суспільства. Війни та військові конфлікти можуть змусити людей замислитися про важливість та захист демократичних цінностей. Водночас в умовах мілітаризації може виникати напруга між військовими і цивільними цінностями або наводитися символічне порівняння. Це може проявлятися у зменшенні уваги до соціальних і культурних потреб на користь військових інтересів або в протистоянні між військовою дисципліною і громадянськими правами, можуть наводитися історичні паралелі й пошук символізму в мілітаризації, наприклад в контексті традицій державотворення чи розвитку суспільства.

Взаємодія між мілітаризацією та громадянськими цінностями є складним і часто суперечливим процесом, який може мати як позитивні, так і негативні наслідки для суспільства. Ось кілька ключових аспектів цієї взаємодії:

1. Вплив мілітаризації на громадянські цінності.

Серед позитивних аспектів. Мілітаризація може допомогти зміцнити національну безпеку, що в свою чергу може сприяти стабільності та захисту громадянських прав у ситуаціях зовнішньої загрози, а військові дослідження і розробки можуть призводити до технологічних інновацій, які потім використовуються в цивільному секторі, підвищуючи якість життя і забезпечуючи нові можливості для громадян.

Серед негативних аспектів. Мілітаризація може призводити до обмеження громадянських прав і свобод, таких як свобода слова, право на приватність і право на протест. В умовах стану війни, правового стану воєнного часу, підвищеної військової присутності можуть бути введені обмеження, які загрожують демократичним принципам, а також здійснюватися активне просування військових ідеологій і цінностей (воєнна пропаганда, масова

риторика), що може призводити до формування суспільного клімату, в якому військові цінності замінюють або пригнічують громадянські, зокрема такі як терпимість, соціальна справедливість і права людини. Це можуть бути і зміни бюджетних пріоритетів, тобто витрати на військові потреби можуть відволікати ресурси від соціальних і культурних потреб, таких як освіта, охорона здоров'я та соціальні програми, що може негативно впливати на якість життя громадян.

2. *Громадянські цінності як відповідь на мілітаризацію.* В умовах мілітаризації громадяни можуть організовувати акції протесту, кампанії за права людини і соціальні ініціативи, щоб захистити демократичні цінності та забезпечити дотримання прав людини. А неурядові (так само як і правозахисні) організації можуть відігравати важливу роль у моніторингу та протидії порушенням прав людини, що виникають в умовах посиленої мілітаризації. Натомість (як позитивний момент) вони таким шляхом можуть просувати демократичні норми через просвітництво і освіту. Освітні програми і просвітницькі ініціативи можуть допомогти підвищити обізнаність громадян про важливість захисту громадянських цінностей і ставлення до мілітаризації як патріотичного вияву до їх захисту. Публічні дискусії і дебати можуть сприяти формуванню громадської думки щодо необхідності підтримки демократичних норм і протидії надмірній мілітаризації.

3. *Баланс між безпекою і свободою.* В демократичному суспільстві важливо знаходити баланс між забезпеченням національної безпеки та захистом громадянських свобод. Це може включати розробку політик, що забезпечують безпеку без обмеження основних прав і свобод. А забезпечення прозорості у військових справах і підзвітність військових структур перед цивільними органами можуть допомогти уникнути зловживань та підтримувати баланс між безпекою і правами людини.

Загалом баланс між безпекою і свободою в умовах мілітаризації суспільства є критично важливим і складним завданням, що потребує уважного розгляду і стратегічного підходу. Мілітариза-

ція може створювати тиск на громадянські права і свободи, що потребує збереження демократичних принципів навіть у ситуаціях зовнішніх або внутрішніх загроз. Слід уважно придивлятися до декількох ключових аспектів для забезпечення цього балансу:

1. Підходи до забезпечення балансу:

- *Забезпечення прозорості і підзвітності через прозорість та підзвітність.* Важливо забезпечити прозорість у військових справах і діяльності. Громадськість повинна мати доступ до інформації про військові витрати, програми і політики, щоб забезпечити контроль за їх використанням. У свою чергу військові та безпекові органи повинні бути підзвітні цивільним органам та громадськості. Це включає механізми для перевірки і оцінки їх діяльності, а також можливість оскарження рішень.
- *Захист прав та свобод.* Необхідно забезпечити правовий захист громадянських прав і свобод, навіть в умовах мілітаризації. Це може включати спеціальні правові норми та механізми для запобігання зловживанням. Роль незалежних правозахисних організацій, омбудсменів і судової системи в захисті прав людини та контролі за діяльністю військових органів, а також інших неурядових організацій, що здійснюють громадський контроль є критично важливою.
- *Забезпечення громадського контролю.* Такий контроль над військовими і безпековими структурами є важливим для підтримання балансу. Це включає участь неурядових організацій у моніторингу військових та безпекових політик. Прийняття рішень про безпеку повинно відбуватися в рамках демократичних процедур, які забезпечують участь громадян у формуванні відповідних стратегій і політик.

2. Проблеми та виклики:

- *Ризики для свобод.* В умовах підвищеної мілітаризації можуть виникати ризики обмеження прав та свобод, таких як свобода слова, право на протест і право на приватне життя громадян. Це може проявлятися в обмеженнях на громадські заходи або посиленні контролю за медіа.

- *Перенаправлення ресурсів.* Витрати на військові потреби можуть відволікати ресурси від соціальних і культурних програм, що може негативно впливати на життя громадян та їхні права.
- *Напруга між безпекою і правами.* Знаходження компромісів між безпекою та правами може бути складним. Іноді заходи, що забезпечують безпеку, можуть суперечити принципам свободи і прав людини. Мілітаризація може впливати на суспільне сприйняття цінностей, просуваючи ідеї, які ставлять безпеку вище за права і свободи, що може створювати довгострокові виклики для демократичних норм.

3. Стратегії для забезпечення балансу:

- *Розвиток політик і стратегій.* Зростає необхідність розробки та впровадження політик, які забезпечують адекватний баланс між безпекою і правами людини, включаючи визначення чітких меж для військової діяльності та обмеження для збереження основних свобод, а також регулярної оцінки впливу мілітаризації на громадянські права і свободи з метою коригування відповідних політик та практик.
- *Освіта і просвітництво.* Є потреба в проведенні освітніх кампаній, що інформують громадян про їх права і способи захисту цих прав в умовах мілітаризації та підвищенні обізнаності про важливість збереження балансу між безпекою і свободою через медіа, навчальні програми та публічні дискусії.
- *Залучення громадськості.* Сприяння участі громадян у формуванні політик безпеки та прав людини через платформи для обговорення і консультацій, а також підтримка соціальних інститутів, які можуть здійснювати контроль над діяльністю військових та безпекових органів.

4. Принципи демократичного контролю:

- *Демократичні принципи.* Права людини повинні залишатися в центрі всіх політик і практик, навіть в умовах підвищеної мілітаризації, а співпраця між державою, громадян-

ським суспільством і міжнародними організаціями здійснюватися для забезпечення дотримання демократичних норм і прав.

Таким чином, баланс між безпекою і свободою в умовах мілітаризації суспільства потребує комплексного підходу, який включає забезпечення прозорості, підзвітності, захисту прав і свобод, і активну участь громадськості. Це допомагає забезпечити, що безпека не ставиться вище основних прав і свобод, що є ключовим для збереження здорового і демократичного суспільства.

3. Мілітарна (військова) культура в громадянському суспільстві.

Мілітаризація може мати соціокультурні наслідки, впливати на культурні і соціальні норми, формуючи суспільний клімат, в якому військові цінності та норми стають домінуючими. Це може впливати на соціальні відносини і культурні традиції. Зміни в пріоритетах і цінностях суспільства, що викликані мілітаризацією можуть змінювати і спосіб життя та соціальні очікування.

Мілітарна культура – це сукупність ідей, цінностей, норм, традицій, символів і поведінкових моделей, які розвиваються в суспільстві або в певних групах (наприклад, у військових структурах) і пов'язані з військовою справою та службою. Вона відображає ставлення суспільства або окремих його частин до військової служби, воєнних дій, захисту батьківщини, а також визначає те, як армія та військові традиції впливають на національну ідентичність.

Мілітарна (військова) культура і її вплив на суспільство є важливою темою соціології громадянського суспільства, яка охоплює ряд аспектів, що взаємодіють між собою. Військова культура відноситься до набору цінностей, норм і практик, які визначають військове життя та поведінку людей. Вона може суттєво впливати на суспільство як у позитивному, так і в негативному сенсі. Основними елементами мілітарної культури можуть бути:

1. *Військові цінності та норми* (військова дисципліна, патріотизм, відданість батьківщині, хоробрість, честь і готовність до самопожертви заради держави або народу, повага до ієрархії та лідерства, де підлеглі чітко дотримуються наказів командування).

2. *Традиції та ритуали* (військові ритуали, церемонії та символи (прапори, емблеми, гімни, однострої), які є частиною формування особливого духу та колективної ідентичності у збройних силах, відзначення пам'ятних дат, пов'язаних із перемогами, військовими конфліктами або героями, що відіграють важливу роль у формуванні національної свідомості).

3. *Виховання та навчання* (військове виховання, починаючи з дитячих і молодіжних програм, таких як військові навчальні заклади, патріотичні клуби, кадетські програми, що підкреслюють важливість оборони держави, спеціалізована підготовка військовослужбовців, яка включає не лише технічні навички, а й формування відповідної мілітарної свідомості).

4. *Ідеалізація військової служби* (героїзація солдатів і офіцерів, військових подвигів, особливо тих, хто проявив виняткову мужність на полі бою, а також їх ідеалізація сприяє підтримці високого статусу військової служби у суспільстві, зображує військових як еталон мужності, честі та патріотизму).

5. *Соціальна роль армії* (армія (військо) часто відіграє важливу роль у формуванні національної ідентичності та згуртованості, а в багатьох країнах мілітарна культура є основою для підтримання національної єдності, особливо під час криз, соціальних конфліктів, зовнішніх воєнних загроз та агресій, формує почуття безпеки та стабільності, а військові подаються ключовими захисниками держави).

6. *Патріотизм і націоналізм*. (мілітарна культура зазвичай тісно пов'язана з націоналізмом та патріотизмом, наголошуючи на важливості захисту держави від зовнішніх загроз і готовності боротися за її незалежність (поняття націоналізму не ідеологізується, а асоціюється з патріотизмом, національною єдністю тощо).

7. *Роль мілітарної культури в суспільстві* (військова (мілітарна) культура може мати значний вплив на політику, суспільні

цінності, засоби масової інформації, а також на виховання громадян у державі, а у суспільствах із сильною мілітарною культурою часто приділяється особлива увага розвитку військових можливостей та підготовці громадян до захисту своєї країни.

Як масова соціумна культура мілітаризм має вплив і на інші сфери людської життєдіяльності: *політичний* (мілітарна культура може впливати на політичні рішення та формувати політичний курс країни, а в деяких державах військові або військові інтереси мають вагомий вплив на владу, що може призводити до мілітаризації внутрішньої та зовнішньої політики), *соціальний* (військові можуть займати почесне місце в суспільстві, а служба в армії може вважатися соціально значущою та престижною, військові конфлікти та служба в армії можуть формувати почуття солідарності та відповідальності серед громадян), культурний (мілітарна культура часто знаходить відображення у мистецтві, літературі, кіно та музиці, наприклад фільми про війну, військові меморіали та пам'ятники, святкування військових перемог – це все формує уявлення про героїзм, військову доблесть та роль армії у суспільному житті.

Отже, в основі *мілітарної культури* зосереджені такі цінності та норми, як:

1) *дисципліна* (військова культура часто акцентує дисципліну як основний аспект, що визначає поведінку військових, що включає підпорядкування наказам, суворе дотримання правил і процедур);

2) *патріотизм* (є важливою частиною військової культури, оскільки військові часто виховуються в дусі любові до батьківщини та готовності захищати її інтереси);

3) *колективізм* (військова культура заохочує командний дух і колективізм, де інтереси групи переважають над інтересами індивіда).

У мілітарній культурі є своя система символів і ритуалів. Військова символіка, така як логотипи, герби, прапори, ідентифікаційні знаки, формує частину військової ідентичності, а ритуали, такі як паради, військові обряди, урочисті церемонії, створюють відчуття спільності та традиції в середовищі військових та мають особливий вплив на суспільство.

Зокрема, *позитивний вплив* військової культури на суспільство виражається в тому, що вона може сприяти забезпеченню стабільності і безпеки в суспільстві, особливо в періоди конфліктів або зовнішніх загроз. Військова культура може сприяти розвитку волонтерських ініціатив і соціальної відповідальності серед цивільного населення, надихаючи людей на службу і підтримку держави. А інновації, розроблені для військових потреб, можуть знайти застосування в громадському секторі, покращуючи якість життя і забезпечуючи нові можливості в перспективі.

Однак існує і *негативний вплив*. Мілітаризація суспільства може створювати напругу між військовими та цивільними цінностями. Військові ідеї і норми можуть почати домінувати над цивільними цінностями, такими як права людини і соціальна справедливість. Військова культура може сприяти формуванню стереотипів та негативних ставлень до тих, хто не відповідає військовим стандартам або не підтримує військові цінності. Військові, що повертаються до цивільного життя, можуть зіткнутися з труднощами в інтеграції в суспільство, особливо якщо військова культура дуже відрізняється від цивільної.

Водночас мілітарна культура непогано взаємодіяє з демократичними інститутами. Передусім, для ефективного функціонування демократичного режиму й розвиненого громадянського суспільства важливо забезпечити громадський контроль над військовими інституціями, щоб військова культура не підміняла собою демократичні цінності та норми. Інтеграція військових у демократичне суспільство повинна відбуватися з урахуванням демократичних норм і прав людини, що дозволяє зберігати баланс між безпекою і свободою. Тут не завадить критичний підхід до військової культури і постійні реформи можуть допомогти усунути негативні аспекти та зберегти позитивний вплив військових інституцій на суспільство (особливо в час ейфорій після перемог над зовнішнім ворогом). Це забезпечує і позитивний ефект у мирний час. Військові можуть співпрацювати з неурядовими організаціями для підтримки соціальних та культурних ініціатив, що сприяють інтеграції і взаєморозумінню між військовими

та цивільними громадянами. Різноманітні просвітні програми і навчання можуть допомогти підвищити розуміння й повагу між військовими та цивільними, що сприяє покращенню суспільних відносин та інтеграції.

Таким чином, мілітарна культура має складний і багатогранний вплив на суспільство. Її вплив може бути як позитивним, так і негативним, і важливо забезпечити, щоб військові цінності та практики не ставилися вище демократичних норм і громадянських прав і свобод. Збереження балансу між військовими і громадянськими цінностями є ключовим для здорового і стабільного суспільства. А взаємодія між мілітаризацією і громадянськими цінностями є динамічним процесом, в якому мілітаризація може як підтримувати, так і загрожувати громадянським цінностям. Громадяни та організації повинні активно працювати над захистом демократичних норм, забезпеченням прав і свобод, а також знаходженням балансу між безпекою і громадянськими цінностями. Отже, мілітарна культура формує особливий набір цінностей і норм, які підкреслюють значення армії та військової служби для нації, але також може мати свої ризики, якщо її вплив стає занадто домінуючим у суспільстві.

Але пам'ятаймо, що мілітаризація і готовність людини захищати цінності громадянського суспільства взаємодіють у складний спосіб навіть у складні для державотворення часи. Мілітаризація може впливати на громадське життя і формувати виклики для громадянських цінностей, тоді як готовність людей активно захищати ці цінності через активізм, освіту і підтримку прав людини є важливим аспектом розвитку здорового та справедливого громадянського суспільства.

Запитання для самоконтролю:

- 1. Які основні аспекти вивчення мілітаризації в соціології громадянського суспільства?*
- 2. Що таке мілітаризація як феномен і готовність людини захищати цінності громадянського суспільства, що розвивається?*

3. *Які особливості військової (мілітарної) культури в громадянському суспільстві?*
4. *Що таке мілітаризація і мілітарна культура?*
5. *Що вивчає мілітаризація в контексті соціології громадянського суспільства?*
6. *Чому взаємодія між мілітаризацією та громадянськими цінностями є складним і часто суперечливим процесом?*
7. *Назвіть позитивні аспекти мілітаризації громадянського суспільства.*
8. *Назвіть негативні аспекти мілітаризації громадянського суспільства.*
9. *Чому важлива увага до балансу між безпекою і свободою в умовах мілітаризації суспільства?*
10. *Які цінності та норми зосереджені в основі мілітарної культури?*

Додаткові джерела:

1. Бевзенко Л. Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. Вип. 3. С. 43–74 (Частина 1); Вип. 4. С. 73–104 (Частина 2).
2. Рущенко І. Соціологія на війні. *Український соціологічний журнал*. 2017. Вип. 1-2. С. 43–52.
3. Смолянук В. Мілітарна культура українського суспільства: історія та сучасність. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3ca15bd2-5ece-4372-9b0c-9cf71005bdf9/content>
4. Тичківська Ю. Людиноцентрична мілітаризація: як Україні вистояти і прорватися. *Українська правда*. 2024. 17 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/03/17/7446838/>
5. Токар М.Ю. (Токар М.Yu.). Сучасні візії публічного управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку в Україні / Modern visions of state administration in the sphere of state security and public order protection in

- Ukraine. *International scientific conference «Influence of Europeanization on public management and administration in Ukraine»: conference proceedings (October 5–6, 2022. Riga, the Republic of Latvia)*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2022. Pp. 95–99.
6. Хобта С.В. Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2016. Вип. 5, 302. С. 126–150.
 7. Чи потрібна мілітаризація українського суспільства: ставлення громадян (березень 2024 р.). *Разумков Центр*. 2024. 15 травня. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/chy-potribna-militaryzatsiia-ukrainskogo-suspilstva-stavlennia-gromadian-berezen-2024r>
 8. Чуприна Ю. Інтеграція явища «воєнна культура» у межах культури соціуму. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2021. Випуск 39. С. 59–65.
 9. Шевченко М.М., Єфімова В.В. Військова культура українського суспільства: проблеми та шляхи формування. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. Вип. 6. С. 323–328. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2012_6_63
 10. Шевченко М.М. Філософсько-соціологічні аспекти формування воєнно-політичної свідомості військовослужбовців Збройних Сил України. *Матеріали наукового семінару (Київ, 19 жовтня 2007 р.)*. К.: НАОУ, 2007. С. 27–33.

КЛАСИКИ-СОЦІОЛОГИ ПРО ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Класики соціології, філософії та політології чимало уваги приділяли концепції громадянського суспільства, оскільки вона відігравала важливу роль у розвитку демократичних інститутів, держави та суспільного життя. Суспільствознавці завжди вивчали громадянське суспільство, тому що воно є фундаментальним елементом соціальної організації та важливим чинником у функціонуванні держав, політичних систем і суспільств загалом. Тому їхній внесок у розбудову соціології громадянського суспільства є основоположним.

Ось декілька ключових причин, чому це питання привертало увагу дослідників:

❖ *Взаємодія між державою і суспільством.* Громадянське суспільство є простором між державою та приватними індивідами, де громадяни організовуються для захисту своїх інтересів, ідей та прав. Суспільствознавці прагнули зрозуміти, як ці організації (профспілки, неурядові організації, церкви, медіа тощо) впливають на політичні процеси і балансують владу держави. Вивчення громадянського суспільства дозволяє зрозуміти, як функціонує демократія, які механізми контролю за владою існують, і як громадяни можуть впливати на політичні рішення.

❖ *Роль у розвитку режимів і, зокрема, демократії.* Громадянське суспільство відіграє важливу роль у становленні та розвитку демократії. Його вивчення дає змогу суспільствознавцям досліджувати, як демократичні інституції розвиваються і підтримуються через активність громадян. Такі дослідження допомагають пояснити, як громадянська активність та організовані групи можуть впливати на політику і сприяти більшій підзвітності влади.

❖ *Захист прав і свобод.* У багатьох теоріях громадянське суспільство розглядається як ключовий механізм захисту прав людини та громадянських свобод. Суспільствознавці досліджували, як громадянське суспільство формує правові й моральні норми та як ці норми сприяють захисту прав людини і протидії авторитаризму.

❖ *Підтримка соціальної стабільності.* Громадянське суспільство допомагає забезпечити соціальну стабільність і порядок завдяки створенню інституцій, що сприяють вирішенню конфліктів, захисту спільних інтересів та зміцненню довіри між різними групами. Соціологи та політологи завжди прагнули зрозуміти, як громадянське суспільство допомагає запобігати соціальним конфліктам і сприяє інтеграції різних соціальних груп.

❖ *Інституції соціалізації та виховання.* Громадянське суспільство включає інституції, що соціалізують індивідів і передають їм цінності, норми та знання. Це важливо для формування громадянської культури, де люди відчують свою відповідальність за суспільство і прагнуть до активної участі в суспільному житті. Дослідження громадянського суспільства допомагають зрозуміти процеси соціалізації, політичної освіти і формування громадянської свідомості.

❖ *Економічна роль.* Громадянське суспільство також впливає на економічний розвиток. Неформальні мережі, громадські організації та кооперативи можуть сприяти розвитку ринку і соціальних підприємств. Соціологи та економісти досліджують, як такі організації можуть зміцнювати економічні інституції та сприяти інклюзивному економічному зростанню.

❖ *Глобалізація та громадянське суспільство.* У часи глобалізації громадянське суспільство стало важливим суб'єктом міжнародної політики та глобального управління. Транснаціональні неурядові організації, міжнародні соціальні рухи та активісти відіграють важливу роль у вирішенні глобальних проблем (наприклад, кліматичних змін або прав людини). Це робить дослідження громадянського суспільства на глобальному рівні важливим аспектом сучасної політології та соціології.

❖ *Підтримка демократичного контролю та гегемонії.* Деякі теоретики розглядали громадянське суспільство як важливу арену для боротьби за культурну та політичну гегемонію. Суспільствознавці вивчали, як ідеї та цінності формуються і поширюються через громадянські інституції та впливають на соціальну структуру.

Таким чином, вивчення громадянського суспільства дозволяє краще розуміти функціонування демократичних систем, політичну участь громадян, захист прав, соціальну стабільність і динаміку влади. Це явище є ключовим для аналізу політичної культури, розвитку демократії і підтримки соціальної згуртованості в суспільстві.

Розглянемо коротко основні погляди деяких класиків-суспільствознавців – соціологів, філософів, політологів, економістів...

✓ **Іммануїл Кант (1724–1804)**

І. Кант – один з ключових філософів епохи Просвітництва, розвивав свої погляди на громадянське суспільство в контексті своїх ширших філософських концепцій про мораль, право і державу.

Іммануїл Кант бачив громадянське суспільство як частину більш широкого процесу морального та політичного прогресу людства. Він вважав, що через просвітництво й розвиток правової держави люди можуть досягти свободи та справедливості. Громадянське суспільство, на думку Канта, повинно діяти на основі взаємоповаги та моралі.

Такі основні ідеї Канта щодо громадянського суспільства:

➤ *Громадянське суспільство як правовий порядок.* Для Канта громадянське суспільство тісно пов'язане з поняттям права та закону. Він вважав, що для забезпечення миру та справедливості необхідно існування організованого суспільства, де діють загальні правові норми. Громадянське суспільство, за Кантом, є середовищем, де індивіди виходять із «природного стану», який він асоціював із потенційним хаосом і конфліктами, і переходять до впорядкованого, правового суспільства, заснованого на розумі та законі.

➤ *Необхідність суспільного договору.* Кант поділяв ідею суспільного договору, яку розвивали такі філософи, як Гоббс і Руссо. Він вважав, що індивіди повинні вільно об'єднатися в правову спільноту на основі добровільної згоди дотримуватися спільних законів. Це формує основу громадянського суспільства і дозволяє уникнути анархії та свавілля.

➤ *Свобода, рівність і незалежність.* Кант вважав, що громадянське суспільство повинно ґрунтуватися на принципах свободи, рівності перед законом та незалежності громадян. Він стверджував, що індивіди мають право на свободу у правовому контексті, але ця свобода повинна бути обмежена таким чином, щоб вона не заважала свободі інших. Закони, що керують громадянським суспільством, повинні сприяти загальному благу.

➤ *Моральний обов'язок і право.* Кант розрізняв мораль і право. Він вважав, що громадянське суспільство має базуватися не лише на прагматичному дотриманні законів, але й на моральних принципах. Закон має бути таким, щоб він міг стати загальним моральним принципом, як це відображено в його знаменитому категоричному імперативі: «Дій так, щоб максима твоєї волі могла стати загальним законом».

➤ *«Вічний мир» і міжнародне громадянське суспільство.* У своєму трактаті «До вічного миру» Кант розвивав ідею, що не тільки окремі держави, але й міжнародна спільнота повинна діяти за правовими принципами. Він пропонував створення федерації незалежних держав, яка б забезпечила мир і безпеку в світі. Це, по суті, є передбаченням ідеї міжнародного громадянського суспільства, де всі держави поважають права одна одної і діють у межах спільного правового порядку.

Таким чином, для Канта громадянське суспільство – це організована правова спільнота, де індивіди об'єднуються для спільного дотримання законів і захисту своїх свобод. Він бачив у громадянському суспільстві важливий інструмент для забезпечення справедливості та миру як всередині держави, так і на міжнародному рівні.

✓ **Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831)**

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель – німецький філософ XIX століття, який розглядав громадянське суспільство як проміжну ланку між сім'єю та державою. Він вважав, що громадянське суспільство функціонує в сфері економіки, де приватні інтереси врівноважуються через права та обов'язки індивідів. Для Гегеля громадянське суспільство було важливим етапом у розвитку свободи та моральності, але не самодостатнім, бо воно мало потребу в державі, яка надає інституційні рамки для його діяльності. Він уявляв громадянське суспільство як важливий етап у розвитку свободи й етичного життя. У своїй праці «Філософія права» він виділяє три основні сфери етичного життя: сім'я, громадянське суспільство і держава. Громадянське суспільство для Гегеля є проміжною ланкою між приватним життям сім'ї та публічним життям держави.

Основні ідеї Гегеля про громадянське суспільство наступні:

➤ *Поділ на сфери.* Громадянське суспільство займає проміжну позицію між індивідуальними інтересами (сім'я) та загальними інтересами (держава). Воно охоплює різноманітні економічні, соціальні й юридичні відносини, які регулюють взаємодію людей у процесі виробництва, обміну та споживання.

➤ *Сфера економічних інтересів.* Громадянське суспільство в першу чергу є сферою приватних інтересів і потреб. Тут індивіди взаємодіють один з одним як економічні суб'єкти, що переслідують власні інтереси. Цей аспект громадянського суспільства відображає капіталістичні відносини й поділ праці.

➤ *Збалансування індивідуальних і загальних інтересів.* У громадянському суспільстві виникають конфлікти між приватними інтересами індивідів і загальним благом. Проте, через правові та моральні інститути, зокрема право, суди та корпорації, суспільство намагається врівноважити ці інтереси.

➤ *Правова та моральна основа.* Громадянське суспільство функціонує завдяки існуванню правової системи, яка регулює взаємини між індивідами. Для Гегеля права та закони грома-

дянського суспільства є необхідними для підтримання порядку та забезпечення свободи.

➤ *Потреба в державі.* Для Гегеля громадянське суспільство не є самодостатнім. Воно потребує держави, яка є вищою формою етичного життя, що забезпечує стабільність і регулює конфлікти в суспільстві. Громадянське суспільство часто генерує нерівність, тому держава повинна втручатися, щоб гарантувати соціальну справедливість та підтримувати загальний порядок.

Ключові риси громадянського суспільства за Гегелем:

❖ *економічна взаємодія* (громадянське суспільство є ареною, де індивіди вступають у взаємодію через ринок і власність);

❖ *залежність і нерівність* (різні соціальні та економічні класи в громадянському суспільстві призводять до нерівності й конфліктів);

❖ *роль права* (права та закони виступають регулятором, що забезпечує мирне співіснування й взаємодію між різними індивідами та групами).

Отже, для Гегеля громадянське суспільство є важливою частиною розвитку свободи та етичного життя, проте воно не може існувати без вищої інстанції – держави, яка забезпечує стабільність і моральний порядок.

✓ **Огюст Конт (1798–1857)**

Огюст Конт – засновник позитивізму, мав унікальне бачення щодо громадянського суспільства, яке впливало з його ширших соціологічних та філософських концепцій. Він підкреслював, що громадянське суспільство повинно базуватися на наукових знаннях та раціональних принципах, які допоможуть забезпечити стабільність і порядок у суспільстві.

Основні моменти, які стосуються його поглядів на громадянське суспільство такі:

➤ *Еволюція суспільства через «закон трьох стадій».* Конт стверджував, що суспільство проходить три етапи розвитку:

- ❖ *теологічний* (люди пояснюють світ через віру в надприродні сили);

- ❖ *метафізичний* (пояснення стають абстрактнішими, але все ще опираються на філософські концепції);

- ❖ *позитивний* (раціональні та наукові методи пояснюють реальність, і саме на цій стадії, на думку Конта, повинне ґрунтуватися громадянське суспільство).

- *Ієрархія науки та суспільного порядку.* Для Конта стабільність у суспільстві була можливою лише завдяки науковому прогресу. Він бачив суспільство як структуру, в якій соціальні інститути повинні керуватися раціональними законами, що ґрунтуються на соціології – науці, яку він вважав найважливішою для гармонійного розвитку суспільства.

- *Соціальна солідарність і альтруїзм.* Конт вважав, що головним принципом громадянського суспільства повинна бути соціальна солідарність. Він наголошував на важливості альтруїзму (турботи про інших) як основи для зміцнення суспільних зв'язків.

- *Роль позитивної політики.* Конт виступав за утворення нової позитивної політики, яка мала б об'єднати громадян навколо ідеї спільного блага. Громадянське суспільство в його баченні повинно спрямовуватися з акцентом на моральну і інтелектуальну реформу, а не на класову боротьбу чи індивідуалізм.

- *Значення освіти.* Конт надавав величезного значення освіті, вважаючи її ключовим інструментом для розвитку раціонального мислення у громадян. Освічене суспільство здатне краще організовувати себе і уникати конфліктів.

Таким чином, для О. Конта громадянське суспільство є раціональною організацією, де наукові принципи, соціальна гармонія та моральне удосконалення виступають основними компонентами соціального порядку.

✓ **Гаррієт Мартіно (1802–1876)**

Гаррієт Мартіно – відома британська соціологиня і письменниця, яка вважається однією з перших жінок-соціологів, що мала важливі погляди на громадянське суспільство. Вона розвивала свої ідеї в контексті боротьби за соціальну справедливість, рівноправність, емансипацію жінок і реформу соціальних інститутів.

Основні ідеї Мартіно щодо громадянського суспільства включають:

➤ *Соціальна справедливість і рівність.* Мартіно виступала за суспільство, яке забезпечує рівні права та можливості для всіх його членів, незалежно від статі, класу чи раси. Вона вважала, що громадянське суспільство повинно боротися за соціальну справедливість і бути простором для активної участі всіх людей у житті суспільства. Її праці на тему рабства в США і становища жінок свідчать про те, що вона вважала нерівність і пригноблення найбільшими перешкодами для розвитку громадянського суспільства.

➤ *Роль жінок у суспільстві.* Одним із центральних моментів у її працях було питання становища жінок у суспільстві. Мартіно стверджувала, що жінки мають бути активними учасниками громадського життя і що громадянське суспільство не може бути справедливим без рівних прав і можливостей для жінок. Вона була переконана, що роль жінок в громадянському суспільстві надзвичайно важлива, і що їхні голоси повинні бути почуті в політичних і соціальних дебатах.

➤ *Освіта та моральний розвиток.* Як і Огюст Конт, Мартіно підкреслювала важливість освіти в громадянському суспільстві. Вона вважала, що освічені громадяни — це основа для формування справедливого і прогресивного суспільства. Особливо Мартіно наголошувала на важливості освіти для жінок, що надасть їм можливість брати активну участь у громадському житті.

➤ *Реформи і соціальний прогрес.* Мартіно була реформаторкою, яка вірила, що громадянське суспільство повинно розвиватися шляхом поступових реформ. Вона виступала за скасу-

вання рабства, покращення умов праці, захист прав жінок і забезпечення соціального забезпечення для незахищених верств населення. На її думку, громадянське суспільство повинно активно працювати для створення кращих соціальних умов для всіх.

➤ *Соціальні інститути і мораль.* Мартіно також багато писала про роль соціальних інститутів, таких як сім'я, церква і держава. Вона вважала, що громадянське суспільство повинно підтримувати моральний розвиток своїх громадян і пропагувати такі цінності, як справедливість, рівність і співчуття. Крім того, вона підкреслювала важливість громадянської участі та відповідальності в управлінні державними інститутами.

➤ *Демократія та участь.* Мартіно вважала, що громадянське суспільство повинно бути демократичним і давати всім своїм членам можливість брати участь у політичних процесах. Вона підкреслювала важливість участі громадян у прийнятті рішень і контролі за діяльністю уряду.

Таким чином, Гарріет Мартіно бачила громадянське суспільство як місце, де справедливість, рівність і активна участь всіх громадян є основними принципами. Вона виступала за моральний та соціальний прогрес через реформи та залучення всіх людей до побудови справедливого суспільства.

✓ **Алексіс де Токвіль (1805–1859)**

Токвіль – французький політичний мислитель і соціолог, зробив вагомий внесок у розуміння громадянського суспільства. Його найвідоміший твір – «Про демократію в Америці» (1835–1840) – містить глибокий аналіз американської демократії та ролі громадянського суспільства в ній.

Алексіс де Токвіль був одним із перших, хто акцентував увагу на важливості громадянського суспільства для демократії. У своїй книзі «Про демократію в Америці» він зазначав, що громадянські асоціації грають критичну роль у захисті прав і свобод громадян, а також у формуванні культури громадської відпові-

дальності. Токвіль вважав, що активне громадянське суспільство допомагає попереджати тиранію держави та більшість, оскільки воно сприяє розвитку політичної участі та відповідальності.

Основні ідеї Алексіса де Токвіля про громадянське суспільство:

➤ *Громадянські асоціації як основа демократії.* Токвіль вважав, що громадянське суспільство, зокрема громадянські асоціації (добровільні об'єднання людей для досягнення спільних цілей), є ключовим елементом здорової демократії. У США він побачив, що такі асоціації допомагають громадянам навчатися співпраці та самоорганізації. Це сприяє розвитку навичок самоврядування і громадянської активності.

➤ *Протидія тиранії більшості.* Однією з головних загроз демократії Токвіль вважав «тиранію більшості», коли більшість нав'язує свої інтереси й переконання меншості. Громадянське суспільство, за Токвілем, відіграє важливу роль у стримуванні цієї загрози, оскільки громадські організації, спільноти та асоціації дають людям можливість висловлювати свої думки, захищати свої права і зберігати незалежність від державної влади.

➤ *Роль громадянського суспільства в політичній свободі.* Токвіль підкреслював, що громадянське суспільство є важливим для збереження політичної свободи. Він зауважив, що у Сполучених Штатах громадяни активно брали участь у місцевій політиці через асоціації, обговорювали суспільні питання і брали участь у прийнятті рішень. Це допомагало їм захищати свої свободи від можливих зловживань із боку уряду та утверджувати політичну відповідальність.

➤ *Індивідуалізм та громадянське суспільство.* Токвіль також розмірковував про небезпеку індивідуалізму в демократичних суспільствах, коли люди можуть зосереджуватися на своїх особистих інтересах і відсторонюватися від суспільного життя. Громадянське суспільство, особливо асоціації, на його думку, виступають проти такої тенденції, сприяючи соціальній взаємодії та формуванню почуття відповідальності за спільне благо.

➤ *Роль релігійних інституцій у громадянському суспільстві.* Токвіль приділяв значну увагу ролі релігії в громадянському житті. Він підкреслював, що релігійні об'єднання не лише сприяють моральному розвитку, але й активно впливають на громадянське суспільство. У Сполучених Штатах релігійні громади відігравали значну роль у вихованні моральних чеснот та підтриманні соціальної згуртованості, не втручаючись при цьому безпосередньо у політичну владу.

➤ *Суспільна рівність та громадянське суспільство.* Токвіль був переконаний, що рівність у демократіях, з одного боку, створює умови для більшого залучення людей у громадське життя, але, з іншого боку, може породжувати надмірну концентрацію влади в руках уряду. Громадянське суспільство служить механізмом, який стримує централізацію влади та забезпечує баланс між владою і суспільством.

Алексіс де Токвіль бачив громадянське суспільство як важливу складову демократичного життя. Він наголошував на ролі громадянських асоціацій у розвитку громадянської відповідальності, активної участі в політиці та захисті від державного втручання. Громадянське суспільство, за Токвілем, сприяє соціальній інтеграції, формує громадянську культуру та є гарантом збереження свободи в демократичних суспільствах.

✓ **Карл Маркс (1818–1883)**

Карл Маркс – німецький філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, політекономіст, політичний публіцист. Він бачив громадянське суспільство як арену, де панівний клас використовує економічну владу для підтримання своїх привілеїв і експлуатації робітничого класу. Також вважав, що громадянське суспільство слугує інтересам капіталістів та сприяє відчуженню людини від своєї праці, тому потрібно трансформувати його через революцію.

Карл Маркс розглядав громадянське суспільство крізь призму матеріалістичного підходу та класової боротьби. Для Маркса

громадянське суспільство було не автономною сферою, як для Гегеля, а тісно пов'язаною з економічними відносинами і класовими структурами. Він вважав, що громадянське суспільство відображає економічні умови та є ареною, де відбувається класовий конфлікт між буржуазією (власниками засобів виробництва) і пролетаріатом (робітничим класом).

Основні ідеї Карла Маркса про громадянське суспільство:

➤ *Матеріалістичний підхід.* К. Маркс розглядав громадянське суспільство як частину базису суспільства, тобто економічних відносин, що визначають усі інші аспекти суспільного життя. Для нього економічна структура суспільства формує надбудову – політичні, правові та культурні інститути, включаючи громадянське суспільство.

➤ *Класова боротьба.* Громадянське суспільство за Марксом – це простір, де відбувається боротьба між класами, що мають різні інтереси. Буржуазія, яка володіє засобами виробництва, використовує своє домінування в громадянському суспільстві для підтримання експлуатації робітничого класу. У результаті громадянське суспільство підтримує та відтворює економічну нерівність.

➤ *Індивідуалізм і відчуження.* К. Маркс критикував громадянське суспільство за сприяння індивідуалізму та відчуження. У капіталістичній системі, на його думку, індивіди зводяться до власників приватної власності, які переслідують лише свої власні інтереси. Це призводить до соціальної ізоляції та відчуження людини від своєї праці, продукту праці та інших людей.

➤ *Громадянське суспільство як інструмент буржуазії.* К. Маркс вважав, що в умовах капіталізму громадянське суспільство використовується буржуазією для утвердження своєї влади. Економічні, правові та політичні інститути громадянського суспільства підтримують інтереси власників капіталу, що пригнічує робітничий клас.

➤ *Необхідність революційної зміни.* К. Маркс вважав, що справжня свобода й справедливість не можуть бути досягнуті в

рамках існуючого громадянського суспільства, яке засноване на капіталістичних відносинах. Для цього потрібна революційна зміна, яка трансформує суспільство, ліквідує приватну власність і створить безкласове суспільство, де засоби виробництва належать усім.

➤ *Громадянське суспільство та держава.* К. Маркс вважав, що розділення між державою і громадянським суспільством, яке існує в капіталістичному суспільстві, є штучним. Держава виступає як інструмент пануючого класу (буржуазії) для захисту його економічних інтересів у громадянському суспільстві. Маркс прагнув до скасування цієї дуальності через створення безкласового суспільства, де держава більше не буде необхідною як репресивний апарат.

Погляди Маркса на громадянське суспільство можна підсумувати так:

- ❖ громадянське суспільство є відображенням економічних відносин і капіталістичної системи;
- ❖ воно служить інтересам буржуазії і відтворює нерівність;
- ❖ індивіди в громадянському суспільстві зазнають відчуження через свою підпорядкованість економічним відносинам;
- ❖ для звільнення пролетаріату і справжньої свободи необхідно ліквідувати капіталістичну систему і радикально змінити суспільство революційним шляхом.

Таким чином, на відміну від Гегеля, який бачив громадянське суспільство як важливу ланку етичного розвитку, Маркс розглядав його як частину капіталістичної системи, яка повинна бути знищена для досягнення соціальної справедливості.

✓ Герберт Спенсер (1820–1903)

Герберт Спенсер – один із провідних мислителів XIX століття і засновник теорії соціального дарвінізму, розглядав громадянське суспільство крізь призму еволюційного підходу і ліберальної ідеології. Його погляди на громадянське суспільство відо-

бражали ідеї індивідуалізму, мінімального втручання держави та природного порядку.

Основні аспекти його поглядів на громадянське суспільство наступні:

➤ *Еволюційна теорія суспільства.* Спенсер застосував еволюційний підхід до аналізу суспільства, стверджуючи, що соціальні інститути та структури громадянського суспільства розвиваються природним шляхом, як і біологічні організми. Він вважав, що суспільство еволюціонує від простих і нерозвинених форм до складніших і диференційованих. Громадянське суспільство є продуктом цього природного розвитку, і його слід розглядати як частину природного порядку.

➤ *Індивідуалізм і мінімальне втручання держави.* Спенсер був сильним прихильником індивідуалізму. Він вважав, що громадянське суспільство повинне базуватися на свободі особистості і невтручанні держави в приватні справи людей. Він висловлював побоювання, що надмірне втручання держави у суспільне життя може стримувати природний розвиток громадянського суспільства. Спенсер закликав до мінімалістського уряду, який забезпечував би лише базові функції (захист, правопорядок), залишаючи решту сфери життя на розсуд індивідуумів.

➤ *Концепція соціального дарвінізму.* Однією з найвідоміших концепцій Спенсера є соціальний дарвінізм, згідно з яким у громадянському суспільстві, як і в природі, виживають найбільш пристосовані індивідууми. Він стверджував, що конкуренція та боротьба за виживання між людьми стимулюють соціальний прогрес і розвиток. Таким чином, на його думку, нерівність у громадянському суспільстві – це природний і неминучий процес, який сприяє загальному благу, оскільки лише найсильніші і найефективніші зможуть успішно адаптуватися до умов.

➤ *Громадянське суспільство як механізм соціального порядку.* Спенсер вважав, що громадянське суспільство може функціонувати як автономна система саморегулювання. Він підкреслював важливість добровільної співпраці між індивідами та угоди між ними. Спенсер також наголошував, що соціальні інститути

розвиваються природно через договірні відносини, і тому держава не повинна втручатися в ці процеси.

➤ *Природний порядок і суспільний прогрес.* Згідно зі Спенсером, суспільство розвивається за законами природного порядку, і цей процес не потребує зовнішнього регулювання. Він виступав проти централізованого державного контролю або примусових соціальних реформ, вважаючи, що соціальні проблеми мають вирішуватися природним шляхом завдяки поступовому розвитку громадянських інституцій.

➤ *Критика державного патерналізму.* Спенсер виступав проти державного патерналізму – політики, коли держава надмірно втручається в життя громадян через соціальні програми або контроль. Він вважав, що такі дії можуть призвести до ослаблення індивідуальної відповідальності, що, у свою чергу, підриває основи громадянського суспільства. Він вірив у необхідність особистої свободи, самодостатності та самовдосконалення.

➤ *Роль освіти і моралі.* Спенсер наголошував на важливості освіти та морального розвитку громадян для ефективного функціонування громадянського суспільства. Він вірив, що самостійні й освічені індивіди сприятимуть гармонійному розвитку суспільства без необхідності державного втручання.

Герберт Спенсер бачив громадянське суспільство як результат природної еволюції, що базується на індивідуалізмі, свободі особистості та мінімальному державному втручанні. Він вірив у те, що соціальний прогрес можливий лише через природні процеси конкуренції, саморегулювання та виживання найсильніших.

✓ Максим Ковалевський (1851–1916)

Максим Ковалевський – видатний український соціолог, історик, правознавець і політичний діяч кінця XIX – початку XX століття. Його погляди на громадянське суспільство відображали вплив європейських філософів, зокрема Огюста Конта та Герберта Спенсера, але він також зробив значний внесок у розвиток власної концепції громадянського суспільства.

Основні положення його поглядів на громадянське суспільство включають наступне:

➤ *Еволюційний підхід до розвитку суспільства.* Ковалевський вважав, що суспільство розвивається еволюційно, проходячи через певні стадії розвитку. Цей процес відбувається внаслідок розвитку економіки, соціальних інститутів та правових систем. Громадянське суспільство в його концепції – це етап еволюції, який формується на основі зрілих соціальних відносин і розвитку правових норм.

➤ *Громадянське суспільство та держава.* Ковалевський наголошував на важливості розмежування між громадянським суспільством і державою. Громадянське суспільство, за його думкою, функціонує як простір для співпраці вільних індивідуумів, де кожен має можливість реалізувати свої інтереси завдяки неурядовим організаціям, асоціаціям, іншим добровільним об'єднанням. Держава ж є інститутом, який регулює ці відносини і забезпечує безпеку та стабільність.

➤ *Роль права і закону в громадянському суспільстві.* Ковалевський надавав великого значення праву як ключовому механізму регулювання суспільних відносин. Він вважав, що правова система є основою для функціонування громадянського суспільства. Відповідно, для ефективного розвитку суспільства необхідна правова держава, яка захищає права і свободи громадян.

➤ *Соціальна еволюція і співпраця.* На відміну від жорсткої конкуренції, яку просував Герберт Спенсер, Ковалевський наголошував на важливості співпраці між членами суспільства. Він вважав, що соціальна еволюція базується не тільки на конкуренції, а й на співробітництві, яке сприяє розвитку соціальної гармонії та зміцненню громадянського суспільства.

➤ *Громадянське суспільство та політичні реформи.* Ковалевський активно підтримував ідею політичних реформ і конституційного правління. Він вважав, що розвиток громадянського суспільства тісно пов'язаний із політичною свободою та участю громадян у прийнятті рішень. На його думку, для стабільності громадянського суспільства важливо мати систему, яка забезпе-

чує участь громадян у політичних процесах через представницьку демократію.

➤ *Захист прав меншин та соціальної справедливості.* Ковалевський був прихильником ідеї, що громадянське суспільство повинно забезпечувати захист прав меншин та соціально незахищених верств населення. Він вважав, що держава і громадянське суспільство мають відповідати за створення умов, які дозволяють всім членам суспільства мати рівні можливості для розвитку.

➤ *Порівняльна соціологія та історія.* Ковалевський розробив метод порівняльної соціології, використовуючи історичні приклади розвитку різних суспільств для аналізу їх соціальної еволюції. Він досліджував різні моделі громадянського суспільства в історії та наголошував на тому, що громадянське суспільство може розвиватися по-різному в залежності від культурних і соціальних умов кожної країни.

Максим Ковалевський розглядав громадянське суспільство як складну еволюційну систему, в якій важливу роль відіграють право, політичні інститути та співпраця між громадянами. Він підкреслював важливість правової держави, захисту прав меншин та соціальної справедливості. Його концепція громадянського суспільства базувалася на ідеях свободи, правової рівності та співпраці між членами суспільства, що робить його погляди значним внеском у розвиток соціологічної теорії.

✓ Еміль Дюркгейм (1858–1917)

Еміль Дюркгейм – один із засновників сучасної соціології, розглядав громадянське суспільство крізь призму соціальної солідарності, колективних уявлень і ролі моралі в підтриманні суспільного порядку. Його погляди на громадянське суспільство відображали загальне занепокоєння тим, як індивідуалізм і модернізація можуть впливати на соціальну згуртованість у все більш складному суспільстві.

Основні погляди Еміля Дюркгейма на громадянське суспільство такі:

➤ *Соціальна солідарність: механічна і органічна.* Дюркгейм розрізняв два типи соціальної солідарності, які є основою громадянського суспільства: 1) *механічна солідарність* – характерна для простих, традиційних суспільств, де індивіди мають схожі переконання, цінності та способи життя, що базується на колективній свідомості та сильних традиціях (у таких суспільствах громадянське суспільство і соціальний порядок підтримуються за рахунок тісних зв'язків між людьми та спільних моральних норм); 2) *органічна солідарність* – виникає в складних, сучасних суспільствах з високим рівнем поділу праці, а громадянське суспільство ґрунтується на взаємозалежності індивідів і спеціалізації, де кожен має свою роль (солідарність у такому суспільстві базується на різноманітності та функціональних зв'язках між людьми, а не на схожості їхніх переконань).

➤ *Аномія і громадянське суспільство.* Дюркгейм ввів поняття «аномії», тобто стану суспільства, коли соціальні норми слабшають або зникають, що призводить до втрати індивідами почуття належності до суспільства. У контексті громадянського суспільства, аномія є наслідком швидкої модернізації, коли традиційні моральні норми руйнуються, а нові ще не сформовані. Дюркгейм вважав, що громадянське суспільство в умовах аномії стає більш нестабільним, оскільки люди втрачають відчуття спільності та морального зв'язку.

➤ *Роль моралі та соціальних норм.* Для Дюркгейма громадянське суспільство залежить від міцних моральних норм і спільних цінностей. Він вважав, що без моралі суспільство не може підтримувати соціальний порядок. Важливою частиною громадянського суспільства є колективні уявлення (або «колективна свідомість»), які визначають, що є прийнятним і правильним у суспільстві. Тому для стабільного громадянського суспільства необхідно, щоб індивіди поділяли спільні моральні уявлення.

➤ *Професійні корпорації та міжгрупові солідарність.* Дюркгейм пропонував створення «професійних корпорацій»,

тобто груп людей, що працюють в одній професійній сфері і мають спільні інтереси. Він вважав, що такі групи можуть стати основою для громадянського суспільства в сучасному суспільстві, де взаємодія між окремими групами індивідів сприяє соціальній солідарності. Професійні корпорації повинні виконувати роль посередника між індивідами і державою, захищаючи інтереси працівників і сприяючи збереженню соціального порядку.

➤ *Роль держави у громадянському суспільстві.* Хоча Дюркгейм вважав, що громадянське суспільство є важливою автономною сферою, він також підкреслював значення держави в підтриманні соціальної солідарності та порядку. На його думку, держава повинна діяти як регулятор соціальних відносин, допомагаючи підтримувати баланс між різними групами суспільства. Громадянське суспільство, за Дюркгеймом, не може існувати без сильної держави, яка встановлює загальні правила і захищає спільні інтереси.

➤ *Індивідуалізм та його межі.* Дюркгейм вважав, що індивідуалізм є важливою складовою сучасного громадянського суспільства, але він повинен бути обмеженим моральними нормами і соціальними зобов'язаннями. У сучасному суспільстві, де люди все більше залежать один від одного через поділ праці, надмірний індивідуалізм може призвести до дезінтеграції. Тому громадянське суспільство повинно забезпечувати рівновагу між особистими свободами і колективними обов'язками.

➤ *Релігія та її вплив на громадянське суспільство.* Дюркгейм вважав, що релігія відіграє ключову роль у формуванні громадянського суспільства через створення колективної свідомості. Хоча він визнавав, що модернізація і секуляризація послаблюють релігійний вплив, він вважав, що релігійні принципи й надалі можуть бути джерелом моральної солідарності, навіть якщо вони адаптуються до світських умов.

Еміль Дюркгейм бачив громадянське суспільство як простір, де взаємодія між індивідами і групами базується на соціальній солідарності, моральних нормах і спільних цінностях. Він вважав, що для підтримання соціального порядку та згуртованості

суспільство має дотримуватися балансу між індивідуальними правами і колективними обов'язками. Громадянське суспільство, за Дюркгеймом, не може ефективно функціонувати без моральних принципів, які інтегрують індивідів у соціальну спільноту і підтримують солідарність у складному сучасному світі.

✓ **Георг Сіммель (1858–1918)**

Георг Сіммель – німецький соціолог і філософ кінця XIX – початку XX століття, був одним із засновників соціології як науки, і його погляди на громадянське суспільство відображають його глибоке розуміння соціальної взаємодії, індивідуалізму та формування соціальних структур. Сіммель не розробив чіткої та окремої теорії громадянського суспільства, але його аналіз соціальних процесів та стосунків між індивідами дозволяє зрозуміти його погляд на це явище.

Основні аспекти поглядів Сіммеля на громадянське суспільство такі:

➤ *Формальна соціологія та взаємодія.* Сіммель стверджував, що громадянське суспільство можна зрозуміти через вивчення форм соціальної взаємодії між індивідами. На його думку, суспільство – це не просто сукупність індивідів, а мережа відносин і взаємодій, які формують певні соціальні структури. В цьому контексті громадянське суспільство виступає простором для постійних взаємодій між людьми, де вони реалізують свої інтереси та прагнення, формують зв'язки й об'єднання.

➤ *Індивідуалізм та соціальні структури.* Одним із центральних понять у Сіммеля є баланс між індивідуальною свободою і соціальними структурами. Він підкреслював, що громадянське суспільство – це простір, де індивіди можуть проявляти свою індивідуальність, але водночас бути частиною соціальних груп та інститутів. Цей баланс між свободою особистості та участю в соціальних структурах є ключовим для розуміння громадянського суспільства в його баченні.

➤ *Гроші та модернізація.* Сіммель у своїй праці «Філософія грошей» досліджував вплив грошей і ринкових відносин на соціальне життя. Він вважав, що гроші, будучи універсальним засобом обміну, трансформують взаємини між індивідами та сприяють розвитку громадянського суспільства в умовах модернізації. Громадянське суспільство в цьому контексті стає частиною більш абстрактної соціальної системи, де взаємини між людьми стають дедалі більше опосередкованими через гроші та ринок.

➤ *Конфлікт і гармонія у суспільстві.* Сіммель підкреслював, що конфлікти є природною частиною соціального життя та можуть сприяти зміцненню громадянського суспільства. Він вважав, що конфліктні взаємодії між індивідами або групами, якщо вони врегульовані, можуть призвести до формування нових соціальних зв'язків і структур. Таким чином, громадянське суспільство в його баченні є простором для одночасної взаємодії і конфліктів, що сприяють розвитку суспільства.

➤ *Соціальні кола.* Сіммель розвивав концепцію «соціальних кіл» – множинних і перекриваючих соціальних груп, до яких належать індивіди. Громадянське суспільство в його розумінні складається з численних соціальних кіл, де індивіди беруть участь у різних формах взаємодії (сім'я, професійні спільноти, громадські об'єднання тощо). Це дозволяє громадянському суспільству бути багат шаровим і гнучким.

➤ *Модерність і відчуження.* Сіммель аналізував вплив модернізації на індивіда в контексті громадянського суспільства. Він зазначав, що в умовах великих міст і розвиненого громадянського суспільства індивіди можуть відчувати відчуження через анонімність та розпорошеність соціальних відносин. Однак це також створює можливості для розвитку особистої свободи і нових форм соціальних взаємодій.

➤ *Свобода та соціальні обмеження.* Сіммель часто наголошував на напруженості між індивідуальною свободою та обмеженнями, які накладає суспільство. Він вважав, що громадянське суспільство – це простір для індивідуальної автономії, але в той же час індивіди повинні діяти в рамках соціальних норм

і структур. Громадянське суспільство в його розумінні включає постійне балансування між соціальним контролем і індивідуальною свободою.

Георг Сіммель розглядав громадянське суспільство як складний простір для взаємодії індивідів, де особистість знаходиться в постійній напрузі між свободою та соціальними обмеженнями. Він бачив громадянське суспільство як мережу взаємозв'язків, яка формується через соціальні взаємодії, конфлікти та співпрацю. Модернізація, індивідуалізм та економічні процеси відігравали важливу роль у його розумінні громадянського суспільства, що робить його погляди особливо актуальними в контексті аналізу сучасних соціальних процесів.

✓ Джордж Герберт Мід (1863–1931)

Джордж Герберт Мід – американський соціолог і філософ, відомий своєю теорією символічного інтеракціонізму, досліджував громадянське суспільство крізь призму соціальних взаємодій, ролі індивіда в суспільстві та розвитку самосвідомості. Хоча Мід не використовував термін «громадянське суспільство» так, як це роблять деякі інші соціологи, його ідеї про соціальні процеси та взаємодії мають важливе значення для розуміння цього поняття.

Основні погляди Джорджа Герберта Міда на громадянське суспільство наступні:

➤ *Соціальні взаємодії і формування самосвідомості.* Мід вважав, що соціальні взаємодії є ключовими для розвитку індивідуальної самосвідомості і особистості. Він стверджував, що індивід формується через процеси взаємодії з іншими людьми, що є основою для розуміння громадянського суспільства. В цьому контексті громадянське суспільство представляє собою простір, де ці взаємодії відбуваються і де індивіди навчаються ролям та соціальним нормам.

➤ *Інтераційна концепція соціального порядку.* Мід підкреслював, що соціальний порядок і громадянське суспільство

формуються через постійний процес взаємодії та комунікації між індивідами. Для нього соціальний порядок не є фіксованим набором норм і правил, а результатом активних соціальних процесів, де індивіди постійно адаптуються та змінюють свої ролі в залежності від соціального контексту.

➤ *«Я» і «Ми» у соціальних процесах.* Важливою частиною теорії Міда є розрізнення між «Я» і «Ми». «Я» – це активний аспект особистості, що здійснює дії і приймає рішення, тоді як «Ми» представляє соціально визнані ролі і норми, які індивід засвоює через взаємодії. Громадянське суспільство, на думку Міда, є простором, де ці аспекти взаємодіють і де індивіди навчаються соціальних ролей та норм через інтеракції з іншими.

➤ *Роль соціальних норм і символів.* Мід також акцентував увагу на важливості соціальних норм і символів у формуванні громадянського суспільства. Він вважав, що індивіди розуміють і приймають соціальні норми через символічну взаємодію, тобто завдяки спільному розумінню значення символів (мови, жестів тощо) у соціальному контексті. Громадянське суспільство формується як система взаємодій, де ці символи та норми є ключовими для підтримання соціального порядку.

➤ *Роль суспільних інститутів.* Мід визнавав значення соціальних інститутів у формуванні громадянського суспільства, таких як сім'я, школа, ринок праці та інші організації, що забезпечують соціалізацію і соціальне навчання. Через ці інститути індивіди засвоюють соціальні ролі і норми, що формують громадянське суспільство.

➤ *Динаміка і змінність суспільства.* Мід також підкреслював динамічний характер суспільства. Громадянське суспільство є не статичним, а динамічним процесом, де соціальні взаємодії і рольові зміни впливають на розвиток суспільних структур і норм. Це дозволяє громадянському суспільству адаптуватися та еволюціонувати у відповідь на зміни в соціальному середовищі.

Джордж Герберт Мід розглядав громадянське суспільство як простір для постійних соціальних взаємодій, де індивіди форму-

ють свою самосвідомість і соціальні ролі. Його концепції символічного інтеракціонізму підкреслюють важливість соціальних норм, символів та інститутів у формуванні громадянського суспільства. Мід вважав, що соціальний порядок і громадянське суспільство є результатом динамічних процесів взаємодії та адаптації в суспільстві.

✓ **Макс Вебер (1864–1920)**

Макс Вебер – німецький соціолог і економіст, розглядав громадянське суспільство в контексті соціальних структур, економічних відносин та політичних інститутів. Його роботи зосереджені на розумінні взаємозв'язків між економічними і соціальними процесами, а також на ролі соціальних дій і цінностей у формуванні суспільства.

Основні погляди Макса Вебера на громадянське суспільство наступні:

➤ *Роль бюрократії та організацій.* Вебер розробив теорію бюрократії як раціональної форми організації, яка характеризується чіткою ієрархією, формальними правилами і спеціалізацією. Він вважав, що бюрократичні інститути, такі як державні органи, великі корпорації та інші організації, є ключовими елементами громадянського суспільства. Вебер аналізував, як ці інститути впливають на соціальні відносини і як вони формують структуру суспільства.

➤ *Протестантська етика і капіталізм.* Вебер у своїй знаменитій праці «Протестантська етика і дух капіталізму» досліджував, як релігійні цінності вплинули на економічні відносини і соціальну організацію. Він стверджував, що протестантська етика, зокрема кальвіністська концепція «покликань» і трудової дисципліни, сприяла розвитку капіталізму і формуванню сучасного громадянського суспільства. На його думку, релігійні цінності і соціальні норми, що виникають з них, відіграють важливу роль у формуванні економічних і соціальних структур.

➤ *Соціальна дія та значення цінностей.* Вебер підкреслював важливість соціальної дії і вивчення того, як індивіди наділяють свої дії значенням. Громадянське суспільство, за його уявленням, формується через ці соціальні дії, де індивіди взаємодіють, реалізують свої цінності та формують соціальні інститути. Вебер розглядав громадянське суспільство як арену, де цінності і значення, надані соціальними діями, впливають на соціальні і політичні структури.

➤ *Раціоналізація і сучасність.* Вебер проаналізував процес «раціоналізації», який є ключовим для розуміння сучасного громадянського суспільства. Раціоналізація виступає як процес, через який традиційні ірраціональні форми організації замінюються раціональними, ефективними системами. Вебер вважав, що цей процес є основою для розвитку сучасного капіталістичного суспільства та громадянського суспільства, де інститути та соціальні процеси стають дедалі більш формалізованими і систематизованими.

➤ *Влада і легітимність.* Вебер також розглядав концепцію влади і легітимності у громадянському суспільстві. Він визначав «владу» як можливість здійснювати власну волю навіть проти опору інших. Легітимність, у свою чергу, стосується того, як різні форми влади визнаються як правильні і обґрунтовані. Вебер досліджував різні типи легітимності, такі як традиційна, харизматична та раціонально-легальна, і їхній вплив на політичні та соціальні інститути.

➤ *Роль соціальних інститутів.* Вебер вважав, що соціальні інститути, включаючи релігійні, економічні і політичні, є важливими для формування громадянського суспільства. Ці інститути регулюють соціальні відносини і забезпечують функціонування суспільства. Вебер досліджував, як різні інститути взаємодіють між собою і як вони впливають на розвиток суспільних структур.

Макс Вебер розглядав громадянське суспільство як складну систему соціальних і економічних відносин, що формується через раціоналізацію, інститути і соціальні дії. Його роботи надають глибоке розуміння того, як соціальні цінності, релігійні

уявлення і організаційні форми впливають на сучасні соціальні структури та процеси. Вебер підкреслював важливість соціальних інститутів та їхньої ролі у формуванні і підтримці громадянського суспільства.

✓ **Антоніо Грамші (1891–1937)**

Антоніо Грамші – італійський філософ-марксист і теоретик політики, в своїх працях приділяв велику увагу концепції громадянського суспільства. Він розглядав його як важливий елемент політичної і соціальної структури, пов'язаний із боротьбою за гегемонію.

А. Грамші розвинув ідеї щодо «гегемонії» у громадянському суспільстві. Він вважав, що правлячі класи не лише контролюють економіку та державу, але й намагаються створити культурну та інтелектуальну гегемонію у громадянському суспільстві, аби підтримувати свою владу. Громадянське суспільство, за Грамші, є полем ідеологічної боротьби, де йде конкуренція за панівні ідеї та норми. Ось кілька ключових ідей Грамші про громадянське суспільство:

➤ *Гегемонія та громадянське суспільство.* Грамші вважав, що панівні класи не тільки контролюють державу, а й домінують в ідеологічній сфері через громадянське суспільство. Це означає, що гегемонія (інтелектуальне та моральне керівництво суспільством) здійснюється за допомогою різноманітних інституцій, зокрема таких, як церква, школи, засоби масової інформації, профспілки, і навіть мистецтво. Ці інституції є інструментами, через які панівні класи поширюють свої ідеї та підтримують статус-кво.

➤ *Громадянське суспільство як поле боротьби.* Грамші не вважав громадянське суспільство чимось нейтральним або суто позитивним. Він стверджував, що громадянське суспільство є полем боротьби за вплив і гегемонію. Робітничий клас і прогресивні сили можуть використовувати інституції громадянського суспільства для просування своєї власної ідеології та боротьби з панівними класами.

➤ «Східні» та «західні» суспільства. Грамші розрізняв між суспільствами з сильними державними структурами та слабкими громадянськими інституціями («східні» суспільства, наприклад, царська росія) і суспільствами з розвиненим громадянським суспільством та сильними ідеологічними інституціями («західні» суспільства, як в Італії чи Англії). У «західних» суспільствах, за Грамші, революція не може бути здійснена лише через захоплення державної влади, оскільки гегемонія ґрунтується на широкій підтримці громадянського суспільства.

➤ *Перетворення через «військові позиції».* Грамші розвивав концепцію «війни позицій», що означає поступове здобуття впливу в громадянському суспільстві (інтелектуальне, культурне і моральне домінування). Це альтернатива «війні маневрів» – прямому захопленню влади. Він вважав, що внаслідок зміцнення позицій у громадянському суспільстві робітничий клас може поступово підірвати гегемонію панівних класів.

Таким чином, для Грамші громадянське суспільство було ключовою ареною, де відбувається боротьба за ідеологічне керівництво та культурне домінування, що робить його критично важливим для революційних змін.

✓ **Моріс Дюверже (1917–2014)**

Моріс Дюверже – французький соціолог і політолог, відомий своїми працями з питань політичних систем, партій і демократії, також звертався до теми громадянського суспільства. Його аналіз цього явища пов'язаний із дослідженням політичних структур і функцій різних елементів суспільства. М. Дюверже бачив громадянське суспільство як важливий компонент демократичної системи, однак його розуміння базувалося на особливій увазі до політичних партій і інституційних механізмів. Ключові ідеї Дюверже про громадянське суспільство:

➤ *Посередницька роль політичних партій.* М. Дюверже вважав, що політичні партії виконують центральну роль у громадянському суспільстві, оскільки вони є ключовими інструмента-

ми, через які громадяни можуть виражати свої інтереси й брати участь у політичному процесі. Він підкреслював, що політичні партії є посередниками між державою та суспільством, допомагаючи забезпечити зв'язок між громадянами та урядовими структурами.

➤ *Політична соціалізація та участь.* Громадянське суспільство, за Дюверже, має значення як сфера, де відбувається політична соціалізація – це процес, у якому громадяни засвоюють політичні цінності, норми та знання. Він розглядав участь у громадських організаціях, партіях, профспілках та інших інституціях як спосіб залучення громадян до політичного життя і впливу на державу.

➤ *Плюралізм інтересів.* М. Дюверже також наголошував на важливості плюралізму в громадянському суспільстві. Він вважав, що демократія потребує різноманітності соціальних груп, які висловлюють свої інтереси за допомогою різних організацій, і що політична система повинна відповідати на ці запити. Таким чином, громадянське суспільство функціонує як механізм врівноваження різних інтересів і забезпечення плюралізму в політиці.

➤ *Взаємодія громадянського суспільства і політичної системи.* М. Дюверже підкреслював важливість активної взаємодії між громадянським суспільством і державними інституціями. Він вважав, що стабільність і ефективність демократії залежать від того, наскільки громадянське суспільство здатне впливати на політичну владу через інституції, а також наскільки держава реагує на вимоги громадян.

➤ *Виборчі системи і вплив на громадянське суспільство.* Відомий своїми працями про виборчі системи, Дюверже підкреслював, що різні типи виборчих систем (мажоритарна чи пропорційна) по-різному впливають на структуру громадянського суспільства і формування політичних партій. Наприклад, мажоритарна система сприяє формуванню двопартійної системи, що може обмежувати плюралізм інтересів, тоді як пропорційна система сприяє багатопартійності і більшій представленості різних груп інтересів.

Таким чином, для Моріса Дюверже громадянське суспільство – це важлива складова демократичної системи, де політичні партії, соціальні групи і організації відіграють ключову роль у представництві інтересів громадян і забезпеченні демократичних процесів.

✓ Мішель Фуко (1926–1984)

Мішель Фуко – французький філософ, не приділяв окремої уваги концепції громадянського суспільства в традиційному розумінні цього терміна, однак його праці про владу, дискурси, біополітику і механізми контролю надають багатий інструментарій для аналізу громадянського суспільства в сучасному світі.

Назвемо деякі ключові аспекти його думок, які можна пов'язати з ідеєю громадянського суспільства:

➤ *Влада і дискурси.* М. Фуко вважав, що влада не концентрується лише в державі або політичних інституціях, а поширюється через всі рівні суспільства. Вона присутня у всіх соціальних відносинах і виявляється завдяки дискурсам – системи знань і уявлень, які формують наше розуміння світу. Громадянське суспільство в такій оптиці можна розглядати як сферу, де діють різні форми влади, котрі підтримують або протистоять домінуючим дискурсам.

➤ *Громадянське суспільство і біовлада.* М. Фуко розробив концепцію «біовлади» – механізмів, через які влада регулює життя людей на рівні популяцій, зокрема охорону здоров'я, освіти, соціальні політики та контроль за тілом. Громадянське суспільство можна розглядати як простір, де ці механізми біовлади проявляються і викликають спротив. Наприклад, організації громадянського суспільства можуть виступати проти надмірного державного контролю над особистим життям або критикувати політику держави щодо охорони здоров'я чи соціальних питань.

➤ *Мікрофізика влади.* М. Фуко був зацікавлений у тому, як влада функціонує не тільки на рівні державних інституцій, але і

на мікрорівні – через дисципліну, норми поведінки та практики, що контролюють життя людей. Громадянське суспільство, у цьому контексті, є ареною, де ці механізми контролю можуть проявлятися (наприклад, освітні інституції, медіа, або навіть сімейні структури) або, навпаки, піддаватися критиці та змінюватися через соціальні рухи та ініціативи.

➤ *Громадянське суспільство як місце боротьби за автономію.* Хоча Фуко не давав окремого визначення громадянського суспільства, його увага до питань опору і боротьби з владою може бути застосована до аналізу соціальних рухів і ініціатив громадянського суспільства. Для Фуко опір є постійною частиною соціального життя. Громадянське суспільство можна розглядати як простір для активної боротьби за автономію від державних і ринкових механізмів контролю.

➤ *Державність та урядування.* У своїх пізніших роботах Фуко розробив поняття «урядування» (governance), під яким він розумів ширший спектр практик, які регулюють поведінку індивідів та груп поза межами державної влади. Громадянське суспільство в цьому сенсі виступає як частина цих практик урядування, включаючи не лише державні закони, але й саморегуляцію через етичні та соціальні норми.

➤ *Критика ліберальних концепцій.* М. Фуко критично ставився до ліберальних ідеалів, зокрема до концепції громадянського суспільства як сфери свободи від державного втручання. Він підкреслював, що навіть у ліберальних суспільствах механізми контролю і дисципліни є надзвичайно потужними, хоча вони можуть бути замасковані під свободу та індивідуальні права. Таким чином, громадянське суспільство, навіть у ліберальних державах, часто є простором, де приховані форми влади діють через інституції, як-от школи, лікарні, або засоби масової інформації.

➤ *Соціальні рухи та опір.* М. Фуко цікавився питанням, як опір владі може виникати в суспільстві. Він уважно досліджував соціальні рухи, які виступають проти домінуючих практик контролю і дисципліни (наприклад, рухи за права сексуальних меншин або проти психіатричних установ). Такі рухи часто виникають у

рамках громадянського суспільства і є проявом боротьби за свободу та рівність, оскільки протистоять механізмам біовлади і дисципліни.

Мішель Фуко не пропонував прямого визначення або теорії громадянського суспільства, але його аналіз влади, контролю, біополітики та урядування є надзвичайно корисним для розуміння громадянського суспільства як арени, де функціонують різні форми влади і відбувається боротьба за автономію та свободу. Громадянське суспільство, за Фуко, не є просто нейтральним простором між державою та ринком, а є складною мережею відносин влади, що діють на багатьох рівнях, і простором для опору цим відносинам.

✓ Юрген Габермас (р.н. 1929)

Юрген Габермас – сучасний німецький соціолог і філософ, один із провідних мислителів, які розвивали концепцію громадянського суспільства. Він вивчав його в контексті своїх ідей про «публічну сферу» та «комунікативну дію». Головні ідеї Габермаса про громадянське суспільство наступні:

➤ *Публічна сфера і громадянське суспільство.* Центральною концепцією для Габермаса є ідея «публічної сфери» – простору, де громадяни вільно обговорюють суспільно важливі питання, формуючи громадську думку. Громадянське суспільство є частиною цієї публічної сфери, де різні групи, організації та індивіди беруть участь у відкритому обміні ідеями і думками. Він вважав, що через публічну сферу громадяни можуть впливати на державну політику, використовуючи механізми раціональної дискусії.

➤ *Комунікативна дія і раціональність.* У своїй теорії «комунікативної дії» Габермас наголошував на важливості раціональної комунікації у громадянському суспільстві. Він вважав, що демократичне суспільство функціонує найкраще тоді, коли громадяни можуть вільно висловлювати свої погляди та брати

участь у відкритих і раціональних дискусіях. У громадянському суспільстві ці дискусії допомагають виробити колективні рішення на основі консенсусу, що, на думку Габермаса, є основою справжньої демократії.

➤ *Критика «колонізації життєвого світу».* Ю. Габермас застерігав про небезпеку того, що ринкові та державні структури можуть «колонізувати» життєвий світ – простір, у якому люди спілкуються і діють вільно, керуючись моральними та етичними нормами. Він вважав, що громадянське суспільство є частиною цього життєвого світу, який не повинен підкорятися логіці ринку або бюрократії. Громадянське суспільство має зберігати автономію, щоб протистояти такій «колонізації» та підтримувати автентичні форми соціальної взаємодії.

➤ *Роль громадянського суспільства у демократичній легітимності.* Ю. Габермас стверджував, що легітимність демократичної влади залежить від участі громадян у процесі прийняття рішень. Громадянське суспільство, через свої організації, рухи та неформальні мережі, виконує важливу функцію в підтримці демократичного процесу, забезпечуючи прозорість і підзвітність влади. У цьому контексті громадянське суспільство є не просто додатком до політичної системи, а ключовою ареною для формування публічної думки та забезпечення демократичної легітимності.

➤ *Громадянське суспільство і деліберативна демократія.* Ю. Габермас підтримував ідею «деліберативної демократії», де громадянське суспільство відіграє вирішальну роль у прийнятті рішень через процеси раціональної дискусії і дебатів. Він вірив, що демократичне управління повинно базуватися на принципі деліберації, коли рішення ухвалюються за допомогою публічних обговорень і консенсусу. Громадянське суспільство тут виступає платформою для такої деліберації, сприяючи участі громадян у політичному процесі.

➤ *Глобалізація і транснаціональне громадянське суспільство.* В епоху глобалізації Габермас розвивав ідею «транснаціонального громадянського суспільства», де інституції та рухи

громадянського суспільства виходять за межі національних кордонів. Він вважав, що глобальні проблеми, такі як екологічні загрози чи права людини, потребують глобального громадянського суспільства, яке б могло впливати на міжнародні організації та транснаціональні корпорації.

Таким чином, для Юргена Габермаса громадянське суспільство, передусім, це центральна частина публічної сфери, де громадяни беруть участь у дискусіях та впливають на політичні процеси. Громадянське суспільство має захищати автономію життєвого світу від ринкових та державних структур, підтримувати демократичну легітимність через деліберацію і бути важливим чинником у глобалізованому світі.

Отже, концепція громадянського суспільства еволюціонувала в рамках різних соціологічних і філософських шкіл. Класики по-різному оцінювали його значення: від позитивного впливу на розвиток демократії (Токвіль, Кант) до критичного аналізу його ролі в системі експлуатації (Маркс, Грамші) та розвитку публічності, комунікації і раціональності (Габермас).

Література до навчального курсу

1. Андрійчук Т. Вплив інститутів громадянського суспільства на розвиток демократії. *Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф.* (12 грудня 2013 р., м. Київ) / упоряд. В.М. Яблонський, О.А. Корнієвський, П.Ф. Вознюк; за заг. ред. О.А. Корнієвського. К.: НІСД, 2014. Сер. «Громадянське суспільство», Вип. 1. С. 36 – 40
2. Андріяш В.І. Державна політика: концептуальні аспекти визначення. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duug_2013_9_6.
3. Бартош О.П., Смага В.М. Глобалізація та соціальна ідентичність: зв'язок на індивідуальному рівні. *Світ наукових досліджень*. Випуск 27: матеріали міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополь, Польща, 22-23 лютого 2024 р.) / за ред.: О. Патряк та ін. ГО «Наукова спільнота», WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФОП Шпак В.Б. 2024. С.160–162.
4. Бевзенко Л. Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. Вип. 3. С. 43–74 (Частина 1); Вип. 4. С. 73–104 (Частина 2).
5. Белей І. Зарубіжний досвід демократичного врядування та можливості його застосування в українській практиці. *Державне управління та місцеве самоврядування*. Вип. 2 (5). 2010. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02\(5\)/10bimzup.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2010/2010_02(5)/10bimzup.pdf)
6. Білоус А.О. Політичні об'єднання України. К.: Видавництво «Україна», 1993. 110 с.
7. Богашева Н.В. До питання про визначення політичної партії. *Держава і право: Вип. 50*. К.: Ін-т держави і пра-

- ва ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/34709/38-Bogasheva.pdf?sequence=1>
8. Бойко Н. Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві. В: В. Ворона, М. Шульга (ред.) *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2013. С. 375–381.
 9. Бойко Н. Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1 (15). С. 163–172.
 10. Бордун І. Роль незалежних мас-медіа в демократичному суспільстві. *Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації: щоріч. наук. пр.* / відп. за вип. Т. В. Гончарук. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. С. 286–288.
 11. Бульба В.Г. Соціальні функції держави в умовах управління змінами. *Державне будівництво*. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2013_2_30.
 12. Бульба В., Євтухов О. Соціальні ризики людського розвитку: сутність та місце в державному управлінні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. Вип. 2 (52). URL: <http://www.kbua.kharkov.ua/e-book/apdu/2017-2/doc/7/01.pdf>.
 13. Васильєва Н.В. Сервісна держава: різноманітність розуміння та проблемність побудови. *Університетські наукові записки*. 2017. Вип. 1. С. 279 – 288.
 14. Вергун О. Соціологія громадянського суспільства: постструктуралістична парадигма М. Фуко. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Том 11. СОЦІОЛОГІЯ*. С. 53-57. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d2902a7f-4627-4f6d-96e0-ecca81f8e66f/content>
 15. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис, 2000.

16. Гаєва Н.П. Поняття та сутність політичної партії. *Правова держава*. Вип. 16. К., 2005. С.231-233.
17. Гонюкова Л. Політичні партії в державному управлінні: функціональний аспект. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. 2010. Вип. 1. С. 191–198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnadu_2010_1_21
18. Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>.
19. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія. У 2-х т. Т. 1. Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні / за ред. Ю. С. Шемшученка, О. В. Скрипнюка. Київ: Юридична думка, 2018. 676 с.
20. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. / В. М. Яблонський та ін.; за ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 112 с.
21. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / Г. Ю. Васильєв та ін.; за ред. М. П. Требіна; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. 536 с.
22. Дігтяр П.А. Громадські організації в суспільно-політичній системі сучасної України: стан і перспективи розвитку. URL: http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/10/31_18_Dihtiar.pdf.
23. Дробот І. Проблеми гарантування місцевого самоврядування в умовах вітчизняного державотворення. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2008. №2 (12). С. 42 – 50.
24. Європейська хартія місцевого самоврядування. Законодавство України. Документ 994_036, чинний, поточна редакція – Редакція від 16.11.2009, підстава – 994_946 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

25. Євсюкова О.В. Запровадження принципів реалізації сервісно-орієнтованої діяльності органів публічної влади в Україні. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/3_2018/44.pdf.
26. Євтушенко О.Н. Принцип поділу влади та його вплив на формування демократичної моделі державної влади: зарубіжний досвід і Україна. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2009/110-97-17.pdf>.
27. Єгорова В.С. Процес децентралізації влади в Україні. *Конституційне право та конституційний процес в Україні: часопис Київського університету права*. Вип. 4. 2017. С. 66 – 69.
28. Єсімов С. Розвиток системи надання електронних адміністративних послуг: нормативно-правовий аспект. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 263–270.
29. Канавець М. Сучасний стан і перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні та взаємодії органів державної влади з громадськістю. *Ефективність державного управління*. 2018. Вип. 2 (55). Ч. 1. С. 153 – 168.
30. Квітка А.В. Роль соціальної політики у розвитку людського потенціалу. *Ефективна економіка*. 2015. № 10. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/10_2015/46.pdf
31. Колодій А. Чим є і чим не є громадянське суспільство. URL: <http://www.hgi.org.ua>.
32. Колосовська І.І. Формування ефективної моделі партнерства інститутів публічної влади та громадянського суспільства. *Ефективність державного управління*. 2015. Вип. 45. С. 161–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efdu_2015_45_21.
33. Коноплицький С. Інтернет як предмет соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2005. №3. С. 188-189.
34. Конституція України. Науково-практичний коментар / Авер'янов В.Б., Батанов О.В., Баулін Ю.В. та ін.; ред. кол.: В.Я. Тацій (гол. редкол.), Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. Харків: Право; К.: Ін Юре, 2003. 808 с.

35. Корнієвський О.А., Палій Г.О. Громадські ініціативи та їх роль у формуванні демократії участі. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 2. С. 27 – 31. URL: <http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/4-1440588994.pdf>
36. Кравчук В.М. Державна влада в умовах громадянського суспільства. *Забезпечення реалізації прав людини: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 6 вересня 2007 р. Тернопіль, 2007*. С. 17 – 22. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=162.
37. Кузнецова О.О. Інститут місцевого самоврядування: проблеми становлення та розвитку. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeBu/2007-1/doc/2/18.pdf>.
38. Кузьменко Т. Соціологія: навч. посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2019. 320 с.
39. Лемак В. Політичні партії як інститут громадянського суспільства: проблеми правового регулювання в Україні. *Право України*. 2010. № 7. С.18-23.
40. Лотюк О.С. До проблеми розуміння функцій громадянського суспільства. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-3-2013/item/106-do-problemy-rozuminnia-funktsii-hromadianskoho-suspilstvalotiuk-o-s>.
41. Лукашевич М.М., Шандор Ф.Ф. Соціологія масової комунікації. Підручник. К.: Знання, 2015.
42. Лукашевич М.П. Соціологія особистості: опорний конспект лекцій. К., 2004.
43. Лукашевич М.П., Лукашевич О.М., Шандор Ф.Ф. Соціологія виховання: підручник. Київ: Видавець ФОП Піча Ю.В., 2022.
44. Людина. Адаптація. Соціалізація (соціологічний контекст): підручник / М.П. Лукашевич, Ф.Ф. Шандор, Л.М. Червона; рец.: Н.І. Варга, Ю.В. Романенко, М.В. Туленков. Ужгород: «АУТДОР-ШАРК», 2023. 208 с.
45. Ляшко М. Соціально-культурна ідентифікація як важливий чинник соціального розвитку. *Грані: Альманах*. № 11/1 (127). Дніпропетровськ, 2015. С. 124-129.

46. Makeєв С. Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. Вип. 5. Львів, 2011. С. 3 – 10.
47. Матяж С. Європейський досвід розвитку та функціонування інститутів громадянського суспільства. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Політологія*. 2014. Том. 230. Вип. 218. С. 28 – 31.
48. Медіа. Демократія. Культура / За ред. Н. Костенко, А. Ручки. К.: Інститут соціології НАН України, 2008.
49. Мних М.В. Соціальна політика нашої держави в умовах асоційованого членства України в ЄС. *Український соціум*. 2015. № 3 (54). С.114-124.
50. Моторнюк У.І. Соціальна політика як необхідна умова функціонування соціальної держави. *Економіка та держава*. 2016. № 12. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/12_2016/7.pdf
51. Наумова М. Сенси медіального. Н. Костенко (ред.). *Смислова морфологія соціуму*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2012. С. 175-199.
52. Повідайчик О., Козубовський Р. Формування толерантності студентів у полікультурному середовищі закладу вищої освіти. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2020. Вип. 1 (11). С. 87–89.
53. Пухкал О.Г. Громадський контроль як важливий чинник демократизації та ефективності державного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2010. № 14. С. 56–58.
54. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2003.
55. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5-22.

56. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5-22.
57. Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/848>
58. Ручка А. Життєва компетентність і культурна активність громадян. *Н. Костенко (ред.). Участь у культурі: люди, спільноти, стани*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2018. С. 93–116.
59. Рущенко І. Соціологія на війні. *Український соціологічний журнал*. 2017. Вип. 1-2. С. 43 – 52.
60. Савіцька В.В. Надання публічних послуг органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. 29 / голов. ред. Ю. В. Цуркан-Сайфуліна; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 201-207.
61. Світличний О.П. Публічні послуги: сутнісні характеристики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 199–202.
62. Серьогіна Т. Публічні послуги: сучасні підходи до класифікації. *Аспекти публічного управління*. 2020. Вип. 8 (3). С. 5-15. <https://doi.org/10.15421/152065>
63. Скотна Н. Особа в розколотій цивілізації: освіта, світогляд, дії. Львів: Українські технології, 2016.
64. Смолянюк В. Мілітарна культура українського суспільства: історія та сучасність. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3ca15bd2-5ece-4372-9b0c-9cf71005bdf9/content>
65. Сороко В.М. Надання публічних послуг органами державної влади та оцінка їх якості: навч. посіб. Київ: НАДУ, 2008.
66. Соціальна політика / за заг. ред. В.М. Пічі та Я.Б. Турчин. Львів: Новий світ, 2018. 318 с.

67. Соціокультурні ідентичності та практики / під ред. А. Ручки. К.: Інститут соціології НАН України, 2002.
68. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.
69. Соціологія: терміни і поняття: навчальний словник-довідник / за заг. ред. В. М. Пічі [Ю. Ф. Пачковський, О. І. Пташник-Середюк, С. А. Шудло та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2018.
70. Титаренко О. Соціологія: навч. посібник. К.: ДАКОР, 2020. 190 с.
71. Тичківська Ю. Людиноцентрична мілітаризація: як Україні вистояти і прорватися. *Українська правда*. 2024. 17 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/03/17/7446838/>
72. Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин: монографія / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентові України. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. 412 с.
73. Токар М. Державна політика і громадянське суспільство: чим важливі акценти взаємодії. *Українське державотворення*: Альманах. Вип. 3. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2020. С. 30–35.
74. Токар М. Реалізація публічних інтересів: територіальна громада і громадська організація. *Україна 2030: публічне управління для сталого розвитку: матеріали щоріч. міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 2020 р.): у 3 т. / за заг. ред. А. П. Савкова, М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ: НАДУ, 2020. Т. 2. С. 238–240.
75. Токар М.Ю. Громадська організація як необхідний елемент демократичного управління. *Ефективність державного управління*. 2019 (58). URL: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.58.2019.168703>

76. Токар М.Ю. Методологія дослідження громадських організацій в системі загальнодержавних координат. *Розвиток публічного управління в Україні: наук.-практ. конф. за міжнар. уч.* (23 – 24 квітня 2020 р., м. Львів) / за наук. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. С. 55–60.
77. Токар М.Ю. Місце громадської організації в розвитку системи координат держави і суспільства. *Державне будівництво*. 2019. № 2. URL: <http://db.journal.kharkiv.ua/index.php/db/article/view/60/54>.
78. Токар М.Ю. Можливості співпраці громадської організації з об'єднаною територіальною громадою. *Публічне управління XXI століття: синтез науки та практики: Збірник тез XIX Міжнародного наукового конгресу* (м. Харків, 19 квітня 2019 р.). Харків: ХарПІ НАДУ «Магістр», 2019. С. 177–180. URL: http://kbuaipa.kharkov.ua/e-book/conf/2019-2/2019_02.pdf.
79. Токар М.Ю. Особливості суб'єктності громадської організації в публічно-управлінських відносинах сервісно-орієнтованих держави і суспільства. *Теорія та практика державного управління: зб. наук. пр.* Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2019. Вип. 3 (66). С. 69–77.
80. Токар М.Ю. Потенціал взаємовпливу держави, місцевого самоврядування і громадських організацій в Україні: інтеграція досвіду, ініціатив, можливостей. *Ефективність державного управління*. 2018 (57). URL: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.57.2018.164592>
81. Токар М.Ю. Практика ефективної взаємодії публічної влади і громадських організацій: європейський досвід для України. *Ефективність державного управління: зб. наук. пр.* Вип. 2 (63) / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. С. 156 – 169. URL: <http://edu.lvivacademy.com/article/view/212673>
82. Токар М.Ю. Функціональне визначення громадської організації як соціального сервіс-провайдера. *Ефективність*

- державного управління: зб. наук. пр. Вип. 60 / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів: ЛПІДУ НАДУ, 2019. С. 161–173. URL: <http://edu.lvivacademy.com/article/view/186761/189571>.
83. Токар М., Готра М., Машкаринець В. Механізми координації дій державних та недержавних суб'єктів управління під час повоєнного відновлення України. *Державне управління: удосконалення та розвиток: електронне видання*. 2024. №4. URL: <https://www.nayka.com.ua/index.php/dy/article/view/3466/3516>
84. Токар М.Ю. (Toкар M.Yu.). Сучасні візії публічного управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку в Україні / Modern visions of state administration in the sphere of state security and public order protection in Ukraine. *International scientific conference «Influence of Europeanization on public management and administration in Ukraine»: conference proceedings (October 5–6, 2022. Riga, the Republic of Latvia)*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2022. Рр. 95-99.
85. Тягло К. Надання соціальних послуг: співпраця НУО та органів місцевого самоврядування. *Ресурсний Центр Гурт*. URL: <https://gurt.org.ua/news/recent/43120/>.
86. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
87. Фаріна Я.О. Суб'єкт і суб'єктність як соціальні феномени: наукові інтерпретації. *Наукові праці: науково-методичний журнал Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія*. 2012. Т. 184, Вип. 172. С. 42–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdusoc_2012_184_172_10.
88. Хайнас В. Моріс Дюверже про політичні партії та партійні системи. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія* / редкол.: В.

- Андрущенко, М. Блецкан, М. Вегеш та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. Вип. 1. С. 63–83.
89. Хмиз М.В., Ковалів М.В., Георгіаді Н.Г., Хитра О.Л., Шопіна І.М., Собакарь А.О. Форми передачі функції з надання публічної послуги. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 9 (43). С. 17–25.
90. Хобта С.В. Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*. 2016. Вип. 5, 302. С. 126–150.
91. Хуснутдінов О.Я. Соціальне партнерство між органами місцевого самоврядування та громадським рухом. *Державне управління в умовах інтеграції України в Європейський Союз: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю*. К.: Вид-во УАДУ. 2002. Т. 2. С. 89 – 91.
92. Чаусовська С.І. Поняття публічних послуг та їх класифікація. *Державне управління*. 2017. № 1. С. 102–108.
93. Чи потрібна мілітаризація українського суспільства: ставлення громадян (березень 2024 р.). *Разумков Центр*. 2024. 15 травня. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/chy-potribna-militaryzatsiia-ukrainskogo-suspilstva-stavlennia-gromadian-berezen-2024r>
94. Чудовська І. Соціологія масових комунікацій: навч. посіб. Київ, 2021. 235 с.
95. Чуприна Ю. Інтеграція явища «воєнна культура» у межах культури соціуму. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2021. Випуск 39. С. 59–65.
96. Шевченко М.М., Єфімова В.В. Військова культура українського суспільства: проблеми та шляхи формування. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. Вип. 6. С. 323–328. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2012_6_63
97. Шевченко М.М. Філософсько-соціологічні аспекти формування воєнно-політичної свідомості військовослужбов-

- ців Збройних Сил України. *Матеріали наукового семінару (Київ, 19 жовтня 2007 р.)*. К.: НАОУ, 2007. С. 27–33.
98. Шелест Д.С. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України: навч. посібник. К.: АВРІО, 2004.
99. Щербина В.М. Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір. К.: ТОВ «Агенство Україна», 2005.
100. Щербина Є.М. Характеристика процедури надання електронних послуг в системі публічних послуг в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Випуск 4. С. 185–189.
101. Яковлев П.О. Правові засади участі інститутів громадянського суспільства у забезпеченні інформаційної безпеки України. *Часопис Київського університету права*. 2019. №4. С. 142–146.

Навчальне видання

Маріан Токар, Федір Шандор

**СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА:
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР**

Навчальний посібник
для здобувачів вищої освіти
зі спеціальності 054 «Соціологія»

Підписано до друку 12.09.2024 р.
Друк офсет. Ум. друк. арк. 15,24.
Гарнітура Times New Roman. Наклад 100 прим.
Замовл. № 206К.

ТОВ «РІК-У», 88006,
м. Ужгород, вул. Карпатської України, 36
e-mail: print@rik.com.ua
Свідоцтво: Серія ДК № 5040
від 21 січня 2016 року.

Токар М., Шандор Ф. Соціологія громадянського суспільства: інституціональний вимір: навчальний посібник (для здобувачів вищої освіти зі спеціальності 054 «Соціологія») / УжНУ; Каф. соціології та соціальної роботи. Ужгород: РІК-У, 2024. 228 с.

ISBN 978-617-8390-27-3

Навчальний посібник укладено для здобувачів вищої освіти зі спеціальності 054 «Соціологія», зокрема тих, хто навчається в Ужгородському національному університеті. Зміст сформовано відповідно до освітніх програм підготовки фахівців-соціологів на кафедрі соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук УжНУ. Подання матеріалів пропонується у формі акцентованого конспекту лекцій з відповідними коментарями, у яких враховано інноваційні підходи та практичні здобутки для вивчення соціології громадянського суспільства. Головний акцент зроблено на інституціональному вимірі досліджуваної сфери з метою максимального охоплення простору громадянського суспільства та вивчення місця, ролі й значення в ньому людини/громадянина.

УДК 316.277